www.popispoljoprivrede.stat.rs
www.popis2011.stat.rs
www.stat.gov.rs

СЕЛА У СРБИЈИ

Република Србија
Републички завод за статистику

Подржано од стране ЕУ

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011.
Попис пољопривреде 2012.

СЕЛА У СРБИЈИ

ПРОМЕНЕ СТРУКТУРЕ И ПРОБЛЕМИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Проф. др Милован М. Митровић

Београд, 2015.

Република Србија
Републички завод за статистику

Подржано од стране ЕУ

ISBN 978-86-6161-150-6

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011.

Попис пољопривреде 2012.

СЕЛА У СРБИЈИ

ПРОМЕНЕ СТРУКТУРЕ И ПРОБЛЕМИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Проф. др Милован М. Митровић

Београд, 2015.

СЕЛА У СРБИЈИ
ПРОМЕНЕ СТРУКТУРЕ И ПРОБЛЕМИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Аутор: Проф. др Милован М. Митровић

Издавач: Републички завод за статистику
За издавача: др Миладин Ковачевић, директор

Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

Ова публикација је урађена уз финансијску помоћ Европске уније. За њен садржај одговоран је Републички завод за статистику и он не представља званичан став Европске уније.

www.stat.gov.rs
www.popis2011.stat.rs
www.popispoljoprivrede.stat.rs

Предговор

Мој пројектни задатак био је проучавање промена у руралној и аграрној структури и социолошко разматрање проблема одрживог развоја села и пољопривреде у Србији, првенствено на основу анализе новијих статистичких података из Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. и из Пописа пољопривреде 2012. Где год је било потребно, и кад год је било могуће, коришћени су и подаци из ранијих пописа, доступни у књигама коначних резултата пописа и другим статистичким публикацијама, али и у електронској форми на сајту Републичког завода за статистику: www.stat.gov.rs.

У изради табела, графикона и карата за пројект ангажована је група сарадника Завода, који су додатном обрадом пописних података омогућили поузданије статистичке увиде у истраживане структурне промене и развојне проблеме у селима и регионима Србије. У том циљу је с њима договорен план обраде пописних података о сеоским насељима и становништву који је унеколико прилагођен потребама овог истраживања и његовим теоријско-методолошким претпоставкама. Испоставило се, наиме, да многи важни подаци из различитих пописа становништва међусобно нису сасвим упоредиви, као што је често веома отежана статистичка операционализација неких теоријски важних питања на која се указује у *Уводу,* где се образлажу главни теоријско-методолошки приступи у социолошком проучавању села, сељаштва и пољопривреде.

Основна поглавља баве се променама демографске, аграрне и социјалне структуре и културе села у Србији. Морфолошко-демографска основа руралне структуре разматра се у поглављу 2, под насловом *Сеоска насеља и становништво у Србији,* и садржи социолошко-демографску анализу статистичких података о главним структурним променама које су се одиграле у српском селу у последње две деценије, у светлу најновијих статистичких података Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. Аграрна структура приказује се историјски (у поглављу 3) и аналитички (у поглављу 4) према резултатима Пописа пољопривреде 2012. Поглавље (5) које се односи на *Социјалну структуру и културу села* представља социолошко-теоријску синтезу претходних анализа. Оно се ослања на релевантна социолошка истраживања код свих питања која нису била обухваћена статистичким подацима у наведеним пописима, а незаобилазна су за целовито сагледавање проблема одрживог развоја села, сељаштва и пољопривреде у Србији.

У закључном, 6. поглављу разматра се будућност села, сељаштва и пољопривреде у савременим индустријским друштвима, а посебно будућност српског села у контексту текућих структурних промена и у светлу најновијих демографских пројекција Завода. Ово поглавље и цела студија закључују се покушајима да се хипотетички одговори на често постављано питање ***шта да се ради*** и ***како да се делује*** у настојањима да се неопходним институционалним реформама подстакне одрживи развој српског села и пољопривреде и заустави пражњење неразвијених југоисточних подручја Србије. На крају је дат и списак коришћене литературе.

У Београду, 2015.

Аутор

Проф. др Милован М. Митровић

Напомена: Публикација „Села у Србији“ представља детаљну и свеобухватну социолошко-демографску студију која променама у руралној и аграрној структури приступа мултидисциплинарно. С обзиром на то да је ауторски рад садржајно превазишао оквире статистичке публикације, Редакција Републичког завода за статистику, кориговала је неке делове у тексту.

Садржај

1. УВОД: Основни теоријско-методолошки приступи у социолошком проучавању села 7

2. СЕОСКА НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО У СРБИЈИ 19
2.1. Сеоска насеља и становништво – морфолошка основа руралне структуре 19
2.2. Разлике између села и града 22
2.3. Типологија наших сеоских насеља 26
2.4. Сеоско становништво и основни демографски процеси 33
а) Демографски процеси и етнички односи 38
б) Процеси деаграризације села и сеоских подручја 40
в) Депопулација села и неразвијених региона у Србији 46
2.5. Демографска структура села и региона у Србији према резултатима Пописа становништва 2011.. ...54
а) Старост, пол и природни прираштај 61
б) Брак, породица и фертилитет 67

3. ИСТОРИЈСКО ОБЛИКОВАЊЕ АГРАРНЕ СТРУКТУРЕ У СРБИЈИ 80
3.1. Од реформе, преко револуције, до транзиције и европских интеграција 80
3.2. Недовршене аграрне реформе и повремене колонизације 80
3.3. Револуционарни откуп и присилна колективизација 88
3.4. Самоуправно удруживање сељака и „подруштвљавање“ пољопривреде 95
3.5. Постсоцијалистичка транзиција и „реприватизација“ земљишта у Србији 98
3.6. Европске интеграције и земљишна својина у Србији 100

4. АГРАРНА СТРУКТУРА У СРБИЈИ Према резултатима Пописа пољопривреде 2012. 107
4.1. Пољопривредно земљиште и воде у Србији 108
4.2. Породична пољопривредна газдинства 114
4.3. Задругарство у Србији 120

5. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА И КУЛТУРА СЕЛА 129
5.1. Друштвене групе у селу 129
а) Породице у селу 130
б) Суседство у селу 139
5.2. Сеоске установе, организације и обрасци културе 142
а) Локална сеоска заједница и њена самоуправа 143
б) Сеоске школе, просвета и образовање 147
в) Здравствене установе и здравствена култура у селу 155
г) Култура свакодневног живота у селу 160
д) Контроверзе око менталитета сељака 171

6. БУДУЋНОСТ СЕЛА 191
6.1. Будућност села, сељаштва и пољопривреде 191
а) Село се брзо мења 192
б) Сељаштво нестаје, али „сељачко“ остаје 193
в) Пољопривреда постаје све важнија 195
6.2. Будућност српског села: демографске и друге пројекције 198
6.3. Модели и актери одрживог развоја села у Србији 206
а) Филозофија одрживог развоја села у Србији 206
б) Шта да се ради? 213
в) Шта се овде предлаже? 213

7. ЛИТЕРАТУРА 225

Прилог табеле 231

1. УВОД

Основни теоријско-методолошки приступи у социолошком проучавању села

У социолошком проучавању села до сада су се развили, више као комплементарни него као међусобно супротстављени, следећи теоријски и методолошки приступи: *монографски, типолошки, аналитички* и *феноменолошки*. Они су важни не само у социологији него и у свим другим друштвеним наукама, а нарочито у антропологији, етнологији и културологији.

Монографски приступ је најстарији и најелементарнији начин социолошког проучавања села. Социолошка монографија је све до данас остала изузетно погодан начин свестраног, квалитативног и квантитативног описа неког конкретног сеоског насеља, сеоске установе или сеоског региона и особености друштвеног живота у њиховом оквиру. Монографски метод је у ствари сложени социографски поступак који се заснива на употреби више различитих техника за прикупљање, сређивање и тумачење искуствених података о селу и сељачком начину живота као што су разне врсте посматрања, разговора, анализе докумената, извођења статистичких показатеља, упоређивања, типологизовања и сл. Због тога, израда монографије неког села или сеоског региона често захтева интердисциплинарна истраживања и ангажовање тима истраживача.

Јован Цвијић је код нас 1902, у оквиру издања Српске краљевске академије, покренуо знамениту научну едицију *Насеља и порекло становништва српских земаља*, у којој је у првим деценијама XX века објављен велики број монографија села и сеоских региона широм јужнословенског простора.

И у другој половини прошлог века монографска истраживања у социологији села развијала су се у два међусобно повезана правца.

Први правац иде ка проучавању ширих сеоских простора („area stydy“) који у географском, економском, историјском и културном погледу представљају неку целину, различиту од других. У овој студији структурне промене у селима разматрају се у склопу истих таквих промена у локалним и регионалним оквирима (по општинама, областима и регионима).

Други правац монографских истраживања окренут је конкретним сеоским насељима као малим локалним сеоским заједницама које је и могуће и потребно проучавати више квалитативно него квантитативно, продубљеније и суптилније („in vivo“) него што се проучавају шира рурална подручја. Аутор ове студије је, поред свог примарног искуства, узимао у обзир резултате већег броја конкретних монографија села да би квалитативно допуњавао своје квантитативне увиде у шире друштвене процесе и тумачио статистичке податке којима је располагао.

Типолошки приступ је први и најпримеренији начин теоријског уопштавања социографске грађе коју садржи велики број монографија и зато монографије појединих села служе за настајање *типологије* села. Типологије села могу се стварати и без подробних монографија, али су типологије засноване на великом броју монографија типичних села далеко поузданије и сазнајно богатије.

Типологије су сложене класификације**,** а типови су резултат типолошког поступка. Све типологије у социологији могу се разликовати по три релевантна критеријума.

1. По *обиму*, типологије могу бити мале (*микросоциолошки типови* друштвених веза и односа међу појединцима и малим групама) и велике *(макросоциолошки типови* глобалних друштава).
2. По броју типова, типологије могу бити *биполарне (дихотомије)* или *сложене (комплексне) вишестепене* класификације.
3. С обзиром на временску димензију, разликују се *континуалне (историјске)* и *дисконтинуалне (структурне)* типологије.

Структурно-дисконтинуалне типологије су погодне за „попречне" пресеке друштвене структуре, у извесној мери су формалистичке и статичне. *Историјско-континуалне* типологије омогућују описивање и објашњење друштвених процеса, њихово праћење у времену и генезу појединих друштвених структура, те су погодно средство динамичке анализе сваког друштва, па и сељачког. Познате су типологије сеоских насеља, сеоских региона, употребљавају се типологије понашања, социјалног карактера, културе или начина привређивања у селу и друштву уопште. Разни типови који настају типологизовањем појава међусобно се разликују по томе да ли су идеални или емпиријски, општи или специфични, глобални или локални, временски одређени или временски неодређени.

По себи се разуме да се у социолошким истраживањима морају комплементарно користити сви наведени типолошки поступци, иако природа проблема и теоријско-методолошка оријентација увек определе истраживача да више користи једне него друге типологије.

У социологији села дихотомију традиционално-модерно најпрецизније операционализују амерички истраживачи Олаф Ларсон (*Olaf F. Larson)* и Еверет Роџерс *(Everett M. Rogers)*, који на следећи начин разликују традиционалну и модерну друштвену организацију.

Традиционалну друштвену организацију карактеришу:

1. неразвијена и проста технологија;
2. низак ниво писмености и образовања;
3. друштвени односи ограничени на ниво локалне заједнице;
4. примарни односи међу појединцима;
5. помањкање економске рационалности;
6. суздржаност у понашању и затвореност према новим улогама.

Модерну друштвену организацију одређују супротна обележја:

1. развијена технологија и сложена подела рада;
2. висок степен образовања;
3. космополитска оријентација у друштвеним односима уз слабљење и раскидање сродничких и свих уско локалних веза;
4. преовладавање секундарних, деперсонализованих односа међу појединцима;
5. наглашена економска рационалност;
6. наметљивост у понашању и лако мењање и прихватање нових улога.[1]

[1] Olaf F. Larson, Everett M. Rogers (1964): „Rural Society in Transition: The Americal Seting", in James H. Coop (ed.), Coop H. James (ed) Our Changing Rural Society: Perspectives and Trends, Ames, I. S. U. Press, p. 39-67.

Тако су постављени темељи за неоеволуционистичке теорије модернизације у социологији. За социологију села подједнако су значајна истраживања и у социјалној антропологији која су, чак и онда кад представљају монографске студије малих примитивних заједница, обично дата у упоредном оквиру – структурно или историјски. Кад је упоредни оквир *структурни*, реч је о *мешовитим*, а кад је он *историјски*, онда се говори о *прелазним* (или транзиционим) друштвима. Већина аутора у сваки од ова три основна типа обично уводи још по два или више подтипова, тако да настају веома комплексне типологије које су у стању да обухвате све варијетете различитих друштвених структура и организационих облика људских заједница – како у времену тако и у простору.

Пошло се, дакле, од дихотомије „заједнице" и „друштва" и антитезе села и града, и с временом стигло до *рурал-урбан континуума*, до концепта по којем између села и града не постоје оштре границе него континуирана ступњевитост. Уз Чарлса Гелпина *(Charles J. Galpin),* који је први користио појам „рурбан" да њиме изрази мешовите и прелазне облике друштвеног живота на граници између села и града, Питирим Сорокин *(Pitirim A. Sorokin)* и Карл Зимерман *(Carle C. Zimmerman)* први су шире афирмисали теоријско-методолошки модел „рурал-урбан континуума". По том моделу сваки друштвени облик се, према степену своје „руралности" или „урбаности", расподељује дуж једне континуиране линије (или разапетог лука између два крајња пола између типичног града и типичног села). *Село* је, по Сорокину и Зимерману, *заједница малог броја становника, хомогене професионалне структуре и мале густине насељености*, док је *град* сасвим супротан пол. Полазећи од ове идеалне типске дихотомије, они је операционализују и претварају у континуум, а дуализам (идеалних) облика отварају ка емпиријском плурализму.[2]

Ово је, неоспорно, унапредило емпиријска социолошка истраживања реалних облика друштвеног живота и у селу и у граду, приближило и чврсто повезало руралну и урбану социологију, али и отворило неке нове проблеме и дилеме. Одмах се појавио методолошки проблем поузданог и прецизног мерења степена руралности и урбаности конкретних појава и упоређивања њихових квалитативних и квантитативних обележја, на основу чега би се свакој појави тачно одредило место на једној јединственој и континуираној скали. Истовремено се отвара и теоријска дилема коју намеће претпоставка да је на почетку континуиране скале увек типично село, а на крају типичан град. Ова претпоставка сугерише закључак да је село прошлост града, а град будућност села – а такав закључак може да буде, и јесте, прилично споран. Иако је модернизација села у великој мери и његова урбанизација, неоправдано је потпуно изједначавање ова два сложена и често изнутра противречна развојна друштвена процеса који се морају подробно анализирати.

Аналитички приступ селу се усредсређује на проучавање детерминанти сељачког начина живота. Док су монографски и типолошки приступ превасходно *социографски* оријентисани на описивање структура, дотле је аналитички приступ усредсређен на *објашњење* (експликацију) процеса, тј. на искуствено проверавање теоријских хипотеза и тумачење узрочно-функционалних веза унутар једног типа друштвених појава. Није довољно да се село одређује насупрот граду, а град насупрот селу, традиционално наспрам модерног, а модерно наспрам традиционалног – што подсећа на затворен круг у дефинисању, из којег се тешко излази обичним дихотомијама, па и комплексним типологијама на једном рурал-урбан континууму.

[2] P.A. Sorokin, C.C. Zimmermann (1929): Principles of Rural-Urban Sociology, New York, p. 13-58.

Аналитичким приступом улази се у унутрашњу природу детерминистичких односа унутар и између села и града, односно традиционалног (сељачког) и модерног (индустријско-урбаног) друштва. Као такав, аналитички приступ је сасвим комплементаран типолошком, а и један и други би се условно могли посматрати не само као два различита приступа него и као два комплементарна сазнајна поступка у две нужно повезане фазе једног развијеног социолошког истраживања.

Наизменичном употребом и комплементарним коришћењем монографских, типолошких и аналитичких метода, као у основи веома комплексних сазнајних поступака, социологија села се приближава прецизнијем дефинисању и теоријској артикулацији својих основних онтолошких и гносеолошких категорија – села, сељаштва и сељачког начина друштвеног живота – на основу тумачења њихових најважнијих друштвених детерминанти. Користећи аналитички приступ, социологија села достиже онај теоријски ниво у разматрању свога предмета који су постигле само најразвијеније социолошке дисциплине. Стога је аналитичка перспектива села и сељаштва незаобилазна у савременој социологији села.

У досадашњој литератури о сељачком друштву, селу, сељаштву, сељачком начину живота и сличним категоријама руралне социологије, која је иначе обимна и врло неуједначена по теоријско-сазнајној вредности, уочљиви су многи покушаји дефинисања овог појмовног комплекса, од којих неки уносе више забуне него што доприносе разумевању и објашњењу стварних односа.

Познати енглески руралиста (украјинско-јеврејског порекла) Тиодор Шанин (*Theodor Shanin*) сматра да непрецизна употреба појма „сељаци“ често „само сакрива друштвену стварност, или бар ни најмање не доприноси њеном расветљавању“. Стога он мисли да су „сељаци постали мистификација“ кад год се о њима говори ван контекста, кад се термином „сељак“ покривају и богаташ и сиромах, земљопоседник и закупац, газда и слуга из истог села. Овим разликама још и историја додаје своје разлике, јер „истоветно“ не бива истоветно у разним годинама, деценијама и вековима ни у различитим друштвима.[3]

Многи стереотипи о селу и сељаштву, било негативни или позитивни, припадају овом начину мишљења. Као површна уопштавања настала на основу несистематског искуства или под непосредним или посредним утицајима жеља, интереса или укорењених предрасуда оних који их стварају и користе, стереотипије такође уносе мистификације и ометају рационалне теоријско-сазнајне процесе.

Анри Мендрас (*Henri Mendras*) настоји да синтетизује све раније одредбе сељаштва, које се стварно више међусобно допуњују него што једна другу искључују. Позивајући се на Редфилда, Мендрас разликује „сељачко друштво у правом смислу речи“ од „друштва дивљака“ или „архајског друштва“ које чине људи у малим локалним заједницама чврсто међусобно повезани, потпуно затворени према спољњем свету, који не признају и одбацују. За разлику од „друштва дивљака“, *„сељачко друштво“ је увек елемент једног ширег (глобалног) друштва, у којем данас превласт има град, а село представља потиснут и потчињен елемент.* Зато Мендрас и каже да се сеоска средина увек мора дефинисати према градској.[4]

---

[3] Тиодор Шанин, „Дефинисање сељака (Концептуализација и деконцептуализација старог и новог у марксистичкој расправи)“, Марксистичка мисао, 1981, број 1, с. 176.

[4] Henri Mendras, „Sociologija seoske sredine“ у: Žorž Gurvič (1966): Sociologija, Naprijed, Zagreb, sv. 1, s. 334.

Иако на овај начин Мендрас истиче значај типолошког приступа и дихотомије село – град за појмовно одређење и села и града (по методу опозиције), он се ипак опредељује за комбинацију типолошког с аналитичким поступцима кад се одлучује за посебно и детаљно разматрање оних специфичних обележја која битно одређују сеоске средине и представљају главне детерминанте сељачког начина живота. С тим циљем подробније се разматрају следећа својства сеоских средина:

1. *Подређеност пространству* човека који живи и ради у селу – где се, у духу диркемовске социологије, развија теза о изузетном значају простора за друштвену морфологију, почев од рада у пољопривреди (и друштвене поделе рада) до демографских структура у селу, густине становништва, развијености саобраћаја, броја и карактера друштвених додира, типа солидарности и др.

2. *Испреплетаност улога* – једно је од најзначајнијих обележја сељачког друштва. Отуда сељачко друштво представља локалну скупину у којој сваки појединац о другом појединцу има целовиту представу, не на основу ове или оне његове функције него на основу свеукупности деловања и понашања, не само дотичног појединца него и његове породице. То је могуће зато што у селу сродднички и суседски односи превладавају све друге друштвене односе, што се сеоска породица и газдинство међусобно поклапају и као такви увек уклапају у локални сеоски колектив.

3. *Промене сељачког друштва углавном су изазване споља* – продирањем глобалног у сељачко друштво путем индустријализације и урбанизације. Тај продор индустријске цивилизације у традиционалном сељачком друштву изазива велике напетости и ломове који су прворазредни изазов за њихова социолошка проучавања. (Мендрас, 1966, с. 334–346)

У својим каснијим радовима Мендрас је даље развијао ове идеје и реконструисао идеално типски модел традиционалног сељачког друштва помоћу следећих пет, аналитички издвојених, а структурно и функционално повезаних обележја:

1. *Релативна аутономија сељачких колективитета* у односу на глобално друштво које над њима доминира, али толерише њихове особености.

2. *Породично домаћинство,* које има структурну важност за економски и друштвени живот колектива.

3. *Релативно аутаркичан економски систем*, у којем се не раздвајају потрошња и производња, али се одржавају везе с глобалном економијом.

4. *Локални колективитет,* који карактеришу односи унутарњег међусобног познавања и слаби односи с околином.

5. *Угледни појединци* из села или они који су блиски селу одлучујуће *посредују* између глобалног друштва и сељачког колектива. (Мендрас, 1986, с. 31)

Ових пет обележја чине општи модел сељачких друштава о којима Мендрас говори у множини. Он мисли да је свако конкретно сељачко друштво особена комбинација ових општих обележја и неких сасвим специфичних, те се увек мора емпиријски проучити. Основни обрасци структурисања и главне полуге функционисања сељачких друштава могу се само искуствено сазнати, а за то је најподеснија монографска метода. Најприкладнији оквир монографског истраживања јесте локални сеоски колективитет, који се једино и може захватити у тоталитету.

Мендрас истиче да сељака идентификује то што он припада сељачком друштву. Сељак, према томе, дели судбину сељачког друштва и неће преживети његово демонтирање и губљење аутаркије сељачког домаћинства. (Исто, с. 32)

За аналитички приступ у дефинисању сељаштва и сељачког начина живота још експлицитније се опредељује Тиодор Шанин. Он резимира различита уопштавања о сељачком друштву и истиче следећих шест „блокова обележја“ или особености по којима се сељаци разликују од „осталих“:

1. *Сељачка економија* се разликује по својеврсној мешавини самозапошљавања (породичног рада), контроле над сопственим средствима за производњу, потрошњи сопствених производа и великој разноврсности послова које обављају сељаци. Значајно би било, мисли Шанин, показати колико је положај пољопривредне производње уобличен односима у глобалном економском систему. Требало би објаснити познати парадокс сеоских газдинстава која по уобичајеним економским мерилима „раде с губитком“ али иако би „требало да банкротирају“, она ипак настављају с радом, па чак и врше нова улагања.
2. Облици и тенденције *политичког организовања* сељака често су показивали велику сличност у разним деловима света: системи накупаца и патронства, тенденција ка „вертикалном раслојавању“ и странчарењу, као типичним облицима сељачке политике и сељачких побуна (бандитизам, герила).
3. Типичне и врло сличне *норме и когнитивни процеси* у заједницама које су толико раздвојене да сличност никако не би могла да буде објашњена ширењем из једног центра или простим преузимањем. Ти облици одражавају друштвени живот и његову производњу и утичу на њих (усмена традиција, традиционална конформистичка рационализација, облици социјализације, обучавање за позив сељака и др.).
4. Сличне карактеристике *основних јединица друштвеног организовања (сеоског домаћинства, сеоског насеља и локалних установа),* уз изразиту подређеност сеоских друштвених јединица у глобалној структури политичке, економске и културне доминације.
5. *Специфична друштвена динамика сељачког друштва*, која се само аналитички може одвојити од његове статике (јер су у стварности нераздвојне). Друштвена репродукција, тј. производња основних материјалних добара, одвија се у специфичном облику породичне својине, уз обичај наслеђивања. Ритам живота снажно одражава главне „природне“ циклусе као што је пољопривредна година и др.
6. *Структурни преображаји* сељаштва одвијају се у ширим оквирима националних и интернационалних система, али се ти шири односи увек специфично одражавају на сељаштво различитих делова света.[5]

[5] Т. Шанин, „Дефинисање сељака“, с. 177-180.

Шанин истиче да све ове сличности не подразумевају хомогеност и непромењивост сељака нити искључују постојање специфичности, као ни потребу њиховог посебног истраживања. Појам сељак (сељаштво) као уопштавање повлачи исте проблеме као и други слични појмови у друштвеним наукама, тако да би његово одбацивање доводило у питање свако уопштавање, па и науку као такву. Он сам је навео четири обележја која карактеришу „зрело сељаштво", док би три од њих четири одређивала и друге „аналитички маргиналне групе". То су (1) *породично газдинство* као основна јединица друштвене и економске организације, (2) *пољопривреда* као главни извор животних прихода, (3) *сеоски начин живота* и специфична *традиционална култура* малих руралних заједница и (4) *подређени положај,* тј. експлоатација сељака и власт моћника који су изван сељаштва.[6]

У свом раду *Сељаштво као политички чинилац* (1966) Шанин на следећи начин дефинише сељаштво: „Сељаштво сачињавају ситни пољопривредни произвођачи који уз помоћ простих средстава рада и радом своје породице производе углавном за сопствену потрошњу и за испуњавање обавеза према носиоцима политичке и економске моћи".

Своју дефиницију сељаштва аутор назива *аналитичком*, указујући да се појам сељаштва тако одређује с обзиром на пет релација, које су у ствари и посебне аналитичке димензије:

1. **однос према земљи;**
2. **однос према породичном газдинству** *(the family farm)*;
3. **однос према професији, друштвеној улози и положају сељака као појединаца;**
4. **однос према структури села** (*village structure*), која је шира од породичног газдинства и која поседује јединствене и специфичне карактеристике у разним земљама и периодима (као сеоска заједница);
5. **однос према прединдустријском друштвеном бићу села** (*pre-industrial social entity*), које уноси у савремена друштва неке специфичне елементе и у њих уграђује старе друштвене, економске и културне обрасце.[7]

Кад се пажљивије размотре сва напред наведена мишљења, приступи и покушаји дефинисања села и сељаштва, уочљиве су многе сличности, понављања и њихова комплементарност. Мендрас и Шанин постигли су највиши степен систематичности и теоријске одређености у разматрању категорија које употребљавају, али они и јесу, баш због тога, били водећи руралисти у свету. Мендрас је своје идеје развијао у оквиру категорија и традиције диркемовске социологије, док је Шанин аналитички примењивао једну особену комбинацију марксистичких и класичних социо-економских идеја Александра Чајанова.

Шанин указује на аналитичке могућности и хеуристички значај природе и динамике *породичног газдинства* као основне јединице производње и друштвеног живота. Начин рада сељачких породичних газдинстава и специфични начини којима она повезују и преображавају економске, политичке и културне особине сељаштва стварају типична понављања развоја у разним деловима света и у различитим периодима историје. Тако се долази до става да је

[6] Theodor Shanin (ed.) (1971): Peasants and Peasant Societies, Penguin Education, Penguin Education, Introduction, p. 14-15.

[7] Theodor Shanin: „Peasantry as a Political Factor", u: Peasants and Peasant Societies, p. 240-244.

породично газдинство „корен сељаштва“ или „корен детерминантних обележја“. Сагласност око овога, према Шанину, утицала је да не буде ни пуно сукоба у овом теоријском и проблемском кругу око тога када ће – и да ли ће – сељаштво престати да постоји, јер одговор на оба питања зависи од структурног преображаја или нестанка сељачке породичне производне јединице.[8]

Досадашња разматрања истичу потребу да се укаже на детерминистичко језгро сељачког начина живота, што је у свим сељачким друштвима *сељачко породично газдинство*. Оно јесте основна структурна јединица сељачких друштава, али не би га ваљало схватити као неки издвојени чинилац у смислу некакве „теорије доминантног фактора“. Породично газдинство пресудно одређује начин пољопривредне производње, али је и оно само друштвена творевина коју обликују све друге *детерминанте сељачког начина живота* као што су:

1. *сељачки радови и земљишни односи*;
2. *становање у сеоској породичној кући и сеоском насељу* као просторном оквиру сељачког рада и живота;
3. *локално организовање сеоског колектива* у особени локални систем сеоских група и установа;
4. *сеоска култура*, као историјски формирана целина духовних процеса и творевина (вредности и норми) којима се сазнаје, осмишљава, вреднује и уређује друштвени живот (радови, становање и комуникација) људи у селу.

Све ове детерминанте треба посматрати у њиховом свестраном међуделовању. Засебно аналитичко разматрање не би смело да води њиховом раздвајању, већ је само методолошко средство да се избегну празне апстракције које су могуће кад се остане на „једном општем погледу“ на село и сељаштво.[9]

Феноменолошки приступ селу и граду ослања се на све претходно наведене приступе и тако омогућује да се дубље схвати и боље објасни сва сложеност и комплементарност руралних и урбаних облика друштвености. У социологији је познат Веберов феноменолошки метод идеалних типова који служе као методолошко средство којим се друштвене појаве могу не само споља објаснити него и изнутра разумети. Веберови „идеални типови“ су мисаоне конструкције (као Хусерлове „ејдетске слике“), појмови који у себе укључују битна својства врсте појава на коју се односе, не поклапају се ни с једном конкретном друштвеном појавом, али се ове појаве најбоље могу објаснити, а приликом објашњавања и разумети, тако што истраживач указује на правац, степен и разлоге одступања конкретне појаве од „идеалног типа“. Веберово разликовање традиционалног, афективног, циљно-рационалног и вредносно-рационалног типа друштвеног деловања употребљиво је и у социолошком проучавању села, јер је за сељачка друштва карактеристичан тип традиционалног, а за индустријско-урбана друштва тип циљно-рационалног деловања и понашања. Међутим, актуелна вредност Веберове феноменолошки изведене типологије огледа се у томе што се поједини „идеални типови“ могу схватити и као комплементарни културни обрасци друштвеног деловања и понашања, како у граду тако и у савременом селу.

---

[8] Т. Шанин, „Дефинисање сељака“, с. 182-183.

[9] Упоредити: Милован Митровић (1989): Наше село између прошлости и будућности, Научна књига, Београд, нарочито поглавље „Начин произвођења друштвеног живота у селу и детерминанте сеоског начина живота“, с. 99 и даље.

У феноменолошком светлу другачије изгледају одговори на многа класична социолошка питања, па и на оно основно у социологији села о односима између села и града и суштини сељачког начина живота. Село и град су два различито историјски формирана друштвено-просторна облика људске егзистенције која су у културном погледу међусобно комплементарна. Села су најстарија и најелементарнија, а градови најразвијенија и најсложенија људска насеља. И један и други друштвени облик повезивања и организовања појединаца и група у простору има своју посебну структуру и динамику, али оне нису независне једна од друге и од структуре и промена целине глобалног друштва којем припадају. Комплементарност примарних друштвених функција села и града у оквирима сваког глобалног система односа увек је посредована конкретним структурним и историјским условима друштвене егзистенције, али је карактеристична за сва досадашња цивилизована друштва.

У равни *морфологије друштвених структура* изгледа да се глобални историјски процеси крећу од времена у којима су постојала само села ка времену када ће села потпуно нестати и када ће постојати само градови. Као што је постојало (примитивно) друштво без градова, тако је могуће (не само замислити) и модерно друштво без села. Такав утисак се намеће поготово кад се имају у виду само спољне (морфолошке) структуре у којима су села и градови све до данас опстојавали кроз историју ове наше цивилизације.

Ако се на исти проблем гледа кроз призму *културне феноменологије* тада нестајање досадашњег облика села не мора да изгледа као дефинитивна пропаст свих културних образаца које је село кроз историју створило. Као што је могуће феноменолошком редукцијом изнаћи скривено културно језгро потенцијалног урбанитета у традиционалним руралним структурама друштва које своју сродничку организацију допуњује територијалном, тако се може показати да је основа кристализације многих (пост)модерних образаца културе по својој есенцији рурална. То је због тога што сеоски и градски обрасци културе имају исту *антрополошку подлогу*, а међусобно се разликују само као функционално комплементарни културни одговори на егзистенцијалне изазове појединаца и група који живе у истим насељима, у њима раде, станују и међусобно комуницирају.

Досадашњи теоријско-концептуални приступи и методолошко-оперативни истраживачки поступци у социолошким, етнолошким, антрополошким и сродним истраживањима односа села и града обично пренаглашавају морфолошко-структурни, а занемарују културно-динамички аспект тог односа. То је уочљиво на свим нивоима апстракције – од почетне теоријске визије, преко основних теоријских појмова (категорија), до преовлађујућих методолошких приступа и операционализованих истраживачких (квантитативно-квалитативних) поступака и техника у неколико сродних дисциплина које се баве односима села и града. У свакој од ових дисциплина неопходно је преиспитати усвојене почетне визије, редефинисати основне теоријске категорије, поново проверити старе и изналазити нове методолошке поступке, што би, све заједно, омогућило да се у новом светлу сагледа стари проблем односа села и града у условима савремених друштава. Декомпозиција традиционалних руралних структура, њихова модерна „деконструкција“ и „реструктурализација“ у склопу урбаних облика друштвености представља ону појаву коју на разне начине уочавају сви савремени истраживачи и села и града, без обзира на теоријску и методолошку оријентацију с којом приступају овим фундаменталним друштвеним процесима и односима.

Друштвено деловање и понашање у селу и граду, поред свих разлика између села и града, имају у основи исту структуру с обзиром на однос друштвених актера (појединаца и група) према њиховим потребама, интересима, вредносним оријентацијама и доминантним нормативним обрасцима. Базична хомологија друштвених структура села и града онтолошки почива на универзалним *антрополошким* претпоставкама чије објашњење и разумевање може да буде само *трансдисциплинарно*. Читав комплекс друштвено-културних феномена везаних за битне манифестације људског друштвеног живота у селу и граду не може се ни објаснити, а поготово се не може разумети оптирањем за једну научну дисциплину, па ни за механички схваћену интердисциплинарност у разматрању сваког посебног проблема. Не спорећи значај дисциплинарног приступа селу и граду који омогућује продубљивање сазнања о једном и другом друштвено-културном реалитету и о њиховим међусобним односима не смеју се занемарити ни његове ограничености.

Дихотомија село–град је у основи свих студија и о селу и о граду, али је подложна искуственим стереотипима и логички повлачи на грешку *circulus vitiosus.* Аналитички приступ омогућује продубљено сазнање на суженом подручју, али такво сазнање обично не удовољава ни практичним ни теоријским потребама. Ниједан практични захват којим се задире у структуру града или села не тиче се никад само оног дела структуре који је непосредни предмет конкретне практичне друштвене акције него има посредно дејство на целину и на друге делове. Зато се целовит увид у све битније последице неке практичне акције и не може остварити само аналитичким приступом. С теоријског становишта гледано, парцијалност аналитичког социолошког приступа још је очигледнија. Чак и логика дихотомије задржава се као доминантна у аналитичком разматрању сваке друштвене функције у селу и граду (па и сваке посебне детерминанте сељачког и градског начина живота): кроз призму дихотомије се виде радови на њиви и у фабрици (или у канцеларији), становање (у породичној кући или у стамбеној згради), комуницирање (неформално, непосредно и локално или формално, посредством мас-медија и глобализовано).

Синтетички гледано, сваки витални проблем села у извесном смислу показује се и као витални проблем града, и обрнуто. Понирањем у суштину ових проблема, феноменолошком редукцијом небитних околности и манифестација, уочљиво је да сваки од њих има своје „лице“ и своје „наличје“, који се наизменично појављују, зависно од тога да ли се на проблем гледа из перспективе села или из перспективе града (с обзиром на потребе и интересе људи из села или људи из града). За савремена истраживања села (и града) карактеристична је промена истраживачке парадигме утолико што се у први план истичу свакодневни „мали проблеми“ људи који у њима живе (животни проблеми младих, жена, старих, незапослених, скоро досељених, маргиналних категорија уопште) а у вези с „великим проблемима“ који настају услед структурних и развојних неусклађености (еколошких, економских, демографских, политичких, културних).

И кад нестане сељаштво у традиционалном смислу речи, с нестанком сељачког начина живота и села као друштвено-просторне скупине коју карактерише традиционална породична организација привређивања, становања, локалних друштвених односа (установа) и народне културе, у селу које тада буде постојало, код његових житеља, и у будућем глобалном друштву као целини, постојаће неки друштвени облици и културни садржаји који су по својој структури и по друштвеним функцијама сродни и слични с онима који су престали да постоје. Таквих структурно-функционалних облика увек ће бити више или мање, а њихово научно проучавање,

смисаоно разумевање, па и практично преобликовање неће бити могуће без доброг познавања сељачке традиције. Најважнији *рурални облици друштвености су културни обрасци* које индукују следеће детерминанте:

1. свака организације рада и привређивања која се ослања на породичне групе и сопствену својину (било да се јавља у селу или у граду);
2. свако мало, периферно и релативно изоловано насеље, са специфичном организацијом свакодневног живота суседских група који се великим делом одвија у локалним оквирима (било да је сеоско или градско);
3. све политички подређене и неорганизоване друштвене скупине, сви маргинализовани простори и све запостављене делатности (у селу или у граду);
4. фолклорни елементи културне традиције које садржи свака развијена култура, без којих се ни у модерном друштву не може ни изградити ни очувати културни идентитет.

И због овог се логичка и методолошка дихотомија „село–град" онтолошки (структурно и функционално) изражава кроз *комплементарне облике друштвености:* као периферија и центар, као извор и утока, као подређени и надређени, као старо (традиција) и ново (модернитет), као дионизијско и аполинијско у култури, као заједница и удружење у друштву, као женски и као мушки принцип у животу, као полови у космичкој равнотежи. Аналитички мишљени, ови комплементарни облици остају међусобно раздвојени, феноменолошки, они се обједињују у један проблем с више аспеката. Феноменолошким приступом друштвеном деловању село и град се поимају као различити друштвено-културни склопови у којима се одвија свакодневни живот људи, по својој људској суштини један исти, иако појавно различит. Суштина (карактер и тип) неког људског деловања зависи превасходно од његове унутарње структуре, а не од спољњег склопа (или контекста) у којем се оно одвија. Природни и друштвено-културни контекст може битно да омета или да подстиче неки тип друштвеног деловања, али у сваком контексту, и код најнепогоднијег стицаја околности, могући су и стварно постоје различити начини деловања и понашања. Зато се од најранијих времена па до данас (а вероватно ће тако бити и убудуће) и у селу и у граду, поред различитих, појављују и слични или сасвим истоветни облици друштвеног понашања и деловања.

У аналитичко-дихотомној схеми мишљења град преузима централне друштвене функције, али има и своју градску периферију, битно различиту од сеоске. Село је синоним за традицију, али је понекад, кампањском модернизацијом, запљуснуто иновацијама које не само да угрожавају сеоску традицију него компромитију и градску модернизацију и друштвену урбанизацију уопште. И обрнуто, град који држи до своје (урбане) традиције у стању је да обезбеди складнију модернизацију и села и друштва као целине. Наличје депопулације и демографског пражњења села јесте загушење пренасељених градова. Ту је бег (егзодус) са села, у тежњи људи да избегну „идиотизам сељачког начина живота" изазвао пад квалитета градског живота до размера „модерног урбаног идиотизма". Парадоксална је чињеница да је најперспективнији начин да се задржи и подигне квалитет друштвеног живота у модерним градовима повећано улагање у подизање квалитета друштвеног живота у селима. Да се урбани центри не би претворили у „црне рупе" у које се урушава њихова периферија, њихов главни друштвени задатак постаје брига о развоју сопствене периферије – макар због тога да би имали коме да буду центар.

Традиционално село је развило друштвено-културне обрасце преживљавања у оскудним и тешким приликама. Кад год се такве прилике појаве, такви обрасци постају функционални и нужно се ревитализују. Није нимало чудно што су и код нас екомомска криза, рат, међународне санкције и с њима повезане тешкоће свакодневног преживљавања довели до опште *ретрадиционализације* у друштву и својеврсног„посељачења“ у начину живота људи у градовима. Зато се слободно може рећи да нема тако застарелих облика понашања и деловања људи ни у селу ни у граду који се данас и у будућности не могу поново појавити – ако им стицај околности омогући да оживе и да функционишу у конкуренцији с модернијим формама друштвености.

Модерни (индустријски) градови синоним су за друштвени раст и развој, те су и урбани друштвено-културни обрасци прилагођени сталном расту и развоју. Кад раст стане, а развој заснован на расту дође у питање, отказује функционалност модерних урбаних образаца. Тада урбаног човека, у угроженој урбаној средини, обузима егзистенцијални страх који понекад има паничне облике испољавања. Човек као „хомо урбанит“ не уме да се снађе у граду у којем нестане електричне струје или бензина, воде из водовода, хлеба из пекаре или хране из супермаркета. Ако се не развијају путем раста, модерни градови (и грађани у њима) нису културно ни организационо оспособљени ни да се одржавају на затеченом нивоу социјалне егзистенције. Таква врста глобалне зависности све више карактерише и савремено село, пољопривреду и људе у селу – што је наличје њихове модернизације. То је још једна потврда да су витални проблеми села и града мање или више заједнички, данас више него икад. Али и у прошлости, кад су се можда и више разликовали и интересно супротстављали, село и град никад нису били средине које су изнутра социјално хомогене и које се једна према другој односе искључиво антагонистички. А у данашњим околностима то би било сасвим непримерено.

Кад нешто старо нестаје увек нешто ново из тога настаје, те је наука најпоузданији и најпожељнији сведок оваквог збивања. Социологија села се и код нас до сада показала као драгоцен и веома поуздан сведок најважнијих структурних промена и развојних проблема, не само села у Србији него и српског глобалног друштва у целини. Зато је и обавезна да стално иновира своју класичну теоријско-методолошку апаратуру и да је усаглашава с другим дисциплинама које се баве истим предметом истраживања, укључујући веома важно усаглашавање својих основних појмова (теоријских категорија) с операционалним дефиницијама и типологијама које се користе у редовним статистичким пописима и другим повременим статистичким акцијама.

2. СЕОСКА НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО У СРБИЈИ

2.1. Сеоска насеља и становништво – морфолошка основа руралне структуре

Руралну друштвену структуру чини историјски уобличен склоп детерминанти сељачког начина живота као што су: (1) сеоско насеље и становништво (демографска подструктура); (2) сељачка економија и аграрни односи (аграрна подструктура); (3) локална друштвена организација (социјална подструктура – сеоске групе и установе); (4) одговарајући обрасци сеоске (народне) културе који изнутра прожимају све претходно, који уређују, усмеравају и осмишљавају сељачки начин живота и међусобну комуникацију појединаца и група у селу.

Рурална структура је, са свим својим подструктурама, део глобалне друштвене структуре и сложених процеса њене демографске, економске и социо-културне репродукције. Све важније структурне друштвене промене одвијају се као више или мање сложени друштвени процеси. А сами *друштвени процеси* су низови повезаних промена који производе нове друштвене творевине, односно изазивају промене дате друштвене структуре. Аналогно гледано, *рурални процеси* су низови важних друштвених промена који мењају одговарајућу руралну социјалну структуру и сељачки начин друштвеног живота. Они су разноврсни по садржају (економски, политички, културни), различити по обиму (глобални и локални), по темпу и карактеру (еволуциони и револуционарни), по смеру деловања (традиционалистички и модернистички).

Насеља су сложене и вишефункционалне друштвено-просторне скупине које настају релативно трајним везивањем појединаца и група за неку одређену територију и њиховим међусобним друштвеним повезивањем (услед просторне близине) у локалну друштвену заједницу.

Сва су насеља, као веома важне друштвене творевине, својеврсна структурна *пројекција друштва у простору, а насељавање* је један од најзначајнијих цивилизацијских процеса. Насеља су толико важна просторна форма друштвеног живота да би се слободно могло рећи да она, заједно с људима који их насељавају (становништвом), представљају стварну и највидљивију *морфолошку основу* (грч. *морфо* – облик) сваког друштва и његове *социјалне структуре* схваћене као организације друштвених група и установа у датим локалним оквирима (лат. *localis* – просторни, месни).

Насељавање и релативна сталност насеља прва су и најважнија претпоставка трајнијих и сложенијих друштвених односа од оних који постоје у првобитним скитачким родовским заједницама – без којих не могу настати цивилизована друштва и развијеније културе. Тек кад се нека људска деловања и односи сусретну у простору (као и у времену), они стварају сложене друштвено-културне творевине којих не би било да су се мимоишли. Трајније насељавање и обликовање сталног насеља на одређеном простору омогућује кумулирање, таложење и кристализовање друштвених деловања већег броја људи, из више разних генерација, што све заједно омогућује настајање првих (сељачких) цивилизација, на чијим основама настају све касније и развијеније – укључујући наше данашње друштво и културу.

Људи који насељавају један простор чешће се сусрећу и сличнији су једни другима од оних који су међусобно удаљени. Сличне потребе, интереси, вредности и норме (обрасци понашања) понекад привуку неке појединце и групе одређеном простору, а они обично постају још сличнији касније, заједничким животом у истом пребивалишту (селу или граду). Стога је свака

друштвена организација непосредно повезана с просторним организовањем друштвеног живота људи у насељима.

Глобална друштвена организација понекад непосредно утиче на организацију *мреже насеља*, која због тога у извесном смислу представља још ширу „пројекцију друштва у простору". Глобална организација производње, становања, саобраћаја и свеколике међуљудске комуникације непосредно утиче на унутрашњу (не само просторну) структуру сваког конкретног насеља у којем се обављају ове виталне друштвене функције. Тим функцијама је увек, више или мање, прилагођена друштвена структура сваког насеља, а од њих увек зависи и општи тип насеља.

Тако, на пример, индустријско друштво намеће одговарајућу мрежу насеља (села и градова) и детерминише њихове међусобне односе. *Индустријализација* нарочито непосредно утиче на организацију градова (на распоред градских зона, на саобраћајнице, на размештај и везе градских установа), која мора да се прилагоди нараслим и новонасталим потребама индустрије, трговине, културе и свакодневног живота грађана. И *кибернетизација,* као базични процес постиндустријских информатичких друштава, још непосредније утиче на просторну организацију друштвеног живота савременог човека тако што прекраћује и премошћава све просторно и временски удаљене односе међу појединцима, друштвеним групама и глобалним друштвима – па тако утиче и на локалне односе у насељима и глобалније односе на ширем регионалном, националном и међународном плану. Информатичко друштво почива на „комуникативном деловању" (Јирген Хабермас), на сложеном и противречном глобализацијском процесу који светско друштво претвара у „глобално село". С друге старне, глобална електронска и виртуелна комуникација омогућује и најмањем и најзабаченијем селу, које је донедавно било изоловано, везу с осталим светом – и то не само с оним околним и најближим, него и с најудаљенијим местима и људима.

У свим цивилизованим друштвима постоје два основна типа насеља – ***село*** и ***град***. Одвајање града од села последица је развоја поделе рада и промена глобалне друштвене организације које су наступиле на прелазу из првобитне родовске заједнице у цивилизацију (лат. *civitas* – град, *civilis* **–** грађански). Тај цивилизацијски прелаз означио је потискивање племенско-сродничке организације друштва, политичко-територијалном, државном организацијом власти и целокупног друштвеног живота. *Град* (ограђен и посебно брањен простор) обично настаје на месту укрштања путева и постаје место трговине и *средиште државне власти* (најпре војне, а потом управне, финансијске и сваке друге). Тада село постаје зависно од града као средишта војне, економске и политичке моћи и остаје према њему подређено све до данашњих дана. Тај однос подређености села према граду није се суштински променио. Мењали су се само облици зависности и механизми подређивања који битно одређују и град и село као историјски комплементарне друштвено-просторне скупине. У овом друштвено-историјском контексту обично се дефинишу и село и град, као и њихови социолошки релевантни међусобни односи.

Село је, дакле, друштвено-просторна скупина која историјски настаје обликовањем првих сталних насеља, када се појединци и групе, у условима неразвијене поделе рада, повезују у малу локалну заједницу, у којој се са члановима своје породице баве пољопривредом, станују у засебној породичној кући, ступају у непосредне (примарне) односе – међусобно, са суседима и с природом – стварајући притом особене обрасце мишљења, понашања и деловања (тзв. народну или сељачку културу).

Села су најстарија људска насеља која се формирају као трајније насеобине у неолиту (око 5000. године пре н. е.) у долинама великих река – Тигра, Еуфрата, Нила, Јордана, Инда, Ганга, Јангцекјанга, Хоангхоа – тамо где настају и прве познатије и развијеније светске цивилизације. Ова историјска промена понекад се означава као *неолитска револуција*. Упоредо с устаљивањем насеља одвија се и прелазак с лова, риболова и скупљачке привреде на припитомљавање животиња (оваца и коза) и земљорадњу (то је прва „зелена револуција"). Тек земљорадња намеће потребу за трајнијим насељавањем на простору који је за то погодан, а подстиче и даље усавршавање разних алата (камених и других) који се користе у обради земље.

Градови су насеља у којима се концентришу глобалне друштвене функције и главне политичке, економске и културне установе, па самим тим и становништво које се углавном бави непољопривредним делатностима. Зато су градови постали центри моћи и средишта културе у свим друштвима. У градовима је, за разлику од села, развијенија друштвена и техничка подела рада, а односи међу људима су у већој мери посредни, секундарни и деперсонализовани.

Први градови настају, такође, на старом Истоку – као политички, трговачки и културни центри оријенталних комуна или првих малих држава (у Сумеру, Египту, Месопотамији, Индији). Претече првих градова била су насеља која су имала правилну организацију насељеног простора (по чему се архитектонски разликују град и село). Таква су стара насеља алпских сојеница, села с правилним улицама на Апенинском полуострву, насеља старих америчких цивилизација (Маја, Инка и Ацтека).

Градови ће преовладати селима и постати истински центри друштвене моћи и културе тек кад се створе велике државе с јаком централном влашћу која се у њих смешта. Ипак, кроз читаву прединдустријску епоху, град економски зависи од села (и пољопривреде), иако њима политички и културно доминира. У то време градови су војна, администаративно-управна и културна средишта ширег, друштвено-економски гледано руралног и аграрног простора (окружења).

Потпуну (и економску) превласт над селом град остварује с *индустријском револуцијом*, кад се нова производња и њени главни потенцијали (капитал, машине и људи) концентришу у новоствореним индустријским градовима. Зато се овај друштвени преокрет понекад назива и *урбаном револуцијом*. Индустријски градови постали су тако синоним модерног града и модерног друштва уопште. Дефинитивном подређивању села граду допринело је овладавање индустрије над пољопривредом. Истовремено су и модерне грађанске класе (капиталисти и радници) историјски потиснуле старе аграрне прединдустријске класе (феудалце и сељаштво). Капиталисти, као владајућа класа индустријског друштва, брзо развијају производну технологију, подижу продуктивност људског рада, шире локално тржиште до националних и светских размера и подстичу нагли пораст градова. Индустријски градови пребрзо расту, преко рационалне мере, тако да се у њима упоредо с богатством нагомилавају беда и криминал, који представљају тамну страну блиставог начина друштвеног живота модерних метропола.

2.2. Разлике између села и града

У социологији је уобичајено да се о односу и разликама између села и града говори у логичком облику *дихотомије село – град*, тако што се ова два основна типа људских насеља међусобно упоређују по оним обележјима за која се претпоставља да битно одређују сеоски (сељачки) и градски (грађански) начин живота.

Из овог не следи закључак да и у стварном друштвеном животу постоји тако оштра разлика у конкретним друштвеним односима каква се предочава између ова два *општа типа* насеља. Одувек је у граду постојало и опстајало оно што је сељачко – било да је из села дошло у град или је настало у самом граду, али је по својој суштини ближе сеоским него градским друштвено-културним обрасцима.

С друге стране, од када градови постоје, оно што у њима настаје – било да је добро и прогресивно (осећај слободе, ново знање, просвета или технологија), било да је негативно (заразе, болести или криминал) никад није могло остати затворено у градске зидине, да се не рашири по околном сеоском простору. Отуда су у социологији појмови „село“ и „град“ у извесном смислу „идеални типови“, који могу да нам послуже да боље разумемо стварне услове у којима настају различити друштвени односи и културне творевине.

Архитектонско-урбанистички гледано, град је плански уређен простор (са правилном мрежом улица и функционалним распоредом зона), док је село спонтано обликовано насеље. Ово је правило од којег постоје бројни изузеци – како у погледу честе спонтаности градских облика тако и у односу на повремено планирање сеоских насеља. Разлике ипак постоје, јер градске структуре се обично планирају, а сеоске настају спонтано. Из тога не произлази нужно да су планиране друштвено-просторне форме увек и у свему функционалније од оних других, спонтано насталих. Понекад је добро што се неки (лоши) планови, па и ови урбанистички, нису остварили и што су нека насеља очувала своје старе спонтане облике, мада су неки други спонтано и нестали, јер нису плански чувани као вредна културна баштина.

Демографски посматрано, град је густо насељено место, с великим бројем становника, већином непољопривредника (занатлија, трговаца, радника, службеника), разних професија, каквих у селу уопште нема. Села су мања и ретко насељена места, с изразитом већином пољопривредника, с понеким занатлијом и још по којом другом професијом (свештеник, учитељ, агроном и слично).

Еколошки, село је много ближе природној средини од града, који је типична вештачка средина, често супротстављена природи. Ако је град густо насељен, бучан и загађен простор (нечист ваздух, вода, тло) с отуђеним међуљудским односима, онда село у односу на такве градове има еколошке предности. Међутим, отворено је питање коме све и у којој мери еколошке предности села могу да надокнаде многе друге његове недостатке и неутралишу предности које има град као пожељна животна средина. На опрезност у закључивању о укупним еколошким предностима села над градом упућује позната опаска да многи, ипак, само „село хвале, али у граду живе“.

Економски гледано, сељачка привреда се битно разликује од градске. Прва је заснована на пољопривреди и претежно је натурална, док је градска привреда ослоњена на индустрију и друге непољопривредне гране (секундарни и терцијарни сектор), тржишно је оријентисана и профитабилна. Сељачка економија је оријентисана на стицање имовине ради одржавања егзистенције („економија оскудице и штедње“), а градска на стицање новца (профита) и његово

трошење („економија растуће производње и потрошње“).

Сељачки радови се обављају у природној средини (на пољу), подвргнути су природним ритмовима (дневним, сезонским), као што је органска производња у пољопривреди подређена природним условима (влага, топлота, плодност тла) и ритму раста и сазревања биљака и животиња. Сељаци и њихова производња изложени су ћудима природе (кише, поплаве, суше, мразеви, ветрови, ледена туча) и зато су резултати пољопривредног рада врло неизвесни. Радови сељака су спонтано распоређени, по свом природном реду и ритму, и нису ни просторно ни временски одвојени од осталих животних активности – као рад градског човека. Сељачки радови се, по правилу, обављају у заједници с осталим члановима породице, а често и као колективни послови групе суседа или целог села.

Све ово одређује не само посебан економски положај села, сељака и пољопривреде него и породичну организацију, односе у сеоском колективу, културне обрасце веровања, мишљења и деловања сељака (тзв. *сељачки менталитет*) – дакле, *сељачки начин живота* уопште. Будући чврсто уклопљени и дубоко укорењени у своју природну и друштвену средину, сељаци су веома обазриви и одговорни у доношењу крупних одлука, па често и конзервативни и склони конформизму и аутоматизму у свом свакодневном понашању и деловању.

С друге стране, *индустријски рад* се одвија у вештачкој средини (фабрици) и подвргнут је техничкој а не природној подели рада, ритму вештачких технолошких процеса и ритму машина. Такав рад се може разбијати на фазе и поново склапати на разне начине (у тзв. научној организацији рада). Место рада и свакодневног живота је подвојено, јер је одвојено место рада од места становања, као што су подвојени и радно и слободно време. Стално мењање места и времена појединих животних активности, њихово смењивање у правилним и вештачки одређеним периодима, обележава начин живота градског човека, који је зато стално у некаквој журби (часовник је његова прека потреба и стална опомена).

Карактер друштвених односа у селу битно се разликује од оних у граду. У *сеоској заједници* друштвени односи су непосредни, неформални, трајни и присни, јер је реч о односима међу рођацима и суседима. Породица је у традиционалном селу базична и примарна друштвена група у којој се одвијају све битне људске и друштвене функције: природна и друштвено-економска репродукција (истовремено је животна заједница и радна група), социјализација личности и социјална контрола понашања, заштита од природне, локалне и шире друштвене средине.

Модерно градско (урбано) друштво је „вештачки“ створена друштвена скупина непознатих и много разноврснијих појединаца и група од оних који сачињавају неко село. Становници градова махом су досељени из разних места, а међусобно се знатно разликују по професијама, по класном положају, политичком, верском и идеолошком убеђењу, по националном пореклу и културним навикама. Сакупљени с разних страна, разним поводима и с различитим интересима, они у градовима с временом губе обележја сеоских средина (и колектива) из којих потичу и попримају нова специфична својства градских људи који су индивидуалнији, али и усамљенији, себичнији и међусобно отуђенији.

С друге стране, људи у граду су формалније (а обично и рационалније) друштвено организовани него они који живе и раде у селу. Тако у својеврсном „урбаном лонцу за претапање“ масе сељака с временом постају градске масе, уз парадокс да при том многи сељаци много пре престану да буду сељаци него што постану *грађани.*

Сеоске установе почивају на инертности и очувању локалних традиционалних навика и обичаја, на колективној одговорности и традиционалном групном моралу. *Друштвена организација* се заснива на патријархалном ауторитету харизматских вођа и нетолерантним идеологијама интересно неиздиференцираних колектива.

Урбане установе и организације почивају на формалном и апстрактном ауторитету правних прописа, на универзализованом моралу и појединачној одговорности, на толерантном односу спрам верских, националних, идеолошких и свих других разлика.

Сељачка култура је типична *народна култура* коју непосредно стварају, током свакодневног сељачког рада и живота, природно обдарени и непознати појединци, а кристалише се у облику устаљених вредносно-нормативних образаца колективног веровања, мишљења и понашања који се усмено преносе с колена на колено. То је култура која је *традиционалистичка*, што значи да је релативно статична, затворена у себе, окренута прошлости и одржавању постојећих односа у превасходно аграрним друштвима.

Урбана култура је данас *масовна култура* која настаје у индустријском грађанском друштву, а стварају је и преносе *мас-медији*, специфична технички софистицирана средства масовне комуникације (штампа, радио, телевизија, филм, компјутери). Ова култура се серијски производи, уз интересе и по поруџбини богатих и моћних, а намењена је тржишту просечне већине, према чијем укусу је и обликована. Захваљујући својој просечности, масовна култура поприма неке космополитске црте. Пошто се шири из јаких пропагандних градских центара који су под сталном контролом власти, масовна култура, поред комерцијалне, често има и манипулативну улогу. У последње време, посредством телевизије, интернета и комуникационих мрежа масовна градска култура агресивно продире у село и тамо из корена мења све традиционалне културне обрасце друштвеног живота сељака, стварајући често карикатуралне друштвене облике који ни градовима нису примерени, а поготово нису селима.

Поред масовне*, град је одувек био родно место и врхунске (елитне) или „високе“ културе,* која, за разлику од локалне и парцијалне сељачке културе, има универзално значење и вредност. Наша цивилизација је утемељена на културној традицији старогрчких полиса, византијске баштине и баштине западноевропских градова и идеја просвећеног нововековног грађанства. Међутим, аутентична и оригинална „висока“ грађанска култура и настаје тако што образовани културни ствараоци оплемењују спонтано створене творевине народне културе – дајући им општију форму, космополитски значај и универзалнији смисао. Вредније тековине народне (па и сељачке) културе зато се увек уграђују у елитну националу културу и чине њену аутохтону традицију, здраво стабло на које се могу калемити племенити пелцери других култура.

Иновације (нове друштвено-културне творевине) у село обично долазе споља, из града и глобалног друштва. Процес ширења градских образаца мишљења, деловања и понашања, тј. *градског начина живота*, и на сеоски простор, означава се као *урбанизација у социолошком смислу*. Отуда у селима која су захваћена урбанизацијом, а још увек су претежно села (или су већ *мешовита* насеља) настају многе нове друштвено-културне творевине урбаног порекла.

„Сеоско“ и *„сељачко“* више се не поклапају, јер у селу је данас све више урбаних облика и садржаја друштвеног живота – како добрих и пожељних, тако и лоших и непожељних. У савременом селу све је мање сељака, па неки већ говоре о будућем „селу без сељака“. То, ипак, није ни тако блиска, а још мање сасвим сигурна будућност. Уосталом, ни градови се још нису сасвим ослободили неких типичних „сељачких“ социо-културних елемената и црта. Зато се

„градско“ и „грађанско“ још сасвим не поклапају. То је, у првом реду, последица масовног досељавања сељака у градове, чиме долази до својеврсног „посељачења“ (*рурализације*) градске средине уопште. Они који долазе, у градове уносе своје руралне вредносно-нормативне обрасце понашања и деловања. С друге стране, неки маргинални облици градског живљења понекад се и сами тако мењају да по својој структури и функцијама подсећају на сељачке форме преживљавања.

Социолошка дихотомија село – град

СЕЛО	Критеријуми разликовања	ГРАД
природна (органска)	врста средине	вештачка
спонтана, сегментирана (дисконтинуирана)	организација простора	планска, интегрисана (континуирана)
мали локални колектив	величина скупине	велика скупина (маса)
ретка насељеност	густина популације	већа густина
проста и натурална	социо-економска репродукција	проширена, робно-новчана
прости сељачки радови, кућни послови и аграрни занати	занимања (професије)	сложенији индустријски послови и занати, трговина, управа, услуге (здравље, просвета)
једноставна и природна подела рада	социјална диференцијација	сложена техничка подела рада
мање социјалне разлике (краћа и проста вертикална скала)	социјална стратификација	веће класне разлике и оштрије супротности (дужа и сложена вертикала)
већа стабилност: сељак је везан за земљу и статус; углавном се вертикално помера кад прелази из села у град; тад стреми средњим слојевима	социјална покретљивост	већа мобилност: хоризонтална и вертикална, (лакше се мења и улога и статус); грађани стреме вишим и највишим положајима
неформална и примарна: стални, трајни и уобичајени сусрети „лицем у лице“ (увек с истим и познатим лицима)	социјална интеракција	формална и секундарна: бројни, разноврсни, површни и краткотрајни сусрети с непознатим лицима
механичка: због сличности и заједничких потреба	социјална солидарност	органска и уговорна: због комплементарних интереса
традиционалан, породични, лични, неформалан	социјални ауторитет	модеран, формалан (бирократски)
религија, морал, обичаји	социјална контрола	право, државна власт
колективни	социјални идентитет	индивидуални

Социолошки гледано, дакле, неопходно је јасно појмовно разликовање села и града, као што је неоспорна њихова реална повезаност и испреплетаност не само наведених него и многих других њихових друштвених обележја. У савременим друштвима стварна граница између села и града није тако оштра као што је некад била и зато је тако велики значај *социолошког критеријума* за појмовно разграничење ове две друштвено комплементарне, али суштински различите социјалне средине. Овај критеријум је суптилан и сложен и он синтетизује све претходно наведене социолошки релевантне разлике између села и града као историјски обликованих друштвених творевина. Нарочито је користан као квалитативна допуна уобичајеном административном, формалном и квантитативном (статистичком) разликовању сеоских и градских насеља. Социолошки критеријум нам сугерише претпоставку да су село и град, као и сви њихови многобројни прелазни и мешовити облици, само разни видови испољавања људског друштвеног живота у простору. Конкретни облици људске друштвености у њима, морају се емпиријски истраживати. Том циљу понајбоље могу да послуже социолошке монографије и типологије села.

2.3. Типологија наших сеоских насеља

У поступку социолошког (и сваког другог) проучавања сеоских насеља, њихово разврставање у засебне типове и стварање систематских и свеобухватних типологија, представља неопходну степеницу у синтетизовању монографског знања о мноштву најразноврснијих сеоских облика. Кад је реч о српским, јужнословенским и балканским селима све досадашње типологије насеља полазиле су од оне коју је својевремено установио Јован Цвијић, коју су други истраживачи касније развијали у разним правцима према својим конкретним схватањима и циљевима.

Цвијићева типологија и сеоских и градских насеља веома је комплексна, али се као основне детерминанте сеоских облика увек преплићу две, које синтетизују утицаје свих других чинилаца. То су у првом реду *географски положај* (и с њим повезани утицаји рељефа, климе и других природно-морфолошких чинилаца) и, с друге стране, *културни појасеви* (утицај историјски формираних културних навика сеоског становништва и установљене друштвене организације њиховог живота).

Типологија, као сложена класификација, и у овом случају настаје комбиновањем већег броја критеријума који су израз ове две главне групе чинилаца који утичу на конкретан тип сеоских насеља. Цвијић разликује два основна типа сеоских насеља – *разбијена* и *збијена* села – а у оквиру сваког од њих још по неколико локалних културно-географских варијетета.[10]

1. *Села разбијеног типа* чине куће и окућнице које су разбацане по сеоском атару без неког посебног реда, а и становништво је прилично разређено. Ова села су распрострањена углавном у планинско-брдским, динарским и централним деловима Балкана. Најважнији варијетети овог типа су *старовлашки, шумадијски, карсни и ибарски.*

Старовлашки тип је најстарија врста села разбијеног типа, која је карактеристична за Стари Влах (отуда и назив), али се простире од Ужица, преко Босне и Херцеговине, па све до Крањске. Ова села заузимају велики простор (понекад су дуга и по 5–6 km); деле се на крајеве (засеоке)

[10] Јован Цвијић (1922): Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд, књ. 1, с. 234-256.

који су међусобно удаљени 1–2 km, а називају се или по неком топониму или по најстаријој фамилији која га је најпре искрчила од шуме, па населила.

Шумадијска врста села је настала растом и згушњавањем села старовлашког типа (од друге половине XIX века). Многа су се развила у својеврсна *друмска села* у којима се куће групишу око главног пута, мада их има и око споредних путева. У овим селима куће су лицем окренуте путу, али нису ушорене; увучене су у дворишта, нису у истој линији, нити су подједнако удаљене од пута, него су неправилно растурене.

Мачванска врста села настаје даљим згушњавањем села старовлашког и шумадијског типа. У Мачви је још у време Милоша Обреновића подстицано ушоравање села у којима су куће, као у Срему, Банату и варошицама, распоређиване с обе стране главног пута (типична друмска села), који се под правим углом укршта с једним или два друга важнија пута око којих су такође куће. За разлику од панонских села, у Мачви куће нису изнете према путу, него су скрајнуте у шљивике и нешто су ређе од правих збијених села.

Јесеничка врста настаје као и мачванска, згушњавањем шумадијског типа, али се разликује по звездастом облику (уместо издуженог друмског села у Мачви). Путеви се не укрштају под правим углом и раскршће нема облик крста. Ипак, као и у Мачви, изразит је центар села где су обично школа, кафана, магазе, занатске и трговачке радње, канцеларије месне власти, боље куће.

У групу разбијених села, сличним старовлашком типу, али због особености рељефа и различитим од њега, Цвијић разликује још и села *карсног* и села *ибарског типа.*

Карсни тип села налази се у вртачама и по ободу карсних поља, а не по брдима, као старовлашка села. Због оскудице простора, често су збијена и што су ближа мору, то су ова села збијенија. Кад се преселе у крајеве с више простора, њихови становници се не збијају, већ теже разбијеном облику села.

Ибарски тип се од старовлашког села разликује по томе што су ту куће густо збијене у мање целине („ћемате“). Село је оваквог облика због рељефа на којем је могуће насељавање само заобљених врхова једног брда (за један „ћемат“). Ту су речне долине уске и непогодне за насељавање, а брда су стрма. Избегава се често силажење и пењање и зато једна породица (или задруга) обично држи и користи једно брдо. Кад се намноже, они који се оделе одлазе на друго брдо или се селе даље ако то није могуће.

2. *Села збијеног типа* су супротна оном првом и старијем типу, с кућама које се понекад једна на другу наслањају. Настала су под утицајем турског читлучког система и старе балканске (византијско-цинцарске), турско-источњачке и медитеранске цивилизације. Обично су смештена у равницама, долинама, понекад у јаругама, а веома ретко у вишим крајевима. Најпознатији варијетети су *тимочки, читлучки* и *медитерански.*

Тимочки тип села има збијене куће, вијугаве сокаке и *средсело* или *зборило*, тамо где се сокаци укрштају, где су чесма, црква, механа и средиште јавног друштвеног живота. Оваквих села има око Тимока, у Хомољу, Средачкој и Сиринићкој жупи, Скопској Црној Гори. Овај тип је настао спонтано, а збијање није последица читлучког система нити сашоравања које је налагала власт.

Ова села су понекад *удвојена,* пошто је претежно сточарско становништво имало у планини

појате, као друго (летње) насеље које се усталило кад се број становника увећао (слично војвођанским салашима).

Читлучки тип села настаје вештачки, под утицајем турског феудалног режима, у крајевима јужно од Ниша, на Косову и Метохији, у Македонији и Бугарској. Пошто су по правилу у равницама, читлуци су обично у облику квадрата, ограђени зидом, чешће од ћерпича или набоја, ређе од камена. Више читлука чини једно село, такође правилног облика. По ободу квадрата су чифчијске куће, у углу је беговска кућа, а у средини уздигнут чардак, на којем су бегови лети теферичили и надгледали чифчије док раде.

Медитерански тип села, с три варијетета (грчким, далматинским и каштелским) настаје уз море или у приморју. Врло збијене куће зидане су од камена, покривене плочама, с уским, кривудавим и поплочаним сокацима. У јужним, цинцарским селима јак је утицај византијске културе (по типу кућа, распореду соба, намештају) а у западним крајевима утицаји су италијански.

Цвијић се бавио типологијом села на Балканском полуострву и само зато се код њега не издваја као засебан *панонски тип* села, који је врста плански грађеног, збијеног и равничарског сеоског насеља, с ортогоналном шемом улица које се секу под правим углом и центром на месту укрштања (на „крсту“) две главне улице.

Ова геополитички детерминисана морфолошка матрица сеоских насеља, коју је Цвијић уочио и проучио у оном облику у којем се затекла на прелазу из XIX у XX век, од тог времена па до данас прилично се изменила, али није сасвим нестала. Географи и данас у основи остају код ове типологије села, а и други је у извесној мери уважавају. Архитекте урбанисти нарочито инсистирају на сличним урбанистичко-морфолошким својствима села, али се уважавају и други критеријуми као што су статистичко-демографски, функционални, саобраћајни и други.[11]

Урбанистичко-морфолошки гледано, сва села се и данас (после Цвијића и независно од њега) могу распоредити на неко место на континуираној скали од потпуно разбијених, преко разбијених, полузбијених, до збијених, потпуно збијених и ушорених села. Више или мање разбијена села су углавном у планинским крајевима и у подручју Цвијићевог старовлашког и ибарског типа. Више или мање збијена села су у равницама, а збијена су спонтано или плански. Спонтано збијена су у југоисточној Србији (тимочки и јужноморавски тип), а плански су ушоравана села у Војводини (панонски тип, с ортогоналном мрежом улица). Мачванска села су данас ушорена или полузбијена, с елементима старога плана, а полузбијена су и многа шумадијска, моравска и друга села по Србији која се спонтано згушњавају поред путева или уз вароши и градове.

Статистички критеријум је један од основних при разликовању сеоских и градских насеља. У начелу, сеоским насељима сматрају се насеља до 2000 становника, а градским она преко овог броја. Према ранијим препорукама међународних статистичких асоцијација, овај критеријум је допуњен *социо-професионалним*, тако што је предложено да се уведу три категорије насеља: *сеоска*, с више од 60% пољопривредног становништва; *мешовита*, са 40-50% пољопривредника и *градска*, с мање од 40% пољопривредника. Комбиновањем броја становника и њихове социо-

[11] Упоредити *важну студију у* којој су приказани новији типови села у Србији и основни трендови њихових промена: Бранислав Којић, Ђорђе Симоновић (1974): Сеоска насеља Србије, Београд.

професионалне структуре добијен је статистички сложен, али социолошки веома релевантан критеријум за типологију насеља. Њиме се региструје социолошки значајна категорија *мешовитих* насеља којима се сматрају насеља према следећим показатељима:

- насеља од 300 до 1000 становника, с преко 70% непољопривредника;
- насеља од 2000 до 10.000 становника, с 30-40% непољопривривредника;
- насеља с више од 10.000 становника, с мање од 30% непољопривредника.[12]

Сва насеља изван ових оквира су или сеоска или градска. Сеоска насеља су она с мањим бројем становника од наведеног и мањим уделом непољопривредника, а градска су она с већим бројем становника и већим уделом непољопривредника. Код нас су по овој типологији последњи пут разврстана насеља 1971. године. Касније се примењује административа подела насеља на „градска“ и „остала“, с обзиром да ли је дотично насеље, одлуком државних органа, до дана пописа било проглашено за градско или не. У свим каснијим пописима статистички је изгубљена аналитички значајна прелазна категорија мешовитих насеља и преостаје само да се за „остала“ насеља претпостави да су сеоска, иако нека од њих то по много чему нису.

Административни критеријум због своје једноставности можда има неке управно-бирократске предности, али је научно-аналитички веома неподобан, јер су у категорију „остала“ сврстана насеља која понекад немају ништа заједничко. По величини, она могу да броје неколико остарелих житеља у неком забитом планинском месташцу, али и да имају неколико десетина хиљада становника у приградским насељима која су брзо нарасла у близини великих градова, а административно нису прикључена тим градовима.

- *Логички*, није ваљана ниједна класификација у којој категорија „остали“ садржи велики број јединица, а поготово ако је она најбројнија.
- *Теоријски*, таква класификација више скрива него што открива стварно стање предмета научног истраживања, замућује слику најважнијих друштвених односа, па често претерано релативизује све сазнајне резултате, а понекад и обесмишљава само истраживање.
- *Практички*, такво сазнање је често неупотребљиво у озбиљној развојној политици, јер искривљује дијагнозу и греши у терапији пошто препоручује неодговарајуће мере за решавање животно важних проблема на датом подручју и у конкретним насељима.
- Отуда је вредно пажње настојање да се методологија обраде статистичких података о насељима поново прилагоди примеренијој трочланој типологији насеља у којој би се прецизно разликовала *градска, сеоска* и *мешовита* насеља. Пошто је правни критеријум за разврставање насеља на „градска“ и „остала“ коришћен и у *Попису 2011*. договорено је са сарадницима Завода да се за потребе ове студије изврши додатна обрада пописних резултата увођењем категорије *мешовитих насеља* у социолошку анализу структурних промена у селима Србије.
- Чини се, ипак, да би се типологизовање насеља могло поједноставити тако што би се комбиновала само два критеријума: *број становника у насељу и удео (не)пољопривредних домаћинстава.* Тиме би се добила аналитички употребљива, а статистички једноставнија типологија чији ниво поузданости не би био много мањи

[12] *Становништво и домаћинство у 1948, 1953. и 1961. (1965),* изд. СЗС, Београд.

него што је ниво поузданости пописних података у целини. Да би алтернативна трихотомна типологија (градска–мешовита–сеоска) насеља била реална у односу на садашње званично усвојено решење (градска–остала), она се не би смела толико математичко-статистички искомпликовати, па да само због тога не буде прихватљива и прихваћена.

Методолошки је веома значајна чињеница да се у *Попису 2011*. пољопривредним домаћинствима сматрају она домаћинства која се баве пољопривредном производњом, односно користе обрадиво пољопривредно земљиште, баве се узгојем стоке или продају своје пољопривредне производе, а у исту категорију су укључена и она домаћинства којима је пољопривреда, поред пензије или неке друге зараде од непољопривредне делатности, један од додатних извора прихода. То је прилично широка дефиниција, јер обухвата и оне који само обрађују земљу, само гаје стоку, само продају своје пољопривредне производе или оне који имају више наведених активности, као и оне којима је пољопривреда само један од додатних извора прихода. Таква домаћинства нису чисто пољопривредна него су и сама више или мање мешовита. Она у себи већ кумулирају дејства разних аграрних и неаграрних друштвених и економских чинилаца које можемо, али и не морамо, да користимо као посебне или додатне критеријуме за одређивање статистички нове категорије мешовитих насеља.

Број становника као критеријум за типологију насеља је најједноставнији и незаобилазан. Као такав он у себи кумулира многе друге чиниоце који опредељују људе да живе и да се гомилају у неком насељу или да из њега из разних разлога одлазе и да га празне. Зато треба и мора да остане први и основни критеријум типологизовања насеља, али и показатељ привлачности и виталности неких региона и локалних заједница.

Увођењем категорије „мешовитих“ насеља омогућује се прецизнија анализа најновијих токова *деаграризације* и *урбанизације* српског села. То значи да би мешовита насеља требало третирати као посебан тип трансформисаних сеоских насеља која још нису градови, а и даље су села – иако значајно измењена. Чини се да то није добро решење пошто је већина таквих насеља феноменолошки, па и структурно и функционално, а да не гледамо историјски, још увек ближа селу него граду. По свему судећи, без додатних квалитативних истраживања конкретних насеља (студија случаја) скоро је немогуће поуздано проценити које мешовито насеље и по чему све треба припојити градским, а које сеоским насељима. Код нас недостају таква истраживања. А она су неопходна, утолико пре што је сасвим извесно да се данас „сеоско“ и „сељачко“ више не поклапају, јер се село у погледу свакодневног начина живота његових становника у много чему модернизује, па и *урбанизује*. У том смислу, ни социолошки важна разлика између „градског“ и „сеоског“ данас није тако јасна и оштра каква је некад била, али није ни сасвим нестала. Званична статистика пак, с дихотомном поделом насеља, такву границу данас потенцира. С друге стране, у суптилнијим социолошким и демографским истраживањима потребне су сложеније типологије које би статистичка грађа, прикупљена одговарајућом методологијом пописа и других статистичких акција, требало да омогући – макар уз додатну аналитичку обраду.

Тек уз додатна истраживања могуће је утврдити да је у „осталим“ или неградским насељима данас све више становника који се не баве пољопривредом или се њом не баве на традиционалан „сељачки“ начин. У њима нарочито, а донекле и у типичним селима, све мање се станује, храни, облачи, понаша и живи на сељачки начин, а све више се уобичајавају градски обрасци мишљења, деловања и понашања. То је *урбанизација села* у социолошком смислу, схваћена као културно-цивилизацијски процес, а не као обично пресељавање људи из села у градове. *Урбанизација* друштва, схваћена демографски као увећавање удела градског и

смањивање удела сеоског у укупном становништву, друга је страна процеса *деаграризације*. Ниво *демографске урбанизованости* статистички се лакше прати, те се у демографији и другде више користи. Он се мери уделом градског у укупном становништву, као и просечном густином насељености.

Али, статистичка и демографска густина, како би Емил Диркем рекао, само је морфолошка (материјална) основа идејне (моралне) друштвене густине, коју чине како интензитет тако и квалитет међуљудских односа и веза у некој друштвеној средини. А град и село, као два основна просторна облика људског друштвеног живота и историјски уобличена типа људских насеља, разликују се међусобно и по материјалној и по идејној (моралној) густини. Само се прва може статистички мерити, док се друга мора теоријски откривати и анализирати.

Ако би пак, као технички једноставнија, на нивоу званичне државне статистике, опстала дихотомна подела насеља, ваљало би је свакако преименовати у дихотомију ***градска – сеоска*** насеља, што би било логички смисленије и аналитички оправданије. Аргументи за такву дихотомију су да насеља у категорији „осталих“ нису градови, а јесу села с више или мање измењеним сеоским обележјима. А чињеница да један социјални ентитет мења своја обележја не значи да тиме губи свој идентитет и постаје нешто сасвим друго. Модернизовано, па и урбанизовано село, и даље је село више него град, те га је аналитички оправданије посматрати као оно што јесте (једна врста измењеног новог села), а не као оно што још није (град) – и што можда никад неће ни бити.

Тиме би се, макар терминолошки, отклонила широко распрострањена, а стварно веома проблематична, предрасуда да село, да би било село, мора да остане онакво какво је некад било, те да модернизацијом село увек и нужно прераста у град. А стварно, село може да повећа број становника, да се економски развије, архитектонски преуреди и културно модернизује, па да и даље остане село. Зато треба теоријски отворити могућност да се развој села концептуализује као процес свестране људске еманципације у којем се превазилази „идиотизам сељачког живота“, али се притом не упада у клопку „урбаног идиотизма“ – у којем се град (без обзира да ли реални или утопијски) види као „крај социјалне историје“ и дефинитивно егзистенцијално решење за све људе и за сва времена.

И најмодерније и најурбанизованије село остало би село све док у конкретној мрежи насеља не преузме улогу политичког, управно-правног, привредног и културног центра за околна насеља – што би морало да буде кључни аргумент за добијање правног статуса градског насеља. Претпоставља се да би ново градско насеље самим својим централним функцијама повећало већ постојећу разлику у свим другим (демографско-социо-културним) обележјима у односу на околна сеоска насеља. Да се те разлике не би повећавале преко рационално нужне мере, градски центар би требало да децентрализује и по сеоским насељима деконцентрише што више својих управних и развојних функција, и тако становницима села приближи развојне привредне пројекте, културне програме, здравствене и друге услуге, посредством сеоских установа и организација као што су месне канцеларије, задруге, школе, домови културе, домови здравља, ветеринарске станице, спортски клубови, интересна и друга удружења.

Сва сеоска насеља имају непосредну и неформалну хоризонталну комуникацију са суседним насељима, а формално су преко својих сеоских установа и организација вертикално и непосредно умрежена на локалном (општинском) нивоу, на којем се очекује да могу да

задовоље највећи део својих виталних потреба – што и јесте случај у добро организованим и модерно уређеним друштвима. У таквим друштвима општински и регионални центри посредују у вертикалној комуникацији конкретних насеља и глобалног система само у малом броју важних питања за локалне заједнице која су, истовремено, од стратешког значаја за глобално друштво.

По *броју становника*, сеоска насеља се обично деле још и на *мала*, *средња* и *велика*. Разни типови ових насеља имају и различите трендове демографског и сваког другог друштвеног развоја и зато је та типологија социолошки релевантна.

Мала села (до 500 становника) могу бити *сасвим мала* (1–100) или *мала* (од 100–500). Њих је највише у нишкој, јужноморавској и краљевачкој области и што су мања и удаљенија од градова и саобраћајница, то је њихов демографски развој негативнији (израженија је депопулација, јер у њима стално опада број становника). Веома је мало села ове величине која имају позитиван демографски развој и изгледнију друштвену перспективу.

Средња села (500–1000 становника) најравномерније су распоређена у централној Србији, а има их и по Војводини и Косову и Метохији. Она која су већа и ближа градовима и саобраћајницама расту, а она мања и забаченија опадају. Међу њима је приближно исти удео оних села која имају негативан и оних која бележе позитиван тренд демографског развоја. Највише је оваквих села у ужичком, подрињско-колубарском, шумадијском и поморавском региону, а има их и у свим другим крајевима.

Велика села (преко 1000 становника) и сама могу бити *велика* (1000–2000), *средње велика* (2000–3000) и *веома велика* (преко 3000). Веома велика и средње велика села су у Војводини, а има их и на Космету, у београдском, мачванском, подунавском и поморавском региону. Сва велика села имају претежно позитивне демографске трендове и налазе се у тзв. стратешким коридорима развоја (уз важне саобраћајнице) или у непосредној близини већих градова.

Функционално гледано, свако село, без обзира на своју величину, може имати различиту *улогу у друштвеној репродукцији* и различит *положај у мрежи* сеоских (и свих других) насеља.

а) Према главним репродуктивним функцијама села могу бити пољопривредна, мешовита и специјализована (рударска, бањска, туристичка).

б) Према положају у мрежи сеоских насеља разликују се примарна села, села са сеоским центром и „сеоске варошице“ (или центри заједнице села).

Примарна села немају никаквих спољних функција према другим селима. Најчешће су мала (од њих је мањи само заселак). Понекад примарна села и нису мала, ако је реч о већим приградским насељима која су превасходно стамбене јединице, функционално зависне од већег оближњег места.

Села са сеоским центром имају једну или више функција за два или више примарна села (заједничка месна канцеларија, амбуланта, задруга, сервиси и сл.). Овим центрима гравитира од 2000 до 4000 становника, а удео непољопривредника иде и преко 30%.

Сеоске варошице (центри заједнице села) јесу сеоска насеља која обједињују више функција „села са сеоским центром“ и посредују везе с општинским центром, као с најближим градским насељем. Формирају се махом уз важне саобраћајнице (у Западној Србији и Поморављу) или у областима са збијеним селима (у Војводини, Мачви, Источној и Јужној Србији и на Космету), где

имају карактер *сеоских чаршија.* Ова увелико урбанизована села с временом прерастају у мешовита и градска насеља.[13]

Територијални положај сваког насеља утиче и на његову структуру и на његове функције. У том смислу је важна теренска и саобраћајна (дис)позиција сваког села.

а) Према свом теренском положају села могу бити планинска, брдско-планинска, брдска, долинска и равничарска.

б) Према саобраћајној диспозицији разликују се друмска и саобраћајно изолована села, а на прелазу су она која гравитирају неким саобраћајницама, али нису уз њих непосредно смештена.

в) Према удаљености од градског центра разликују се унутар општине приградска и периферна села, као и она између њих.

Поред ових општих критеријума класификовања сеоских насеља, понекад се јављају и неки други – ако су од значаја за посебан проблем који нас занима или су специфични за неки сеоски регион. Тако је за села у Војводини и на Космету (као и за сва погранична села) важна социо-културна детерминанта, па према томе и релевантан критеријум класификовања *етничка припадност* и *домицилност* становништва. У овим регионима се појављују значајне друштвено-културне особености *једнонационалних* и *етнички мешовитих* села или разлике између *колонистичких* и *староседелачких* села.

Социолошки су релевантни сви наведени критеријуми класификовања и типологизовања сеоских насеља, јер су сви они посредно или непосредно повезани с друштвено-културним детерминантама сељачког начина живота. Међу њима је, ипак, нарочито важан *демографски критеријум*, јер је он *лако мерљив синтетички показатељ укупног начина друштвеног живота, повезан са свим његовим детерминантама.* Другим речима, приликом социолошког проучавања села, од морфолошке структуре сеоског атара и сеоског насеља (територије), важније је истражити његову *демографску структуру*, тј. друштвено-економска и културна обележја сеоског становништва, као људског и друштвеног супстрата сваког села – без обзира какав облик и положај у простору оно имало. Многи социолошки важни чиниоци и обележја неког начина сеоског друштвеног живота често се крију иза само једног синтетичког показатеља као што је лако мерљива и проверљива чињеница да ли се у неком конкретном селу увећава или смањује број становника. Ако из (неког) села људи све више одлазе или се у њему деца све мање рађају – то само по себи указује на мноштво друштвених проблема које би ваљало подробно социолошки истражити. Теоријски и практични значај таквих демографских промена у селу је велики зато што се оне непосредно или посредно тичу целине глобалног друштва.

2.4. Сеоско становништво и основни демографски процеси

Сеоско становништво, то су људи у селу, и ову елементарну антрополошку и друштвену чињеницу ниједног момента не треба губити из вида ни у једном демографском, социолошком, економском, еколошко-руралистичком или каквом другом разматрању села и оних који у њему и од њега живе. Пре него што сељаке видимо као масу која је заузела неки простор, као

[13] Ђорђе Симоновић (1970): *Центри заједнице села у Србији, Сеоске варошице и сеоске чаршије*, Београд.

произвођаче хране без које ни ми не можемо, као потенцијалне кориснике индустријских производа и производа масовне културе, као резервоар јефтине радне снаге, као сирове варваре који врше инвазију на градове и снижавају квалитет урбаног живота – треба се сетити да и у селу живе људи, с људским потребама и прохтевима које би да задовоље на људски и друштвено легитиман начин.

Кад сељаци заузимају простор, они се боре с дивљом природом, припитомљавају животиње, крче шуме, исушују мочваре, наводњавају пустаре, скупљају камен и подграђују терасе, чувају и доносе земљу, стварају прву цивилизацију – сељачку цивилизацију – на којој почивају све друге, развијеније, градске цивилизације.

Кад сељаци производе храну, они провоцирају природне силе, спајају семе с влагом и подлогом, воде рачуна о сунчевој светлости (каква узвишена брига!), брину о биљкама и животињама пре него о себи и својима. Они храну производе за себе, а не за друге. Кад је продају „откидају од својих и одвајају од уста своје деце“, а често им моћни сами насилно узимају и без питања и преко сваке мере. У томе је сељак често као и пчела која не скупља мед за друге, али га други узимају и њиме се истински сладе.

Кад сељаци долазе у градове понашају се као људи који чезну за слободом, знањем, културом, који теже моћи и угледу – баш као и сви други људи који су обесправљени и потцењени. Што са собом носе сав свој сељачки „пртљаг“ – своје навике, обрасце културе и стил понашања, то је природно. Тако се сви људи понашају кад прелазе из једног животног амбијента у други. Социолози и други истраживачи томе не смеју да се чуде, да према томе заузимају априорне ставове засноване на предрасудама, него то морају пажљиво и објективно да проучавају. Демографска истраживања сеоског становништва баратају с бројевима, што је нужно, али иза свих бројева у демографији и социологији увек стоје људи – слични нама. Иза стопа наталитета и морталитета крију се појединачна људска рађања и умирања, а између њих смештена је сва тегоба преживљавања и радост људског живота. То се мора имати у виду кад год се говори о тзв. демографским структурама, па је тако и у овом нашем случају.

Становништво у селу представља драгоцену људску супстанцу која гради структуру и врши све функције сељачког друштва. То су људи који обављају сељачке радове у пољу и код куће, који стварају породице, рађају и подижу децу, граде куће и станују у њима, одржавају породичне и суседске односе, комуницирају са ширим друштвом и међусобно, држави служе војску и плаћају порезе, гласају на изборима, стварају и проживљавају народну (данас и масовну) културу, поштују обичаје, посећују своје богомоље и верују веру. Квантитет и квалитет ове људске супстанце битно утиче на структуру и функције сељачких друштава, али и сам трпи утицаје – из руралне структуре и од глобалног друштва.

У пољопривреди, као и у другим привредним гранама, становништво се јавља у двострукој улози: (1) као извориште радне снаге и (2) као маса потрошача пољопривредних и других производа и корисника свих природних и друштвених добара. Равнотежа између потреба становништва и расположивих добара веома је важна за друштвено-економски развој села и пољопривреде, али и за шире глобално друштво – без обзира да ли га посматрали структурно-функционално или историјски.

У истом смислу пише и Фернан Бродел *(Fernand Braudel),* један од утемељивача најутицајније савремене школе историчара, француских „аналиста“, који се залажу за „синтетичку друштвену историју“, комплементарну са социологијом и другим друштвеним

наукама: „Треба осветлити везу која стално повезује и супротставља дато становништво и различите ресурсе којима оно располаже. Замислите доста посебне теразије на чијем би једном тасу било становништво, а на другом разноразни ресурси од којих живи, у сваком тренутку њихове историје, или, ако више волите, њиховог 'раста'. Наизменично ће ресурси расти брже или спорије од броја људи; фазе ће следити једна другу и носиће преокрете, не смемо рећи у добром па у лошем смислу, то не би био прави научни начин говора."[14]

У време преласка сељачких друштава у индустријску цивилизацију одвијају се и нови демографски процеси који резултирају променама структуре сеоског становништва. Уочено је да су ти процеси и промене које наступају у основи сличне у различитим друштвима – само се оне негде дешавају пре а негде касније, негде брже а негде спорије. Отуда се разликује један тип *традиционалне* демографске структуре, у сељачким друштвима која још нису значајније захваћена ширим индустријско-цивилизацијским процесима, и други тип друштва у *демографској транзицији*, чија је демографска структура битно промењена. Ова два типа демографске структуре карактеришу не само два одговарајућа модела репродукције становништва, него они представљају и два начина друштвено-економске репродукције уопште и својеврсне синтетичке показатеље нивоа и карактера глобалног друштвеног развоја.

За *традиционални тип структуре становништва* (каква превлађује у сељачким друштвима) карактеристичан је екстензиван вид популационе репродукције, с наглашено високом стопом рађања (наталитета) и нешто мањом, али такође високом стопом смртности (морталитета) и изузетно високом стопом смртности одојчади (деце до једне године старости). У таквим условима одвија се веома нехуман вид селекције свих рођених, с малим изгледима на преживљавање, нарочито у првим годинама живота и са скоро природним одабирањем јединки. И поред тога што је очекивано трајање живота релативно кратко, број становника се стално повећава. Природни прираштај, због високе стопе наталита, може бити тако велики да неразвијена екстензивна пољопривреда, с ограниченим површинама земљишта, с неразвијеним средствима и фиксираним (нерационалним) организационим облицима рада, није у стању да прехрани ни постојеће, а камоли увећано становништво села или непољопривредно урбано становништво. Ако се не могу увећати обрадиве и друге корисне земљишне површине, ако није сазрело време за замену екстензивне пољопривреде с технолошки и економски развијенијом интензивном, наступају крупни структурни и развојни проблеми и за сељачко и за глобално друштво.

Кад постоји тзв. *аграрна пренасељеност* (већи број становника на једном простору него што пољопривреда може да исхрани) и мали поремећаји лабилне равнотеже природних извора, пољопривредне технологије у производњи хране и режима исхране могу да изазову велике турбуленције становништва. Становништво које располаже фиксном технологијом (као што је случај са сељачким популацијама) не може по своме броју да пређе један максимум у датој природној средини. Стабилност извора хране узрокује стабилност популације, а економска нестабилност производи демографску нестабилност.[15]

---

[14] Фернан Бродел (1992): *Списи о историји*, СКЗ, Београд, с. 242.

[15] Анри Мендрас за пример овог односа наводи корелацију цена жита у четрнаест градова и регија Европе од 1551. до 1600. године, с бројем становника у њима, указујући на редовну повезаност ове две кривуље у сељачким друштвима; видети: А. Мендрас, *Сељачка друштва*, с. 44-45.

Једна или две узастопно лоше жетве изазивају глад, а неисхрањено становништво је подложније епидемијама; кад се поремети равнотежа, и ратови чешће избијају, а кад се догоде ратови, они увећају све друге проблеме: угрозе производњу, униште добра, увећају глад, прошире епидемије, принуде становништво на сеобе. Понекад се одигравају масовне сеобе (колонизације), а понекад појединачна пресељења или стална и повремена пресељавања у мањим или већим групама – прво у оближње, а потом у удаљене и у најудаљеније (прекоокеанске) богатије и мање насељене крајеве и земље.

Ово су неке правилности популационе репродукције традиционалног типа. Њено опште обележје јесте *екстензивност, нерационалност и нехуманост*, јер се сувише губи и растура оно што је највредније, људски потенцијал, па и материјална средства уложена за његово подизање. С друге стране, такав начин репродукције у датим (неповољним) условима, нужан је за опстанак једне популације. Поред великог броја рођених, висока смртност и могућност одсељавања једних, услов је опстанка и преживљавања других.

Наведене опште правилности демографског развоја дошле су до изражаја, више или мање, у свим јужнословенским земљама, које су крајем прошлог и почетком овог века имале карактеристичну традиционалну демографску структуру.[16] Тако су се стопе наталитета од преко 40 (број рођених на хиљаду становника), које се узимају као праг изражене друштвене неразвијености и типичне традиционалне репродукције (бар по европским критеријумима) у Србији задржавају све до 1903, у Хрватској и Славонији до 1902, у Далмацији до 1899, а у Словенији до 1892. године. Морталитет је нижи, али веома висок. Праг изразите неразвијености од преко 25 умрлих на хиљаду становника у Србији се задржава до 1897, у Хрватској до 1909, у Далмацији до 1900, а у Словенији до 1899. Поменута подручја нису хомогена, па се унутар њих високе стопе наталитета и морталитета задржавају и много дуже од времена кад су просечне стопе пале испод неведених граница.[17]

На почетку XX века код нас је природни прираштај становништва био међу највећим у Европи. По степену друштвено-економске развијености ми смо били и остали међу најнеразвијенијим земљама, што је уобичајена релација између економске и демографске структуре. Међутим, висок природни прираштај не доводи до очекиваног пораста укупног становништва. Најспорији је пораст становништва у Словенији и Хрватској, а највећи у Босни и Херцеговини, у Македонији и у Црној Гори. Пораст становништва у Србији је најближи југословенском просеку. За једно столеће (од 1880. до 1981) укупан број становника у јужнословенским земљама повећао се 2,5 пута (са око 8.850.000 на 22.425.000), што је нешто спорије од темпа раста светског становништва.

Међу разлозима који успоравају пораст укупног становништва у односу на висок природни прираштај најзначајнији су економска емиграција и ратни губици. За последњих стотинак година, откад се код нас прецизније статистички прати кретање становништва, а судећи према историографским истраживањима и од раније, уочава се да су све југословенске земље, с изузетком Србије, биле захваћене некад мањом, некад већом емиграцијом. Само је у Србији број досељених премашивао број одсељених, али су у њој ратни губици били највећи, па је крајњи

[16] Приказ ранијег демографског развоја, као и свих других процеса за које је релевантан шири контекст, треба чинити бар у југословенском упоредном оквиру. То је у извесној мери и нужно кад се користи статистичка грађа која је сакупљана на југословенском нивоу.

[17] Подаци су узети из књиге: Милош Мацура (1958): *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*, Нолит, Београд, с. 6.

биланс броја становника остао у југословенском просеку. Наравно, унутар сваког ширег подручја постоје у овом погледу велике разлике – између сиромашних планинских и богатијих равничарских крајева (приморско залеђе и Славонија у Хрватској, динарски крајеви и Панонска низија у српским крајевима).

Данашња демографска структура је резултат вековних спонтаних сеоба с југа на север (тзв. метанастазичких кретања, која је проучио Цвијић), преко којих су дошла организована масовна пресељавања после Првог и Другог светског рата и на све то спонтане и стихијске савремене миграције из села у градове (тзв. егзодус из села и пољопривреде) посредством школовања и запошљавања у непољопривредним делатностима. У савременим миграцијама обједињене су просторна и друштвено-професионална покретљивост. Њихове последице су разноврсне и симултане – економске, културне, па и политичке – а све заједно исказују се у измењеној демографској структури и новом (савременом) типу репродукције становништва.

Сеоско становништво у Србији некад су сачињавали скоро све сами сељаци. Данас то више није случај и то је једна од најважнијих друштвено-демографских промена у савременим селима. Данас се тај процес демографског преображаја (демографске транзиције) манифестује читавим низом промена у структури, просторном распореду и обележјима становништва од којих је за сеоску популацију најзначајнији процес *деаграризације* (напуштања пољопривреде као главног занимања), а за насеља процес урбанизације. Будући да су ови друштвени процеси вишедимензионални и веома сложени, они су обично по себи противречни. Деаграризација у селима обично прати индустријализацију као базични модернизацијски друштвени процес у градовима. Урбанизација се код нас демографски огледа у убрзаној и масовној миграцији људи из села у градове, што се статистички изражава као повећавање удела градског у укупном становништву, често и преко рационално подношљиве мере у највећим градовима (попут Београда). Структурним миграцијама се, с распадом државе и током последњих ратова, придодају и принудне миграције услед етничких и верских прогона Срба из Хрватске, БиХ, Косова и Метохије, тако да је додатно повећаван удео досељеног у односу на аутохтоно становништво у Србији (графикон 1).

Графикон 1. **Аутохтоно и досељено становништво, 1948–2011.**

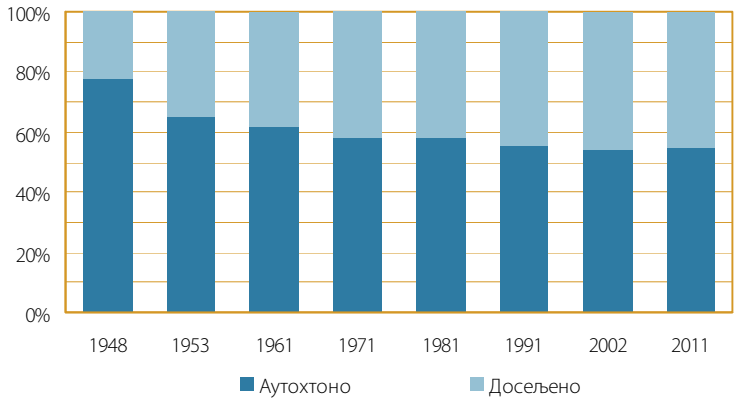

Извор: *Пописни атлас 2011,* с. 54

Друга страна исте медаље је нагло смањивање сеоског становништва, али је њен најтамнији и најпротивречнији аспект *депопулација,* као процес пражњења великог броја села, углавном у неразвијеним брдско-планинским и југоисточним регионима Србије, али и у другим пограничним областима (попут југоисточног Баната). Социолошко-културолошки гледано, урбанизација је више од пресељавања људи из села у градове и представља модернизацијски процес ширења градског начина и стила живота у сеоске средине, почев од комуналног уређења сеоских насеља, па све до промењеног начина рада, становања, исхране, облачења, узајамне комуникације и преузимања градских образаца културе међу житељима села. Сви наведени демографски друштвено-економски и културни процеси код нас се, као и све друго, одвијају стихијски, неравномерно у времену и у простору, често на противречан начин, на махове и кампањски. Отуда је за њих увек била важна политичка компонента. Додатну варијаблу у сложеним односима узајамног условљавања у глобалном српском друштву, у прошлости су имали и још дуго ће у будућности имати етнички и верски односи, за које демографска компонента у Србији представља важну историјску, социјалну и културну подлогу, а преко њих и значајну политичку детерминанту.

а) Демографски процеси и етнички односи

Објективно гледано, Србија је и у демографском погледу парадоксално сложено подручје. То је историјски и структурно одређено и никако се не сме губити из вида ни приликом проучавања, а поготово при моделирању практичне политике (популационе или било које друге) за поједине њене делове или за Србију у целини. Космет и Војводина су два подручја у Србији која обележавају два крајња, међусобно супротстављена пола и екстремно различита типа демографске репродукције – у европском и светском упоредном оквиру.

Војводина је пример подручја с ниским морталитетом и још нижим наталитетом, тако да становништво у овој покрајини све више стари, и да није механичког прилива (досељавања са стране), била би угрожена проста репродукција; популација се не би одржавала ни у оном броју који је данас. Сличан случај је и с источном Србијом, где се задржао стари културни образац (обичај да се рађа само једно дете да се не би делило имање) који је изазвао у овом крају тзв. *белу кугу*. У заосталим планинским селима остали су махом стари људи, а млади, који би рађали децу, одселили су се у градове, тако да се и у овим подручјима смањује број становника; они се све више концентришу у градовима. Популациона политика, као и политика равномернијег регионалног друштвено-економског развоја и подстицаја развоја сеоских и брдско-планинских подручја, морала би макар да ублажи ове неповољне токове демографских и других друштвених процеса. Потпуно их преокренути било би веома тешко, а у кратком року и немогуће.

Становништво у централним деловима Србије у последњих пола века расло је све спорије и спорије. Од 1948. до 1961. порасло је за 14%, од 1961. до 1971. и од 1971. до 1981. за по 8%, а од 1981. до 1991. године само за 2%. У периоду од 1981. до 1991. године од 115 општина у централној Србији само у 37 се повећао број становника, и то у 11 београдских општина и у општинама већих градова – Ниша, Крагујевца и других. Кад се гледа стопа природног прираштаја (однос између броја рођених и броја умрлих) од 145 општина у централној Србији негативан природни прираштај је 1991. имало 70 општина. Најнижи природни прираштај (са великим негативним стопама од –15,5 промила) имале су општине Бабушница, Блаце, Црна Трава, Димитровград и Гаџин Хан, а следе их општине Ражањ, Сврљиг и Књажевац, с негативним стопама између –10 и –15,5 промила.

Табела 1. **Становништво према националној припадности*, 2002. и 2011.**

	Попис 2011		Индекс (2002=100)		Попис 2011		Индекс (2002=100)
	укупно	учешће у укупном стано-вништву			укупно	учешће у укупном стано-вништву	
Република Србија	7 186 862	100	95,9	Роми	147 604	2,05	136,4
Срби	5 988 150	83,32	96,4	Румуни	29 332	0,41	84,8
Албанци**	5 809	0,08	. . .	Руси	3 247	0,05	125,5
Бошњаци	145 278	2,02	106,8	Русини	14 246	0,20	89,6
Бугари	18 543	0,26	90,5	Словаци	52 750	0,73	89,4
Буњевци	16 706	0,23	83,5	Словенци	4 033	0,06	79,0
Власи	35 330	0,49	88,2	Украјинци	4 903	0,07	91,6
Горанци	7 767	0,11	169,6	Хрвати	57 900	0,81	82,0
Југословени	23 303	0,32	28,9	Црногорци	38 527	0,54	55,8
Мађари	253 899	3,53	86,6	Остали	17 558	0,24	126,1
Македонци	22 755	0,32	88,0	Нису се изјаснили	160 346	2,23	148,8
Муслимани	22 301	0,31	114,4	Регионална припадност	30 771	0,43	267,9
Немци	4 064	0,06	104,2	Непознато	81 740	1,14	108,3

* Приказани су подаци о етничким заједницама чији се број на простору Републике Србије (без Косова и Метохије) креће изнад 2000 припадника.

** Непотпун обухват због бојкота Пописа 2011. од стране Албанаца у општинама Бујановац и Прешево.

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 62

Табела 2. **Становништво према вероисповести, 2002. и 2011.**

	Попис 2011		Индекс (2002=100)		Попис 2011		Индекс (2002=100)
	укупно	учешће у укупном стано-вништву			укупно	учешће у укупном стано-вништву	
Република Србија	7 186 862	100	95,9	Исламска	222 828	3,10	93,0
*Хришћанске**	*6 555 931*	*91,22*	*95,3*	Јудаистичка	578	0,01	73,6
Православна	6 079 396	84,59	95,4	Источњачке	1 237	0,02	515,4
Католичка	356 957	4,97	86,9	Остало	1 776	0,02	26,7
Протестантска	71 284	0,99	90,6	Агностици**	4 010	0,06	-
Остале хришћанске	3 211	0,04	146,6	Нису верници (атеисти)	80 053	1,11	199,8
				Нису се изјаснили	220 735	3,07	112,0
				Непознато	99 714	1,39	72,6

* Разлику између укупног броја лица хришћанске вероисповести и збира колона „православна“, „католичка“, „протестантска“ и „остале хришћанске“ чине лица која су се на питање о вероисповести изјаснила само као хришћани.

** Модалитет укључен у Попис 2011.

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 62

Стопе наталитета у Србији и даље карактерише тенденција опадања. Тако је 1994. стопа наталитета у централној Србији и Војводини била око 11, а на Космету око 21. Да би се обезбедила проста замена становништва потребно је да стопа нето репродукције не буде испод 1. У централној Србији, а нарочито у Војводини стопе нето репродукције се од средине педесетих година прошлог века стално смањују и крајем века су биле за преко 15% мање него што је потребно за просто обнављање становништва. Негативне последице овакве демографске репродукције огледају се у поремећају етничке равнотеже, али и у депопулацији планинских сеоских подручја у Србији. Друштвено је веома нерационално истовремено пражњење сеоских подручја и претерано гомилање становништва у градовима, нарочито у Београду. Према резултатима Пописа 2011. у Граду Београду је живело 1.659.440 лица или 23,1% од укупног становништва Србије. То само по себи утиче на даљи пад укупног наталитета и читав низ других пропратних проблема у нашем друштвеном развоју.

Један од највећих проблема јесте брзо смањивање сеоског становништва *(депопулација),* које превазилази темпо смањивања пољопривредног становништва (деаграризацију), пошто се смањује број становника и одсељавањем. То су села са старијим становништвом, у њима је наталитет мањи, смртност већа, природни прираштај нулти или негативан, те је депопулација резултат кумулативног деловања већег броја негативних чинилаца. Пошто је у овим селима становништво већином пољопривредно, то се депопулација села манифестује и као *сенилизација* (старење) и *девастација* (запуштање) пољопривреде и свих сеоских подручја удаљених од главних комуникација, од већих градова и општинских центара, без индустријских погона, комуналне и социјалне инфраструктуре и без развојне перспективе.

б) Процеси деаграризације села и сеоских подручја

Процес *деаграризације* у појединим јужнословенским земљама започео је у различито време и одвијао се различитом брзином. У целини гледано, овај транзициони развојни процес каснио је у односу на развијеније европске земље и одвијао се спорије, све док није нагло убрзан у првим деценијама након социјалистичког преврата. Структурна подлога процеса деаграризације и урбанизације јесте индустријализација глобалног друштва која омогућује апсорбовање вишкова пољопривредног становништва у непољопривредним професијама и њихово концентрисање у нарастајућим индустријским градовима. Како су се капитализам и индустријализација неравномерно ширили југословенским областима, они су прво захватили Словенију, Хрватску и просторе данашње Војводине (крајем XIX века) да би у XX веку захватили и друга подручја.

Рани капитализам код нас разликовао се од развијенијег западноевропског капитализма. био је више зеленашки него индустријски, више оријентисан на брзо извлачење екстра-профита него на дугорочно улагање које би једино омогућавало складан преображај традиционалне структуре сељачког друштва. Још тада је утемељен модел зависног развоја уз ослонац на страни капитал и традиционалну организацију рада. Као такав, овај модел је одударао не само од традиционалног радног морала, штедљивости и здраве тежње за богаћењем нашег патријархалног сељачког друштва него је, у крајњој линији, био супротстављен и тржишној

рационалности западноевропских индустријских друштава.[18]

Таква друштвено-економска матрица процеса деаграризације у нас учинила је да она тече споро и тешко или пребрзо и болно, уз сувишно расипање људских, природних и друштвених потенцијала. У Словенији је 1890. године било 75,5% пољопривредног становништва у укупном становништву, у Хрватској и Славонији 83%, у Србији 84%, а у Босни и Херцеговини 88%. Стање се споро мења и у Југославији између два светска рата, тако да ни у једној области удео пољопривредног становништва не пада испод половине. До Другог светског рата деаграризација је у Југославији имала форму спорог спонтаног процеса који је обележавало опадање релативног удела пољопривредног становништва у укупном становништву, док се оно у апсолутном броју и повећава, мада споро и спорије од пораста укупног становништва (Мацура, с. 12–13).

Тек након Другог светског рата и преласка на стаљинистички модел усиљене индустријализације, процес деаграризације је нагло убрзан, а истовремено је покренут и талас масовног пресељавања становништва из села у градове, који су неки истраживачи назвали „егзодусом сељака“ (В. Пуљиз). У Србији је, тако, од 1953. до 2011. године удео градског становништва у укупном становништву порастао с 22,5% на 59,4% (граф. 2).

Граф. 2. **Удео градског у укупном становништву Србије, 1953–2011.**

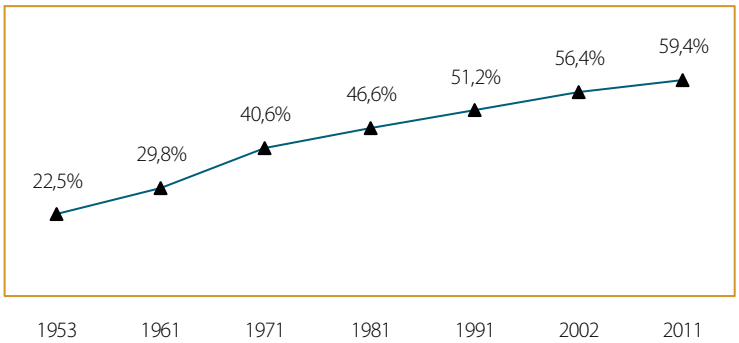

У градским насељима, која чине 3,6% од укупног броја насеља у РС (без КиМ), живи готово 60% становништва Републике Србије.

Извор: *Пописни атлас 2011*, РЗС, Београд, с. 12.

У Србији је тек Пописом 1991. забележен већински удео градског становништва (око 51%) у односу на становништво осталих неградских насеља (око 49%). По томе је Србија слична светском просеку и знатно испод европског просека. Према Попису 2002. године у градовима у Србији живело је 56,4%, а 2011. 59,4% становника. Према подацима УН светско становништво је такав прелаз од сеоске ка градској већини забележило у 1992. години. Овај прелаз ка урбаној

[18] На овакву природу домаћег капитализма први указује Светозар Марковић, али ту оцену битније не оспоравају ни они који не деле његово идеолошко и политичко становиште. Ово вреди истаћи због актуелног фетишизовања тржишта и капитализма (па и демократије) као универзалног рецепта за све проблеме постсоцијалистичких друштава. Већа је вероватноћа да ће неки наш данашњи или будући капитализам имати веће сличности са неким прошлим домаћим капитализмом (и демократијом) него са капитализмом Енглеске, Француске или Немачке. Слично вреди и за однос према страном капиталу и његовој улози у нашем развоју – некад и данас; упоредити: Димитријевић, Сергије (1958): Страни капитал у привреди бивше Југославије, Нолит, Београд.

већини до краја XX века су остварили све европске земље (изузев Албаније и Португалије). Србија је у том погледу само нешто мало изнад најмање урбанизованих европских земаља – што би се могло рећи и за нека друга квалитативна поређења.

У времену од 1945. до 1981. године деаграризација се нагло убрзава, и то тако што се опадању релативног удела пољопривредника у укупном становништву придружује тенденција његове стагнације, па благог и све бржег опадања у апсолутном броју.[19] Удео пољопривредног становништва у укупном становништву бивше Југославије опао је са 73% (процена за 1948) на 19% (у 1981). За такво смањење САД и Шведској требало је око 90 година, Француској нешто више, Јапану 73, а Данској (која се сматра земљом са складним развојем пољопривреде и индустрије) требало је за сличну промену око 130 година.[20]

Нагло померање људи обично није економски рационално, а често је и нежељено. Као такво, оно понекад тешко пада појединцима и групама, као и ранија немогућност пожељног померања у окошталој друштвеној структури. Кад је о сељацима и традиционалним сељачким друштвима реч, њих увек у почетку јаче из села и пољопривреде покреће нужда и тера невоља него што их привлачи град и индустрија. Касније се дешава сасвим супротно: када процеси модернизације поодмакну, много је више оних који остају сељаци по нужди него по својој вољи – што је основа за тезу да се данас „сељаком остаје, а не постаје“.

У Србији је процес деаграризације био сличан југословенском просеку, а мери се односом пољопривредног и непољопривредног становништва у укупном становништву. Према методологији Пописа 2002. године *укупно пољопривредно становништво* чине: (1) радници у пољопривреди, шумарству и рибарству који производе за тржиште; (2) пољопривредници који производе за сопствене потребе; (3) унајмљени физички радници у пољопривреди, шумарству и рибарству; (4) сва лица која су издржавана од лица која су разврстана у три претходно наведене групе. У оквиру ове најшире скупине разликују се активно и издржавано пољопривредно становништво.

Активно пољопривредно становништво чине лица стара 15 и више година која раде на свом породичном или туђем имању и тако обезбеђују егзистенцију за себе и чланове своје породице. Овој категорији припадају и *индивидуални пољопривредници,* лица стара 15 и више година која раде на свом или туђем пољопривредном газдинству.

Издржавано пољопривредно становништво чине они који немају сопствене приходе, или их немају довољно, те их издржавају они који раде у пољопривреди и од ње обезбеђују приходе за њихово издржавање. У ову категорију убрајају се домаћице, предшколска деца, ученици основних и средњих школа, студенти и стара лица издржавана од активних пољопривредника, уз услове да сами не обављају неко занимање, да немају личне приходе (пензију), да нису пријављени као незапослени или да сами не траже за себе неки посао.

У Србији удео пољопривредног становништва у укупном становништву стално опада, тако да је 1991. износио 17%, 2002. 10,90%, а 2011. 6,84% (табеле 3 и 4).

---

[19] Упоредити: Ружа Петровић – Промене бројности пољопривредног становништва Југославије 1921–1981, Научни скуп „Будућност села и сељака“, у организацији САНУ, Велика Плана, 26–28. октобра 1984.

[20] Прерачунавања су извршена на основу: М. Мацура, нав. дело, с. 14; књиге пописа становништва одговарајућих година, а за Попис 1981. Саопштење Савезног завода за статистику број 264/82 и Статистички годишњак Југославије, 1983.

Табела 3. **Укупно и пољопривредно становништво у земљи по регионима и типу насеља, 1991.**

	Тип насеља	Укупно становништво у земљи	Пољопривредно становништво у земљи			Удео пољопривредног становништва у земљи у укупном становништву у земљи (%)	Пољопривредно становништво у земљи		
			укупно	активно пољопривредно становништво	издржавано пољопривредно становништво		укупно	активно пољопривредно становништво	издржавано пољопривредно становништво
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**7490628**	**1277567**	**891543**	**386024**	**17,06**	**100**	**69,78**	**30,22**
	Градска	**4123132**	**100927**	**48430**	**52497**	**2,45**	**100**	**47,99**	**52,01**
	Остала	**3367496**	**1176640**	**843113**	**333527**	**34,94**	**100**	**71,65**	**28,35**
Београдски регион	Укупно	1548275	56168	34879	21289	3,63	100	62,10	37,90
	Градска	1275158	10986	5672	5314	0,86	100	51,63	48,37
	Остала	273117	45182	29207	15975	16,54	100	64,64	35,36
Регион Војводине	Укупно	1966367	269438	149583	119855	13,70	100	55,52	44,48
	Градска	1100926	52950	27169	25781	4,81	100	51,31	48,69
	Остала	865441	216488	122414	94074	25,01	100	56,55	43,45
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	2188210	556116	399298	156818	25,41	100	71,80	28,20
	Градска	931531	21575	8220	13355	2,32	100	38,10	61,90
	Остала	1256679	534541	391078	143463	42,54	100	73,16	26,84
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	1787776	395845	307783	88062	22,14	100	77,75	22,25
	Градска	815517	15416	7369	8047	1,89	100	47,80	52,20
	Остала	972259	380429	300414	80015	39,13	100	78,97	21,03
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...	...	...	...

Извор: документациона табела Завода

Табела 4. **Укупно и пољопривредно становништво по регионима и типу насеља, 2002–2011.**

	Тип насеља	Укупно становништво	Укупно пољопривредно становништво	Активно пољопривредно становништво које обавља занимање		Издржавано пољопривредно становништво	Удео пољопривредног становништва у укупном становништву (%)	Удео активног пољопривредног становништва у укупном пољ. становништву (%)	Удео индивидуалних пољопривредника у укупном активном пољопривредном становништву (%)	Удео издржаваног пољопривредног становништва у укупном пољ. становништву (%)
				свега	од тога: индивидуални пољопривредници					
				2002						
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**7498001**	**817052**	**529236**	**487703**	**287816**	**10,90**	**64,77**	**92,15**	**35,23**
	Градска	**4225896**	**65475**	**32184**	**20833**	**33291**	**1,55**	**49,15**	**64,73**	**50,85**
	Остала	**3272105**	**751577**	**497052**	**466870**	**254525**	**22,97**	**66,13**	**93,93**	**33,87**
Београдски регион	Укупно	1576124	35629	23041	19569	12588	2,26	64,67	84,93	35,33
	Градска	1281801	6925	3711	2125	3214	0,54	53,59	57,26	46,41
	Остала	294323	28704	19330	17444	9374	9,75	67,34	90,24	32,66
Регион Војводине	Укупно	2361617	215147	125506	100560	89641	9,11	58,33	80,12	41,67
	Градска	1243309	39789	19684	12941	20105	3,20	49,47	65,74	50,53
	Остала	1118308	175358	105822	87619	69536	15,68	60,35	82,80	39,65
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	1594649	343988	229201	222359	114787	21,57	66,63	97,01	33,37
	Градска	773089	10347	4497	3219	5850	1,34	43,46	71,58	56,54
	Остала	821560	333641	224704	219140	108937	40,61	67,35	97,52	32,65
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	1965611	222288	151488	145215	70800	11,31	68,15	95,86	31,85
	Градска	927697	8414	4292	2548	4122	0,91	51,01	59,37	48,99
	Остала	1037914	213874	147196	142667	66678	20,61	68,82	96,92	31,18
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...	...	...	...	...
				2011						
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**7186862**	**491488**	**271367**	**211737**	**220121**	**6,84**	**55,21**	**78,03**	**44,79**
	Градска	**4271872**	**35535**	**14306**	**12258**	**21229**	**0,83**	**40,26**	**85,68**	**59,74**
	Остала	**2914990**	**455953**	**257061**	**199479**	**198892**	**15,64**	**56,38**	**77,60**	**43,62**
Београдски регион	Укупно	1659440	13587	5146	4217	8441	0,82	37,87	81,95	62,13
	Градска	1344844	2668	708	561	1960	0,20	26,54	79,24	73,46
	Остала	314596	10919	4438	3656	6481	3,47	40,64	82,38	59,36
Регион Војводине	Укупно	1931809	112679	44326	37973	68353	5,83	39,34	85,67	60,66
	Градска	1146731	20284	7359	6385	12925	1,77	36,28	86,76	63,72
	Остала	785078	92395	36967	31588	55428	11,77	40,01	85,45	59,99
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	2031697	241575	145099	110695	96476	11,89	60,06	76,29	39,94
	Градска	963548	6436	2810	2427	3626	0,67	43,66	86,37	56,34
	Остала	1068149	235139	142289	108268	92850	22,01	60,51	76,09	39,49
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	1563916	123647	76796	58852	46851	7,91	62,11	76,63	37,89
	Градска	816749	6147	3429	2885	2718	0,75	55,78	84,14	44,22
	Остала	747167	117500	73367	55967	44133	15,73	62,44	76,28	37,56
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Извор: документациона табела Завода

Деаграризација је највише одмакла у Београдском региону (0,82% пољопривредног у односу на укупно становништво), где прати најизразитију урбанизацију у Србији. Занимљиво је да је брза деаграризација и у Војводини, као традиционално аграрном региону, где је удео пољопривредног у односу на укупно становништво пао са 9,11% (2002) на 5,83% (2011). С друге стране, у Региону Јужне и Источне Србије деаграризација прати депопулацију и сенилизацију и ту је удео пољопривредног у односу на укупно становништво пао са 11,31% (2002) на 7,91% (2011). Удео пољопривредног становништва у укупном становништву Србије и даље је највећи у Региону Шумадије и Западне Србије, где је 2002. био 21,57%, али је брзо падао до 11,9% у 2011. години. Ови подаци посредно указују да је традиционална аграрна структура овог региона нешто виталнија од оне у југоисточним деловима Србије.

Пошто је деаграризација у Србији бржа од урбанизације, може се закључити да је све више оних који се запошљавају изван пољопривреде, али остају да живе у селу и раде на свом пољопривредном газдинству, допуњавајући своје приходе радом у непољопривредним пословима. То значи да мешовитост и диверзификација привредних активности сеоског становништва, уз мултифункционалност пољопривреде, представљају реалну подлогу за интегрални рурални развој сеоских средина и одрживи регионални развој неразвијених сеоских подручја. Иста тенденција постоји не само у Србији него и у другим, нама сличним земљама у окружењу.

Међутим, овај и други феномени могу се потпуније осветлити тек у склопу већег броја релевантних социо-демографских обележја и тенденција. Само у ширем друштвено-културном контексту може се проценити стварни значај и смисао издвојених статистичких података о пољопривредном становништву савремених друштава која су захваћена процесима демографске транзиције и друштвене модернизације као што су: нижи наталитет, већа просечна старост, нижи природни прираштај пољопривредног у односу на непољопривредно и сеоског у односу на градско становништво, што је и код нас случај (са изузетком Космета). Старење (сенилизација) села данас је све израженије, и то је општа појава која се сусреће у свим земљама без обзира на степен њихове привредне развијености. У пољопривредној производњи се остаје најдуже радно активан, тако да типични сељаци све до краја живота остају сељаци.

Село и пољопривреду напуштају млађи, што је наличје (или лице) једног истог демографски и социолошки веома комплексног процеса друштвено-економског и културног преображаја савременог друштва и села, како код нас тако и у свету. Зато и јесте неопходно развој пољопривреде и села (тзв. аграрни и рурални развој) планирати на темељу демографског развоја, на који се, само у извесној мери, може утицати комплексном популационом политиком, која се, с друге стране, мора подупирати мерама одговарајуће политике регионалног и аграрно-руралног развоја.

Иако је најшири и основни модернизацијски процес у сељачким друштвима, деаграризација није главни показатељ њихове демографске транзиције. Нову демографску структуру карактерише уравнотежавање неких основних демографских процеса и показатеља виталне статистике на вишој цивилизацијској равни: нагло опада стопа морталитета (нарочито одојчади), нешто спорије опада и стопа наталитета, успорава се природни прираштај и повећава очекивано трајање живота, што све омогућује рационалнији популациони развој који је у функцији оптималнијег друштвеног развоја. У Србији у целини, а у селима нарочито, демографско клатно отишло је на сасвим супротну страну кад је почетком деведесетих година

XX века почео све више да опада природни прираштај, да брже опада наталитет него морталитет, да становништво стари, а млађи емигрирају – што све заједно доводи до депопулације села и постаје крупна сметња руралном и укупном друштвеном развоју.

в) Депопулација села и неразвијених региона у Србији

Један од највећих друштвених проблема у Србији јесте брзо смањивање сеоског становништва *(депопулација села)* које превазилази темпо смањивања пољопривредног становништва *(деаграризацију)* и укупног становништва у целини. То су села са старијим становништвом, у њима је наталитет мањи, смртност већа, природни прираштај негативан, те је депопулација још израженија од емиграције. Пошто је у овим селима становништво већином пољопривредно, то се депопулација села манифестује и као *сенилизација* села и као *девастација* пољопривреде и свих сеоских подручја удаљених од главних комуникација, од већих градова и општинских центара, без индустријских погона, комуналне и социјалне инфраструктуре и без развојне перспективе.

На нивоу Србије као целине стопа наталитета је од 1971. до 2011. пала са 14,4 на 9,1, стопа морталитета је порасла са 9,1 на 14,3, а стопа природног прираштаја је од позитивне (5,2) прешла у негативну (-5,2 промила). Стопа природног прираштаја је према резултатима Пописа 2011. у неградским (осталим) насељима драматично пала на -9,8.

Табела 5. **Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја по типу насеља, 1971–2011.**

	Година пописа	Република Србија			Београдски регион			Регион Војводине			Регион Шумадије и Западне Србије			Регион Јужне и Источне Србије		
		укупно	градска	остала	укупно	градска	остала	укупно	градска	остала	укупно	градска	остала	укупно	градска	остала
Стопа наталитета	1971	14,4	16,4	12,8	15,3	15,8	13,0	13,1	14,7	11,5	14,8	18,1	13,0	14,5	18,1	13,0
	1981	13,3	15,6	10,9	14,7	15,0	13,7	13,4	14,5	12,2	13,4	16,3	9,4	12,0	16,3	9,4
	1991	11,6	12,3	10,7	10,6	10,5	10,7	11,4	11,8	10,8	12,1	14,0	10,7	11,9	13,5	10,7
	2002	10,4	11,3	9,3	10,4	11,1	7,3	9,9	10,6	8,9	10,7	12,2	9,4	10,8	11,6	10,1
	2011	9,1	10,6	6,9	10,7	12,0	5,1	9,0	9,8	7,8	8,6	10,3	7,0	8,4	9,9	6,7
Стопа морталитета	1971	9,1	7,6	10,3	7,3	6,6	10,3	10,2	9,8	10,6	8,7	6,2	9,7	9,7	7,2	10,8
	1981	10,1	8,1	12,1	8,1	7,7	10,0	11,5	10,4	12,6	9,5	6,4	11,4	10,8	7,3	12,9
	1991	11,4	9,6	13,4	9,3	9,1	9,9	13,2	12,5	14,1	10,8	7,8	12,9	12,0	8,7	14,5
	2002	13,7	12,2	15,6	12,4	12,6	12,0	14,5	13,9	15,3	13,1	10,3	15,4	14,6	11,6	17,3
	2011	14,3	12,7	16,8	12,2	12,4	11,4	14,5	13,6	15,9	14,3	11,8	16,6	16,3	12,8	20,2
Стопа природног прираштаја	1971	5,2	8,7	2,5	8,0	9,2	2,7	2,9	4,9	1,0	6,2	12,0	3,8	4,8	10,9	2,2
	1981	3,2	7,5	-1,1	6,6	7,3	3,7	1,9	4,0	-0,5	3,9	11,1	-0,3	1,2	8,9	-3,5
	1991	0,2	2,6	-2,7	1,3	1,4	0,9	-1,8	-0,6	-3,3	1,3	6,2	-2,2	-0,1	4,8	-3,8
	2002	-3,3	-0,9	-6,3	-2,1	-1,5	-4,7	-4,7	-3,3	-6,4	-2,4	1,9	-5,9	-3,8	0,0	-7,3
	2011	-5,2	-2,0	-9,8	-1,5	-0,4	-6,2	-5,5	-3,7	-8,0	-5,8	-1,5	-9,6	-8,0	-2,9	-13,6

Извор: документациона табела Завода

У великим градовима, а нарочито у Београду, наталитет обарају, уз опште урбано-културне чиниоце, и запошљавање жена, њихова стварна неравноправност као мајки у оквиру идеолошког концепта „еманципације жена“, стамбена криза, непостојање стварних државних подстицаја за рађање и подизање деце и друго. Да није сталног механичког прилива у Војводину и у подручје око Београда и оног становништва које деценијама, углавном из етничких разлога, континуирано долази из Хрватске и Босне и Херцеговине (и пре најновијег избегличког таласа и ратног прогона Срба) или се досељава из Црне Горе, Космета и планинских делова југоисточне Србије, број становника Војводине још више би опадао.

Некад је највећи проблем била аграрна пренасељеност брдско-планинских подручја и непостојање великих индустријских и урбаних центара који би били „носиоци развоја“, како се говорило у време кампање убрзане индустријализације. Данас су стари и велики индустријски погони потпуно урушени, а превелики градови (попут Београда) не само да гуше сами себе него као својеврсне „црне рупе“ усисавају из своје околине све што вреди и постају све већи проблем за цело друштво. Чињеница је да депопулација села, на једној страни, доводи и до девастације сеоских простора, до запуштања природних и других вредних потенцијала (празне сеоске куће, на пример), а на другој, појачава притисак на ограничене капацитете градова. У пренасељеним градовима настаје јагма око станова, радних места, око хране, воде, па и ваздуха, гужва на улицама, притисак на установе и културне стандарде. Они који „идиотизам сеоског живота“ (Маркс) замењују за „идиотизам градског живота“ често не превазилазе него повећавају „друштвени идиотизам“ уопште. Тиме они много мање поправљају свој сопствени (сељачки) друштвени положај и начин живота него што снижавају квалитет друштвеног живота у градовима. Разумљиво је што у таквим условима опада наталитет и природни прираштај у цивилизацији која је европска, а не азијска или афричка. Наши градови ни раније нису имали висок наталитет и природни прираштај, али су расли (као и данас) досељавањем сељака. Оно што је данас ново јесте чињеница да брдско-планински крајеви више нису подручја с високим наталитетом и вишковима становништва који насељавају градове.

У Војводини наталитет опада јер је становништво старије и културни стандарди су ближи друштвима у којима је одмакла демографска транзиција и друштвена модернизација. У периоду 1948–1961. становништво у Војводини се увећало за 10%, од 1961. до 1971. за 5%, од 1971. до 1981. за 4%, а од 1981. до 1991. прелази у опадање (за -1%). Од 45 општина 1991. је само у девет био забележен пораст становништва. Овај пораст је последица механичког прилива (досељавања) становништва, јер природни прираштај је у овом периоду бивао све мањи и мањи, док није прешао у негативне бројке. Стопа природног прираштаја је 1955. износила 10,2, 1965. 5,9, 1975. 3,6, 1985. 1,1, 1986. износи 0,3, а наредне две године по 0,2 промила. Од 1989. године стопа природног прираштаја је негативна и износи -1, а 1990. -1,6 промила. У Региону Војводине стопа наталитета је од 1971. до 2011. пала с 13,1 на 9,0, стопа морталитета је порасла с 10,2 на 14,5, а стопа природног прираштаја је од позитивне (2,9) прешла у негативну (-5,5 промила).

Кад се погледају унутарње миграције уочава се депопулација већег броја села у Војводини (преко 70%), која је најизраженија у пограничним општинама. Благо су се повећала само села у близини градова или она која су добила неке индустријске погоне који су омогућили запошљавање младих и њихово задржавање у селу. Велика већина села захваћена је депопулацијом, пражњењем не само због малог природног прираштаја него и због механичког одлива становништва. Популациона политика има тежак задатак да преокрене већ

стабилизоване негативне тенденције. Део наведених популационих проблема могао би се само ублажити општим побољшањем положаја пољопривреде и пољопривредника, повећаним улагањима у одговарајуће индустријске погоне у депопулационим зонама и низом државних подстицаја и олакшица (пореских и других) за сељаке у пограничним селима и општинама. Назначене негативне тенденције се настављају, али оне неће бити статистички толико видљиве због масовног досељавања избеглица и принудно расељених лица из Хрватске, БиХ и Космета у Војводину и Београдски регион.

За степен депопулације сеоских насеља значајан је показатељ број села с мање од 100 становника, којих је у Србији све више. Гледано по пописима од 1948. до 2011. године (табела 6), таквих насеља (села), с мање од 100 становника, 1961. је било 72, да би тај број пописом 1971. нарастао на 134, па потом растао све брже и брже, од 281 (1981), преко 483 (1991), до 717 (2002) и чак 1034 (2011) веома мала насеља која убрзано одумиру. Гледано према регионима, у Београдском региону је 2011. било само једно тако мало село, у Војводини 12, у Шумадији и Западној Србији 328 (или 15,5%), а у Региону Јужне и Источне Србије било их је чак 693 (или 35%).

То су насеља из којих се већ одселила маса младих, репродуктивно способних, а остали су старији и они који нису могли никуда да оду. Нарушена је природна пирамида становништва по старости и по полу, а смањена је и критичка маса која обезбеђује нормалну репродукцију једне популације. Отишли су млади, а остали старији. Раније су масовније са села, због школовања или због запошљавања изван пољопривреде, одлазили момци, а данас одлазе девојке. Тамо где је више старих него младих, где је много више момака него девојака (или обрнуто) тамо је више умирања него рађања, више сахрана него свадби, више бриге него радости. У таквим девитализованим селима и крајевима мало је перспективних појединаца и породица, у њима се не граде путеви и школе, него се изграђено запушта, а отворено затвара (видети картограм 1).

Табела 6. **Насеља према броју становника, по пописима 1948–2011.**

Година пописа	Број насеља	Република Србија	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије**
Укупан број насеља*		4709	157	467	2112	1973
	Са мање од 100 ст.	84	2	8	50	24
1948	Од 100 до 500 ст.	1626	16	41	794	775
	Са више од 500 ст.	2999	139	418	1268	1174
	Са мање од 100 ст.	74	0	4	46	24
1953	Од 100 до 500 ст.	1558	17	39	750	752
	Са више од 500 ст.	3077	140	424	1316	1197
	Са мање од 100 ст.	72	0	3	41	28
1961	Од 100 до 500 ст.	1635	16	38	764	817
	Са више од 500 ст.	3002	141	426	1307	1128
	Са мање од 100 ст.	134	0	3	58	73
1971	Од 100 до 500 ст.	1776	18	49	816	893
	Са више од 500 ст.	2799	139	415	1238	1007
	Са мање од 100 ст.	281	0	5	95	181
1981	Од 100 до 500 ст.	1899	15	58	902	924
	Са више од 500 ст.	2529	142	404	1115	868
	Са мање од 100 ст.	483	1	5	154	323
1991	Од 100 до 500 ст.	1945	15	61	961	908
	Са више од 500 ст.	2281	141	401	997	742
	Са мање од 100 ст.	717	1	8	239	469
2002	Од 100 до 500 ст.	2005	18	65	1034	888
	Са више од 500 ст.	1987	138	394	839	616
	Са мање од 100 ст.	1034	1	12	328	693
2011	Од 100 до 500 ст.	1922	22	75	1048	777
	Са више од 500 ст.	1753	134	380	736	503
				у %		
Укупан број насеља		100	100	100	100	100
	Са мање од 100 ст,	1,8	1,3	1,7	2,4	1,2
1948	Од 100 до 500 ст,	34,5	10,2	8,8	37,6	39,3
	Са више од 500 ст,	63,7	88,5	89,5	60,0	59,5
	Са мање од 100 ст,	1,6	0,0	0,9	2,2	1,2
1953	Од 100 до 500 ст,	33,1	10,8	8,4	35,5	38,1
	Са више од 500 ст,	65,3	89,2	90,8	62,3	60,7
	Са мање од 100 ст,	1,5	0,0	0,6	1,9	1,4
1961	Од 100 до 500 ст,	34,7	0,3	0,8	16,2	17,3
	Са више од 500 ст,	63,8	89,8	91,2	61,9	57,2
	Са мање од 100 ст,	2,8	0,0	0,6	2,7	3,7
1971	Од 100 до 500 ст,	37,7	11,5	10,5	38,6	45,3
	Са више од 500 ст,	59,4	88,5	88,9	58,6	51,0
	Са мање од 100 ст,	6,0	0,0	1,1	4,5	9,2
1981	Од 100 до 500 ст,	40,3	9,6	12,4	42,7	46,8
	Са више од 500 ст,	53,7	90,4	86,5	52,8	44,0
	Са мање од 100 ст,	10,3	0,6	1,1	7,3	16,4
1991	Од 100 до 500 ст,	41,3	9,6	13,1	45,5	46,0
	Са више од 500 ст,	48,4	89,8	85,9	47,2	37,6
	Са мање од 100 ст,	15,2	0,6	1,7	11,3	23,8
2002	Од 100 до 500 ст,	42,6	11,5	13,9	49,0	45,0
	Са више од 500 ст,	42,2	87,9	84,4	39,7	31,2
	Са мање од 100 ст,	22,0	0,6	2,6	15,5	35,1
2011	Од 100 до 500 ст,	40,8	14,0	16,1	49,6	39,4
	Са више од 500 ст,	37,2	85,4	81,4	34,8	25,5

* Према стању на дан 1. јула 2011. (подаци сведени на територијално стање из Пописа 2011).
** Непотпун обухват становништва у општинама Бујановац и Прешево у Попису 2011.

Извор: документациона табела Завода

Картограм 1. **Просторни распоред насеља у Србији с мање од сто становника**

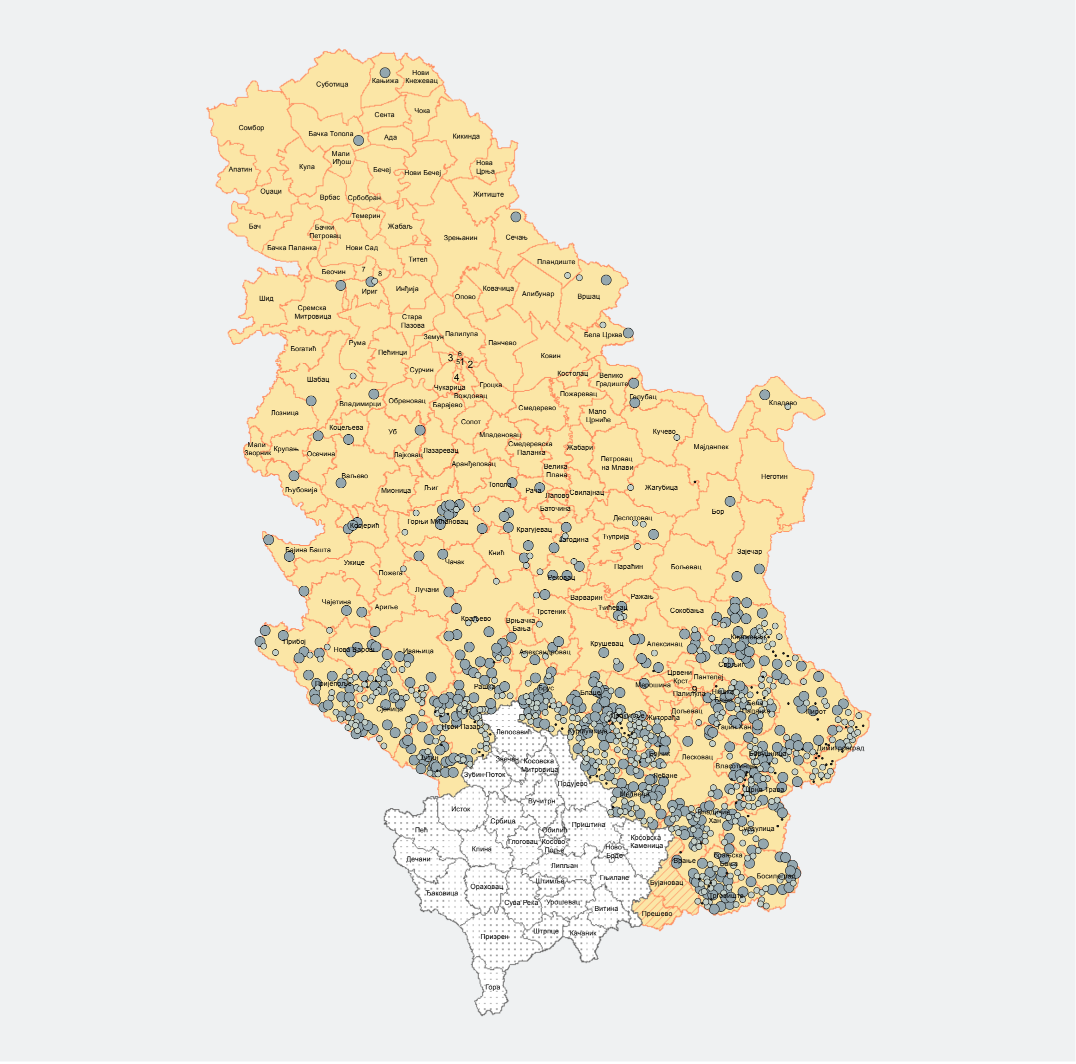

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 15.

Кад једно село или сеоско подручје захвати спирала депопулације, појављује се својеврстан вртлог девитализације, сенилизације и девастације, почиње да делује „зачарани круг“ неразвијености и бесперспективности који изгони способније (или они сами успевају из њега да се извуку), а немилосрдно сатире оне који у њему остају.

Синтетички показатељ (или типична слика) депопулације брдско-планинских српских села јесте случај кад се у селу укида школа, која остаје без ђака зато што је село остало без деце. Ако

се у таквом неком умирућем, планинском селу („богу иза леђа“) укине основна школа, а у њему ипак роди неко дете, чим оно дорасте до школе пред његовим родитељима се отвара дилема „отићи или остати“. Ову недоумицу наш сељак најчешће разрешава на „модеран“ начин – сели се с породицом из таквог села, тражи перспективу за себе и за своју децу у оближњем мањем граду и у његовој фабрици (понекад и у даљем већем граду или у неком другом послу). А село и они који у њему остају препуштени су суровој судбини тихог нестајања.

Кад у неком селу преовладају старачка домаћинства његово гашење постаје неминовно. Процес депопулације планинских села и других сеоских подручја захваћених сенилизацијом и девитализацијом обично је неповратан – као и ерозија тла у карсним областима (често тим истим). Много је лакше и јефтиније сељаке задржати у селу (као и земљу на камену) него их враћати на просторе с којих су их отерале или однеле разне природне или друштвене бујице. Природна и социјална екологија се додирују и на овај начин – кад се појаве којима се оне баве подвргавају сличној логици збивања. Зато су социјална и економска цена отварања и одржавања неке културне установе (школе) инвестиције у комуналну или саобраћајну инфраструктуру (пут, водовод, струја, телефон) у неразвијеним планинским селима увек веће него у развијенијим селима или у градовима.

Економска цена је већа што је село неразвијеније, али још виша социјална цена због укидања таквих установа обично оправдава високе економске цене њиховог одржавања. Социјалну цену плаћају сви, она посредно погађа цело друштво, па и оне који немају никакве непосредне економске штете од одржавања, нити користи од њиховог укидања. Уосталом, и начело максимализације профита на исти начин се судара с еколошком ценом профитерских пројекта у модерним индустријско-урбаним друштвима где добит остварују само неки, а штета постаје општа пошто је плаћају и они који од њих не остварују никакву добит. Социјалне инвестиције у цивилизацијски развој сеоских подручја тако попримају сличности с инвестицијама у превентивну медицину или у очување природне околине: оне имају општији значај и доносе дугорочну корист. Ако се пропусти прилика да се нешто „спасе док се спасти може“, каснија настојања не само да коштају много више него могу да буду, и поред високих издатака и великих напора, узалудна.

Независно од економске цене или стварног исхода јавних друштвених акција стоји хуманистички императив да не треба сумњати да ће људи који живе у селу умети да препознају боље услове за живот у њему, ако они стварно у селу буду бољи него у граду, да ће се одлучити да увећају потомство ако у томе за себе (и за потомство) сагледају перспективу, да ће из својих личних и конкретних, а не из апстрактних „патриотских“ разлога остати у својим домовима и обрађивати своје њиве. Нико нема право да слободним људима, па ни сељацима, намеће одлуку где ће живети, колико ће деце родити, да ли ће напустити прадедовско огњиште и побећи од зла или ће (у „вишем интересу“) све што их снађе стоички отрпети, или се, можда, и сами с неправдом ухватити у коштац.

Социјалним теоретичарима и популационистичким активистима мора да буде јасно да ће у истим условима неки сељаци напустити огњиште и њиву, завичај и породицу и отићи у град и фабрику, у други крај и туђу земљу – једни са страхом и тугом, други с надом и радошћу – док ће неки други остати ту где су и онда кад их све око њих гони да се покрену, и опет, једни због тупе инертности, а други с осмишљеним пркосом.

У свим друштвима одувек је постојао веома суптилан механизам који регулише узајамно невидљиво деловање великог броја природних, психичких и друштвено-културних чинилаца који покрећу демографске процесе, одржавају лабилну равнотежу између извесног броја становника на неком простору и природног капацитета тог простора, између броја рађања и изгледа за преживљавање – било да се ризик смрти повећава или смањује – због ратова, епидемија, гладних година или технолошког и културног развоја. Вероватно ће остати вечита тајна зашто и како једна популација у рату и у материјалној беди на повећане ризике смрти реагује повећањем рађања деце, а друга чини обрнуто. Објашњење да је једно традиционалан природни одговор, а друго модерна „цивилизована" реакција на егзистенцијалну угроженост представља тачну констатацију, али више скрива него што открива тајну људске репродукције. Бројке показују резултат неког замршеног деловања разних чинилаца и понекад провоцирају збуњујућа питања: зашто је једних све више и више, упркос сиромаштву, беди, глади и болестима, а других је све мање и мање – поред свег материјалног благостања, савремене медицине или „стакленог звона" високе цивилизације? Откуд то да Срби који су још преостали на Косову и Метохији имају највећи наталитет у српској популацији? Због тога је у овим питањима потребно суптилно разматрање и обазриво закључивање, уз релативизовање оцена „повољних" и „неповољних" околности за рађање и нерађање.

Оно што је, међутим, неспорно то је став да је само у склопу нове и другачије политике равномернијег друштвено-економског развоја (глобалног, гранског, регионалног и руралног), као и у оквиру алтернативне аграране политике, могуће рационално осмислити и започети колико-толико ефикасан програм *популационе обнове српског села*. Да би такав програм био ефикасан, он би морао да има следећа обележја:

1. Да се уклопи у шири пројект *популационе обнове српског друштва* којим би се рађање и подизање деце систематски подстицало као прворазредна друштвена вредност, а проширена репродукција становништва као основни глобално-развојни друштвени циљ.
2. Да се програм популационе обнове *концептуализује и спроводи на модеран начин,* у складу са савременим људским, друштвеним и културним потребама, интересима и вредностима, уз следеће претпоставке:

   а) уз поштовање личних права родитеља да се слободно определе за број деце коју би родили и подизали и уважавање права грађана да слободно одаберу место свога боравка, рада и живота;

   б) да се, уместо контрапродуктивних демагошких кампања за рађање по сваку цену, за остајање у селу и завичају (на очевини или у отаџбини), организовано преко државе изграђује сталан и ефикасан систем друштвених подстицаја (економских, правних, статусних) за родитеље и њихово потомство, за младе и перспективне појединце и групе, који би још био и еластичан с обзиром на потребе да се води диференцирана популациона политика у појединим регионима Србије.

Ипак, као главно начелно и практично ограничење сваког (па и оваквог) програма популационе обнове остаје реална околност да је популациона политика много више развојно-економска него чисто „популациона". И због тога, а и иначе, не може се очекивати да се само мерама популационе политике битно преокрене ток демографских процеса у Србији. Највеће

демографске проблеме српског друштва ни знатно ефикаснија популациона политика не може да реши, али могла би да их ублажи. То, међутим, не би био мали допринос нове популационе политике и оправдао би и највеће напоре.

Такве су могућности популационе политике у целом свету, па и код нас оне не могу бити веће. Изгледа да велики проблеми и умањене реалне могућности да се они брзо реше додатно подгревају варљиве наде у постојање „чаробног кључа“ за све браве. Уместо лагодног и наивног самозаваравања много је корисније истинито сагледати дубину вртлога коју ствара сплет негативних демографских, економских и политичких тенденција, не само у селу него у савременом српском друштву уопште.

Популациона политика у неразвијеним сеоским крајевима морала би, дакле, да се темељи на одговарајућој економској, аграрној, регионално-развојној и културној политици, битно различитој од досадашње, која је младе људе истискивала из села и пољопривреде. У том погледу је важно да се што пре предузму практичне мере *интегралног руралног развоја* које омогућују:

- *да се поправи изразито неповољан положај пољопривреде у односу на индустрију;*
- *да се пређе на децентрализовани модел индустријализације и урбанизације којим би инвестиције дошле до села и у неразвијеним општинама;*
- *да се много више инвестира у саобраћајну и комуналну инфраструктуру сеоских подручја;*
- *да се обезбеди боље социјално (здравствено, пензионо, инвалидско) осигурање, образовање и културно просвећивање пољопривредника.*

То би у неком смислу био програм који би успорио деаграризацију и зауставио депопулацију села и сеоских подручја у Србији. Брза и претерана деаграризација је, уместо раније аграрне пренасељености, проузроковала другу крајност, урбану индустријску пренасељеност. Прва је стари, а друга нови велики друштвени проблем који је силно нарастао у транзиционим околностима урушавања наше индустрије. Са становишта сељака, аграрна пренасељеност је била велики проблем, све док су они били принуђени да једва преживљавају у забаченим селима и неразвијеној пољопривреди. Са ширег глобалног, а нарочито с економског гледишта, урбана индустријска пренасељеност се показала као већи проблем. Скупље је и друштвено нерационалније имати незапослене вишкове становништва у индустрији и у градовима него у пољопривреди и у селима. Градски живот је скупљи, несташица станова је велика, фабрике су биле препуне сувишних радника, а у нашим селима не само да су многе њиве истих тих људи остајале необрађене, него и њихове куће „зврје“ празне. Наравно да се овај структурни проблем не може решити никаквим административним ограничавањем кретања људи, али би се на њега могло утицати алтернативном политиком руралног и регионалног развоја. Улагањима у модернизацију села и пољопривреде, у комуналну инфраструктуру, оснивањем задруга, отварањем породичних предузећа и разних привредних погона по селима многи би се могли задржати да у селима живе, а неки би се можда и вратили (мада су ови процеси обично неповратни).

2.5. Демографска структура села и региона у Србији према резултатима Пописа становништва 2011.

Данашња демографска и социјална структура у Србији последица је сложених историјских и развојних друштвено-културних процеса и с њима повезаних економских и политичких односа. У претходном поглављу приказани су токови главних демографских процеса који су историјски обликовали данашњу демографску структуру села и региона у Србији. У овом поглављу анализирају се резултати Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. (у даљем тексту: Попис 2011). Они су, по потреби, допуњавани подацима из претходних пописа и Пописа пољопривреде 2012, кад год је указивано на најновије тенденције структурних промена и главне проблеме будућег развоја села, пољопривреде, сеоских подручја и неразвијених региона у Србији.

Методолошка објашњења за Попис 2011.

Попис 2011 спроведен је од 1. до 15. октобра 2011. године. У циљу обезбеђивања међународне упоредивости пописних података, методологија овог пописа усаглашена је с међународним стандардима, а нарочито с Препорукама Конференције европских статистичара за пописе око 2010. године.

Подаци су исказани према административно-територијалној подели Републике Србије важећој на дан 1. јула 2011. године. Нису прикупљени подаци који се односе на насеља, општине и области у АП Косово и Метохија, јер нису спроведени пописи 2002. и 2011. године, а Попис 1991. је био масовно бојкотован од стране албанског становништва.

За општине Прешево и Бујановац, у којима је у Попису 2011. забележен смањен обухват јединица пописа услед бојкота пописа од стране већине припадника албанске националне заједнице, исказани су само подаци о пописаном становништву на нивоу општине.

Како би резултати Пописа 2011. могли правилно да се протумаче, овде су дата основна методолошка објашњења и дефиниције.

Укупно становништво. У Попису 2011. године први пут је за утврђивање укупног броја становника неког подручја примењен концепт „уобичајеног становништва". Према овом концепту, лице се сматра становником оног места у којем са́мо (у случају самачког домаћинства) или са члановима свог домаћинства проводи највећи део свог времена, односно дневни/ноћни одмор, независно од тога где има пријављено пребивалиште. Тиме су у укупно становништво одређеног места укључена лица која су у том месту живела непрекидно најмање годину дана пре критичног момента пописа, као и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, али с намером да у њему остану најмање годину дана.

Лица која су у критичном моменту пописа привремено (краткотрајно) била одсутна из места уобичајеног становања, због годишњег одмора, службеног пута, лечења и слично, укључена су у укупно становништво тог места. Поједине категорије становништва имају специфичан третман, који донекле одступа од овог правила, и то:

- Лица која раде у другом месту у земљи или у иностранству укључују се у укупно становништво места уобичајеног становања свог домаћинства уколико се у то место враћају најмање једном недељно.
- Ученици основне и средње школе који се школују у другом месту у Републици Србији или у иностранству, као и лица која студирају у другом месту у Републици Србији, убрајају се у укупно становништво места у којем живи њихово домаћинство, независно од дужине одсуства, од намере и од учесталости враћања.
- Грађани Републике Србије који студирају у иностранству укључени су, независно од дужине одсуства, у укупно становништво места становања свог домаћинства уколико се најмање једном недељно враћају у то место.
- Страни студенти који се школују у нашој земљи убрајају се у укупно становништво места у којем су пописани уколико се у своју домовину не враћају недељно.
- Деца која после развода родитеља живе наизменично у два домаћинства укључују се у укупно становништво места у којем проводе више времена. У случају да подједнако времена проводе у оба домаћинства, укључују се у становништво места у којем су се затекла у критичном моменту пописа.
- Бескућници и друга лица без сталне или привремене адресе укључени су у укупно становништво места у којем су пописани.

Лица избегла с простора бивших република СФРЈ и интерно расељена лица с простора АП Косово и Метохија укључују се у укупно становништво, у складу с истим правилима.

Укупно становништво у ранијим пописима. Промене у методологији ранијих пописа пратиле су схватања и прилике у разним околностима, али данас оне отежавају поређење резултата. Тако су у пописима 1961. и 1971. године активни становници који су радили ван места становања својих домаћинстава, а нису се у своје домаћинство враћали свакодневно убрајани у укупно становништво места рада. Сезонски радници који су радили ван места становања у Попису 1948. године сматрани су становницима места у којем живи њихово домаћинство, независно од тога колико су одсутни. Овакав третман у пописима 1953, 1961. и 1971. године имали су само сезонски радници који су на сезонском раду пре пописа били краће од годину дана, док су се остали убрајали у укупно становништво места рада. У пописима 1953. и 1961. године ученици у привреди који су се школовали ван места становања родитеља улазили су у укупно становништво места школовања.

У пописима 1981. и 1991. године у укупно становништво једног места укључена су лица која у том месту стално станују, без обзира на то да ли су се у критичном моменту пописа налазила у том месту или су привремено била одсутна из било ког разлога (рад, школовање, путовање, лечење, издржавање казне и друго). Првих деценија после Другог светског рата боравак наших грађана у иностранству био је спорадична појава која због тога није била предмет праћења у пописима 1948, 1953. и 1961. године. Средином 60-их година XX века бележи се масовнији одлазак грађана Републике Србије на рад у иностранство. Према методологијама пописа 1971, 1981. и 1991. године, без обзира на одсуство, наши грађани на привременом раду у иностранству, као и чланови породице који су с њима боравили у иностранству, укључени су у укупно становништво Републике Србије. У складу с међународним препорукама, у Попису 2002. године у укупно становништво Републике

Србије укључени су наши грађани чији је рад односно боравак у иностранству био краћи од годину дана, као и страни држављани који су у нашој земљи радили или боравили годину дана и дуже. Тада су изостављени сви они чији је боравак у иностранству био дужи од годину дана, тако да је у Попису 2002. исказано нагло смањење становништва. Тада су као стални становници Републике Србије пописана избегла лица из бивших република СФРЈ, по насељима и општинама где су се настанили. Насупрот њима, расељена лица с Косова и Метохије нису пописана као становници насеља и општинама где су се настанили, већ као привремено присутна лица.

Извор: *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011*, РЗС, Београд, 2014, с. 7–10.

Према Попису 2011. у Србији постоји укупно 4709[21] насељених места. Према величини (табела 1) доминирају насеља с мање од 500 становника (62,75% од укупног броја насеља), а затим следе насеља с 500–999 становника (18,1%).

Табела 6. **Насеља у Србији по броју становника** (Попис 2011)

	Насеља		Становништво	
	свега	%	свега	%
Мање од 500 становника[22]	2 955	62,75	558 828	7,78
500 – 999	848	18,01	601 317	8,37
1000 – 1999	468	9,94	654 150	9,10
2000 – 4999	271	5,75	830 472	11,56
5000 – 9999	87	1,85	609 616	8,48
10.000 – 19.999	38	0,81	562 932	7,83
20.000 – 49.999	25	0,53	778 487	10,83
50.000 – 99.999	13	0,28	858 500	11,95
100.000 – 199.999	2	0,04	333 999	4,65
200.000 – 299.999	1	0,02	231 798	3,23
300.000 – 999.999	-	-	-	-
1.000.000 и више	1	0,02	1 166 763	16,23
Укупно	4 709	100.00	7 186 862	100.00

Извор: документациона табела Завода

Стицајем разних историјских околности мрежа насеља у Србији је веома различита у појединим регионима, а у целини је веома неуравнотежен просторни размештај укупног становништва и по насељима и по регионима. Према резултатима последњег пописа (2011) 4/5 или 80,76% од укупног броја насеља има мање од хиљаду становника. Али у њима живи само 1.160.145 становника, односно тек 16,2% од укупног броја становника Србије. Највећа просторна неуравнотеженост огледа се у податку да је у самом Београду настањено скоро исто толико (и мало више -1.166.763) становника, с истим процентуалним уделом у укупном становништву

[21] У укупан број насеља нису урачуната насеља на подручју АП Косово и Метохија (укупно 1449 насеља), јер је на овом подручју попис становништва последњи пут спроведен 1981. године и не располаже се поузданим подацима који би се могли користити за одређивање типа насеља. Уз то ваља истаћи да ни статистички подаци из 1981. године нису били довољно поуздани, пошто је попис спроводила покрајинска управа под јаким утицајем албанског национализма.

[22] У овај број укључена су празна насеља и насеља у општинама Бујановац и Прешево у којима због бојкота Пописа 2011. није пописан ниједан становник или је пописано мање од 500 становника.

Србије (16,2%). Претерана концентрација становништва у Београду праћена је нешто мањом концентрацијом становништва у регионалним центрима као што су Нови Сад (231.798 становника), Ниш (183.164 становника) и Крагујевац (150.835 становника). Тако се десило да у Србији у свега четири насеља (0,8% од укупног броја насеља) живи 24,11% од укупног становништва или готово сваки четврти становник.

Од Пописа 1981. године у употреби је типологија насеља која се заснива на тзв. правном критеријуму према којем су насеља разврстана на „градска“ и „остала“. Према овој подели, у Србији 2011. постоји 167 градских насеља и 4542 насеља која су сврстана у „остала“ (таб. 7). Од укупно 7.186.862 становника, у градским насељима живи 4.271.872 становника (59,44% од укупног броја), док у осталим насељима живи 2.914.990 становника (40,56%).

Табела 7. **Насеља у Србији према типу и броју становника** (Попис 2011)

	Градска насеља				Остала насеља			
	број		број становника		број		број становника	
	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%
Мање од 500 становника	5	2,99	1 138	0,03	2 950	64,95	557 690	19,13
500 – 999	3	1,80	1 934	0,05	845	18,60	599 383	20,56
1000 – 1999	8	4,79	11 881	0,28	460	10,13	642 269	22,03
2000 – 4999	34	20,36	119 583	2,80	237	5,22	710 889	24,39
5000 – 9999	46	27,54	342 067	8,01	41	0,90	267 549	9,18
10.000 – 19.999	31	18,56	473 627	11,09	7	0,15	89 305	3,06
20.000 – 49.999	23	13,77	730 582	17,10	2	0,04	47 905	1,64
50.000 – 99.999	13	7,78	858 500	20,10	-	-	-	-
100.000 – 199.999	2	1,20	333 999	7,82	-	-	-	-
200.000 – 399.999	1	0,60	231 798	5,43	-	-	-	-
400.000 – 999.999	-	-	-	-	-	-	-	-
1.000.000 и више становника	1	0,60	1 166 763	27,31	-	-	-	-
Укупно	167	100,00	4 271 872	100,00	4 542	100,00	2 914 990	100,00

Извор: документациона табела Завода

Правни критеријум (као једини) за одређивање типа насеља доводи до тога да се у градска насеља убрајају места која имају свега 106 житеља (као што је Куршумлијска Бања), као и Београд с 1.166.763 становника. Међу градским насељима 16 насеља има мање од две хиљаде становника. На другој страни, међу „осталим насељима“ више од 20 хиљада становника имају београдска приградска насеља Калуђерица (26.904 становника) и Сремчица (21.001 становник), док још седам насеља има више од 10 хиљада становника (војвођанска насеља: Ветерник, Кађ, Лађарак и Нова Пазова, и београдска приградска насеља: Рипањ, Лештане и Угриновци).

Гледано према броју становника, градска насеља су у Војводини уједначенија него у централној Србији (таб. 3).

Табела 8. **Градска насеља у централној Србији и Војводини према броју становника** (Попис 2011)

	Централна Србија				Војводина			
	број насеља		број становника		број насеља		број становника	
	свега	%	свега	%	свега	%	свега	%
Мање од 500 становника	5	4,35	1.138	0,04	-	-	-	-
500 – 999	3	2,61	1.934	0,06	-	-	-	-
1000 – 1999	8	6,96	11.881	0,38	-	-	-	-
2000 – 4999	27	23,48	94.457	3,02	7	13,46	25.126	2,19
5000 – 9999	27	23,48	200.801	6,43	19	36,54	141.266	12,32
10.000 – 19.999	18	15,65	267.536	8,56	13	25,00	206.091	17,97
20.000 – 49.999	14	12,17	438.756	14,04	9	17,31	291.826	25,45
50.000 – 99.999	10	8,70	607.876	19,45	3	5,77	250.624	21,86
100.000 – 199.999	2	1,74	333.999	10,69	-	-	-	-
200.000 – 399.999	-	-	-	-	1	1,92	231.798	20,21
400.000 – 999.999	-	-	-	-	-	-	-	-
1.000.000 и више становника	1	0,87	1.166.763	37,33	-	-	-	-
Укупно	115	100,00	3.125.141	100,00	52	100,00	1.146.731	100,00

Извор: документациона табела Завода

У централној Србији, поред Куршумлијске Бање, мање од хиљаду становника имају још и следећа градска насеља: Пећани (562) и Руцка (316) у београдској општини Чукарица, Дивчибаре (141) у граду Ваљеву, Брза Паланка (860) у општини Кладово, Белановица (199) у општини Љиг, Сијаринска Бања (376) у општини Медвеђа и Бело Поље (512) у општини Сурдулица, а још осам насеља има између 1000 и 1999 становника.

На другој страни су велики градови овог великог региона. У Београду живи 37% укупног становништва централне Србије, у којој се по својој величини издвајају још два градска насеља, Ниш и Крагујевац (са више од 100 хиљада становника) и десет мањих градова у којима живи између 50 и 100 хиљада становника. Сва остала градска насеља (86 насеља, односно 75% од укупно 115 градских насеља) имају између две хиљаде и 50 хиљада становника.

У Војводини нема градских насеља с мање од две хиљаде становника, али је зато велики број насеља с више од две хиљаде становника која правно немају статус градског насеља иако су урбанизована више него нека малобројнија места која из разноразних разлога имају статус градских насеља у другим деловима Србије. Највећи број градских насеља у Војводини има између пет и 20 хиљада становника (22 насеља, односно 61,5% од укупно 52 градска насеља). Свега седам градских насеља има мање од пет хиљада становника, а поред Новог Сада, који доминира с 231.798 становника, издвајају се још три већа градска насеља: Суботица (97.910 становника), Зрењанин (76.5011 становника) и Панчево (76.203 становника), и девет мањих градских насеља чији се број становника креће у распону од 20 до 50 хиљада становника[23]. Све у свему, и по овим примерима се чини да административни критеријум за одређивање правног статуса неког насеља код нас често пренебрегава битна демографска,

[23] Сви наведени подаци преузети су из документационог материјала Завода за Попис 201 / ,

социоекономска и културна обележја конкретних средина и познатим маниром волунтаристичког и(ли) интересног политичког умрежавања арбитрарно их разврстава и промовише.

Табела 9. **Становништво по регионима, 2002. и 2011.**

	Број становника		Апсолутни пораст – пад 2002–2011	Индекс (2002=100)
	2002	2011		
Република Србија	7 498 001	7 186 862	- 311 139	95,9
Београдски регион	1 576 124	1 659 440	83 316	105,3
Регион Војводине	2 031 992	1 931 809	- 100 189	95,1
Регион Шумадије и Западне Србије	2 136 881	2 031 697	- 105 184	95,1
Регион Јужне и Источне Србије	1 753 004	1 563 916	- 189 088	89,2
Регион Косово и Метохија	…	…	…	…

Извор: *Пописни атлас 2011*, РЗС, Београд, с. 12.

Укупан број становника у Србији (без Косова и Метохије) смањен је од 2002. са 7.498.001 на 7.186.862 (за 4,1% или за 311.139 лица) у 2011. години. У свим регионима у Србији забележени су опадајући индекси, изузев у Београдском региону, који је имао пораст становника за 5,3 индексна поена у 2011. у односу на 2002. годину. Највећи пораст становника (с преко 10%) био је у општинама Нови Пазар (16,8%), Нови Сад (14,1%) и у београдским општинама Звездара (14,5%), Сурчин (13,2%), Палилула (11,3%) и Гроцка (11,2%). Према резултатима Пописа 2011. у Граду Београду је живело 1.659.440 лица или 23,1% од укупног становништва Србије. Таква просторна концентрација становништва у једом друштву је врло нерационална, нарочито с обзиром на још нерационалније и пребрзо демографско пражњење широких и стратешки важних рубних простора који су изложени свеколиком социјално-економском пропадању.

На супротном полу од хаотичне урбанизације и претеране демографске концентрације (тзв. београдизације) јавља се *депопулација села и сеоских подручја*, која је најизраженија у општинама Региона Јужне и Источне Србије, где је забележен највећи пад броја становника: у општини Црна Трава (за 35,1%), Бабушница (21,8%), Мајданпек (21,2%) и Трговиште (20,1%). Сасвим очекивано, тај пад је највећи пре свега у сеоским насељима ових општина, мада је изражен и у њиховим општинским центрима.

Табела 10. **Густина насељености по регионима у Србији, 2002. и 2011**.

	Број становника	
	2002	2011
Република Србија	96,6	92,6
Београдски регион	487,4	513,1
Регион Војводине	94,0	89,4
Регион Шумадије и Западне Србије	80,7	76,7
Регион Јужне и Источне Србије	66,8	59,6
Регион Косово и Метохија	…	…

У градским насељима живи преко 500 становника на 1 km^2, док је у осталим насељима мање од 50 становника на 1 km^2.

Извор: *Пописни атлас 2011*, РЗС, Београд, с. 12.

Подаци о густини насељености (број становника на 1 km^2) показују да се неравномеран просторни размештај становништва по насељима и регионима Србије и даље увећава у последњем међупописном периоду (2002–2011) и поред тога што се укупно становништво смањује. То је још један у низу наших демографских и развојних парадокса који нарочито погађа сеоска насеља у неразвијеним општинама и регионима Србије, а није добар ни за Београд као највећи град који се прекомерно увећава.

Карта 2. **Пораст – пад броја становника (2002=100) по општинама и градовима у Србији, 2011.**

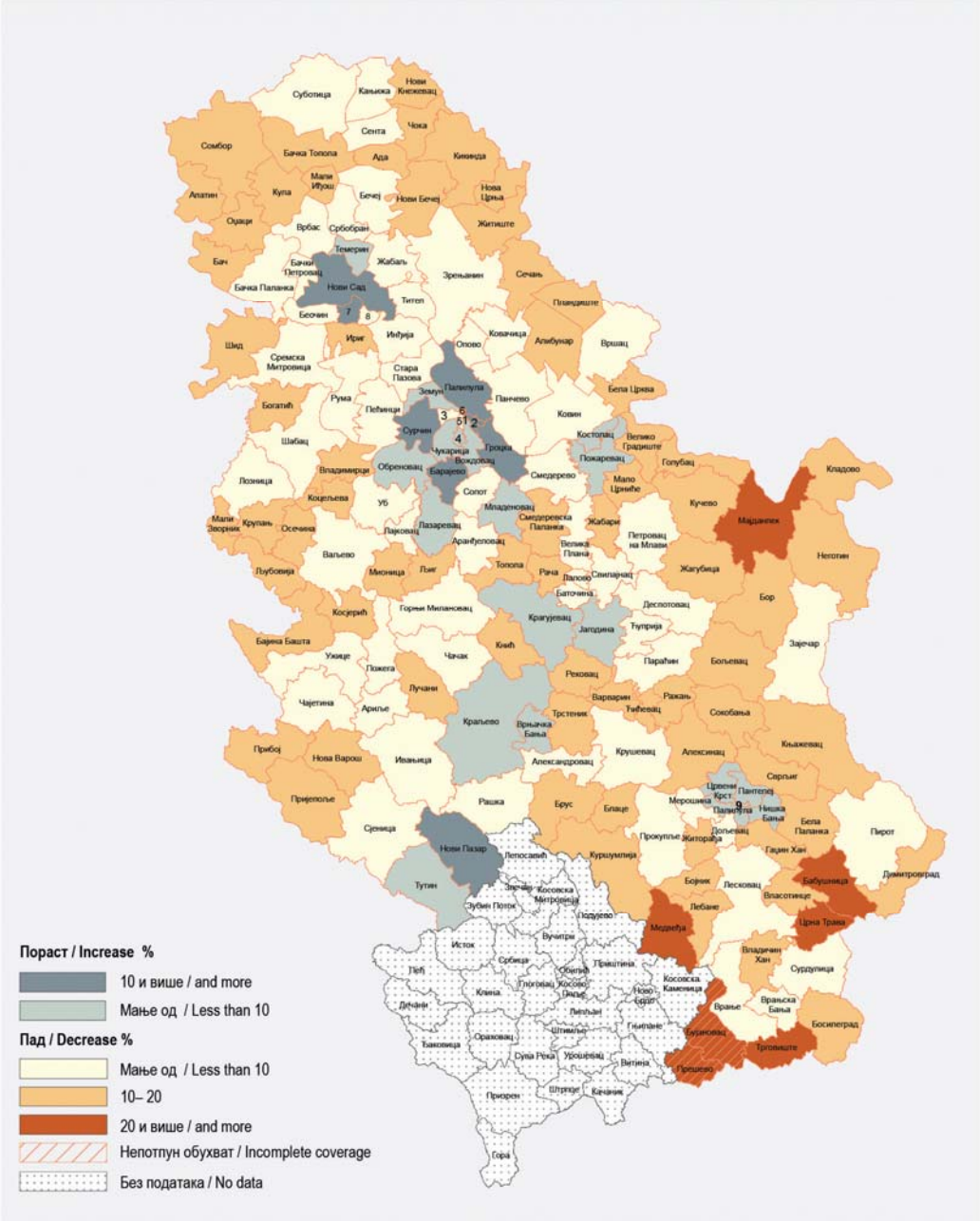

Извор: *Пописни атлас 2011*, РЗС, Београд, с. 16.

Процес одливања сеоског становништва у градове се, дакле, наставља, али се просечна густина насељености у Србији смањује (са 96,6 становника на 1 km^2 у 2002, на 92,6 у 2011. години). Таква тенденција више или мање је изражена у свим регионима Србије, изузев у Београдском, који је (са 513 становника на 1 km^2) више од пет пута гушће насељен од просека земље. Најређе је насељен Регион Јужне и Источне Србије (са 60 становника на 1 km^2) и општина Црна Трава (са 5 становника на 1 km^2). Тај регион се највише и најбрже празни тако да изражена депопулација доводи до делимичне или потпуне девастације многих сеоских насеља на овим просторима. У последњим деценијама повећао се број насеља с мање од 100 становника. Таквих насеља је 1991. било око 500, док је број насеља с мање од 100 становника 2011. скоро два пута већи (данас их је више од 1/5 од укупног броја од 4709 насеља у Србији).[24]

У међупописном периоду од 2002. до 2011. године дошло је до даљег пада броја укупног становништва у Србији за 4,1%, али је пад становништва у ванградским насељима био 10,9%, што је у правим сеоским насељима и нешто више. Тако је контингент становништва у „осталим" (сеоским) насељима у Србији 2011. први пут пао на мање од три милиона (2.914.990) са 3.272.105 (по Попису 2002). На нивоу Србије сеоско становништво је опало са 43,6% (2002) на 40,6% (2011). Индекс пораста градског становништва на нивоу Србије је 101,1 у Региону Шумадије и Западне Србије је 100,4, док је у Београдском региону 104,9. У Војводини су градска насеља смањена за 0,5%, а остала (сеоска) за 10,8%. У Региону Јужне и Источне Србије градска насеља су смањена за 1,9%, а остала (сеоска) за 18,8%. Сеоско становништво је 2011. било већинско само још у Региону Шумадије и Западне Србије, где је забележено 52,6 % (2002. га је било 55,1%).[25]

Настављају се, дакле, старе неповољне тенденције масовног сливања сеоског становништва у градове, а нарочито у Београд и велике регионалне центре, на једној страни, док на другој страни долази до све бржег пражњења (депопулације) свих сеоских простора, а нарочито у неразвијеним општинама пограничних и брдско-планинских подручја Јужне и Источне Србије.

а) Старост, пол и природни прираштај

Структура становништва према старости и полу представља један од најважнијих показатеља виталних капацитета неке популације. Она је резултат дугорочног дејства већег броја услова и узрока, а сама је веома важан чинилац природног прираштаја и обнављања становништва које је, даље, детерминанта свих развојних друштвених процеса.

[24] *Пописни атлас* 2011, Завод, Београд, с. 12.
[25] Извор: Завод, документациона табела Пописа 2011.

Граф. 3. **Просечна старост становништва Србије, 1948–2011.**

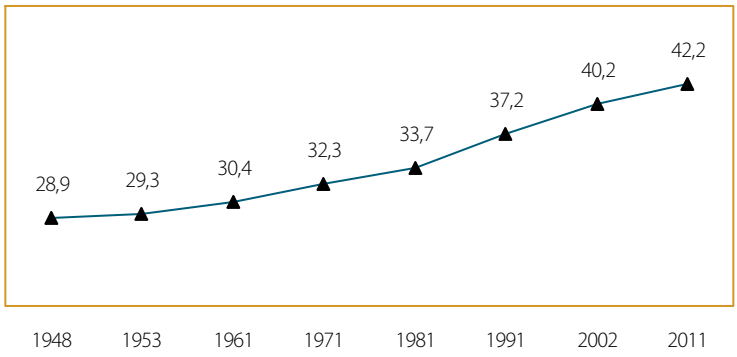

Жене су у просеку старе 43,5 година, а мушкарци 40,9 година (Попис 2011).

Извор: *Пописни атлас 2011, с. 28.*

Граф. 4. **Становништво према старости и полу, 2011.**

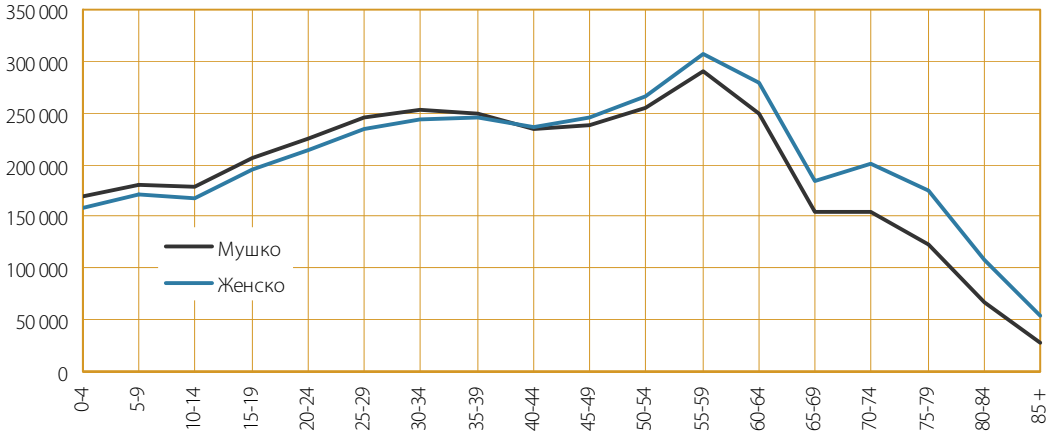

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 26.

Према изгледу старосно-полне пирамиде може се сагледати прошлост и садашњост неке популације, али проценити и њена непосредна будућност која зависи од односа најважнијих старосних контингената: деце (млађих од 15 година); младих (15–29); радни контингент (15–64); контингенти најспособнијих (30–49), старијих (50–64) и најстаријих (65 и више година). Са становишта могућности за рађање (наталитет) и обнављање становништва од пресудне важности је старосно-полни контингент жена способних за рађање у тзв. фертилном периоду (15–49 година). Сваки од наведених контингената има читав низ заједничких социокултурних обележја која се морају разматрати с обзиром на њихов релативни значај за понашање и деловање друштвених група које се обликују унутар већих статистичких кохорти.

Граф. 5. **Старосно–полне пирамиде у Србији, 1948–2011.**

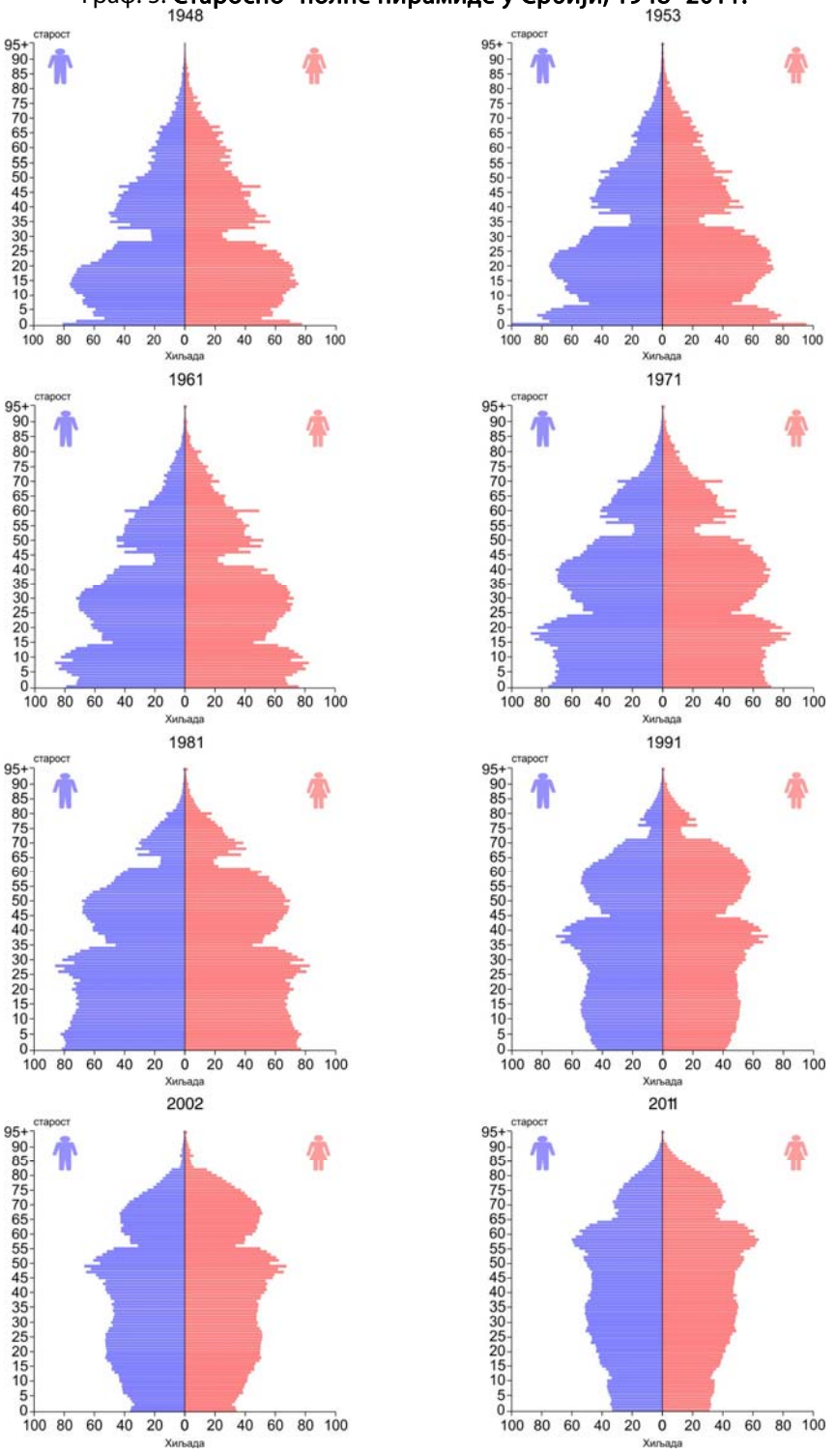

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 28.

Картограм 3. **Лица стара 65 и више година по општинама/градовима, 2011.**

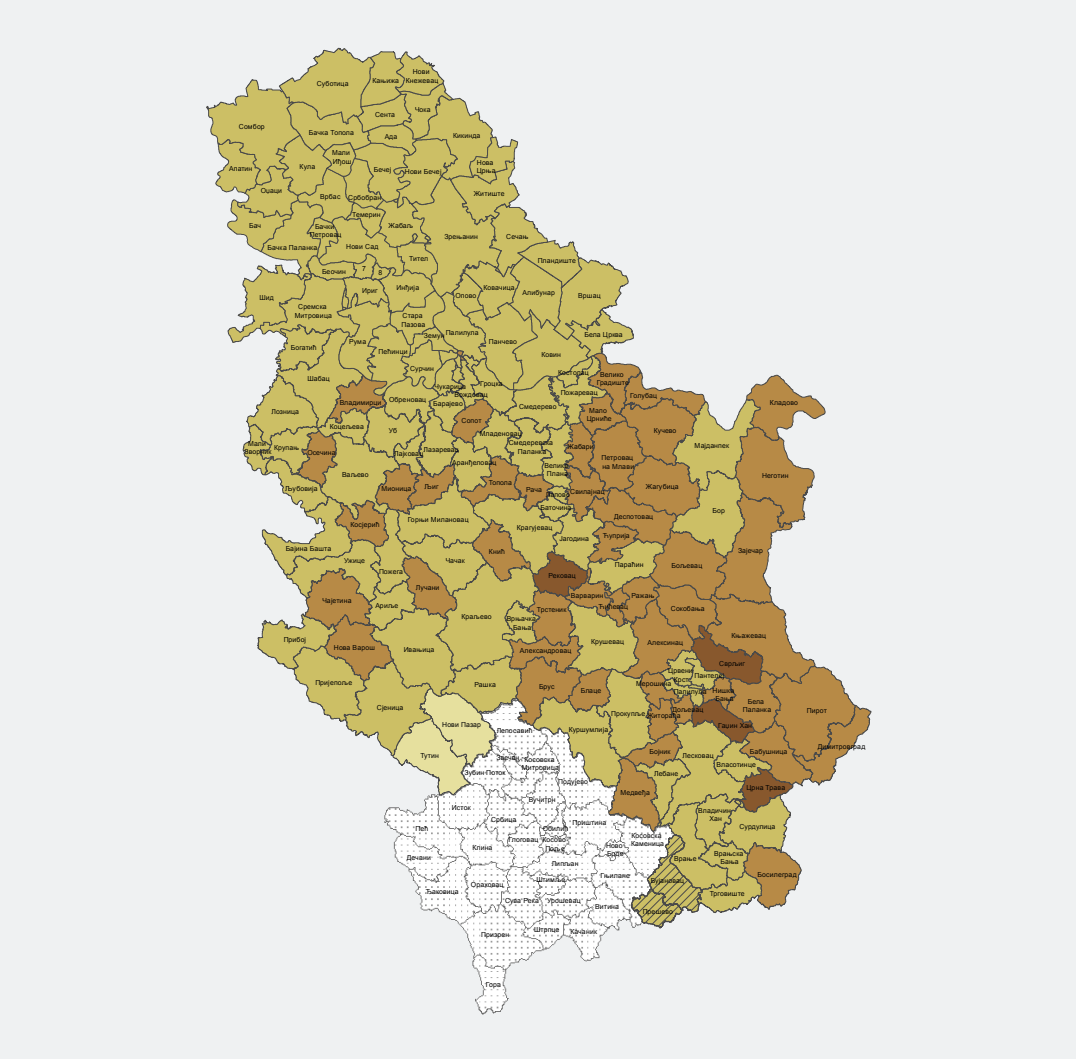

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 31.

Табела 11. **Становништво Србије по великим старосним групама, 1991-2011. (%)**

	Тип насеља	Укупно	Удео становништва по великим старосним групама у укупном становништву			
			испод 15 година	15–64	65 и више година	непознато
				1991		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**100,00**	**18,88**	**68,32**	**11,50**	**1,30**
	Градска	**100,00**	**19,86**	**69,45**	**8,99**	**1,70**
	Остала	**100,00**	**17,72**	**66,97**	**14,49**	**0,82**
Београдски регион	Укупно	100,00	17,86	67,81	9,89	4,44
	Градска	100,00	17,46	68,31	9,88	4,35
	Остала	100,00	19,72	65,51	9,94	4,83
Регион Војводине	Укупно	100,00	19,19	68,50	11,82	0,50
	Градска	100,00	19,49	69,42	10,57	0,51
	Остала	100,00	18,80	67,33	13,39	0,48
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	100,00	19,86	68,61	11,02	0,51
	Градска	100,00	22,26	70,26	6,93	0,56
	Остала	100,00	18,13	67,41	13,99	0,47
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	100,00	18,24	68,22	13,10	0,44
	Градска	100,00	21,40	70,37	7,83	0,40
	Остала	100,00	15,72	66,50	17,32	0,46
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...
				2002		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**100,00**	**15,69**	**67,12**	**16,54**	**0,64**
	Градска	**100,00**	**15,60**	**69,89**	**13,96**	**0,55**
	Остала	**100,00**	**15,82**	**63,55**	**19,88**	**0,76**
Београдски регион	Укупно	100,00	14,52	69,22	15,67	0,58
	Градска	100,00	14,11	69,50	15,81	0,58
	Остала	100,00	16,34	67,99	15,08	0,58
Регион Војводине	Укупно	100,00	15,89	68,02	15,59	0,50
	Градска	100,00	15,46	69,77	14,34	0,43
	Остала	100,00	16,36	66,08	16,97	0,58
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	100,00	15,29	65,59	18,42	0,69
	Градска	100,00	16,18	70,67	12,58	0,57
	Остала	100,00	14,46	60,82	23,92	0,81
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	100,00	16,73	65,60	16,87	0,81
	Градска	100,00	17,37	69,94	12,06	0,63
	Остала	100,00	16,15	61,72	21,17	0,97
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...
				2011		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**100,00**	**14,27**	**68,34**	**17,40**	**-**
	Градска	**100,00**	**14,50**	**69,93**	**15,57**	**-**
	Остала	**100,00**	**13,92**	**66,00**	**20,08**	**-**
Београдски регион	Укупно	100,00	14,02	69,60	16,38	-
	Градска	100,00	13,79	69,70	16,51	-
	Остала	100,00	15,05	69,14	15,81	-
Регион Војводине	Укупно	100,00	14,36	69,25	16,39	-
	Градска	100,00	14,43	69,78	15,79	-
	Остала	100,00	14,27	68,47	17,26	-
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	100,00	14,69	67,64	17,67	-
	Градска	100,00	15,32	70,21	14,46	-
	Остала	100,00	14,12	65,31	20,56	-
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	100,00	13,85	66,78	19,37	-
	Градска	100,00	14,83	70,16	15,01	-
	Остала	100,00	12,78	63,07	24,15	-
Регион Косово и Метохија	Укупно	...	...	...	...	...

Извор: *документациона табела Завода*

У Попису 2002. године први пут је регистрован већи број старих лица (65 и више година) у односу на број млађих од 15 година. Процес интензивног демографског старења становништва настављен је и у периоду између последња два пописа становништва, што је довело до даљег повећања удела старих и смањења удела младих. Према резултатима Пописа 2011. године, сваки шести становник Републике Србије је старији од 64 године (17,4%), док је сваки седми млађи од 15 година (14,3%). Посматрано по регионима, најнеповољнија ситуација је у Региону Јужне и Источне Србије, где је скоро свако пето лице старије од 64 године (19,4%). Најмање учешће старих лица је у Београдском Региону и у Региону Војводине (16,4%), док је у Региону Шумадије и Источне Србије 17,7% старијих од 64 године. На основу бројчаних односа различитих старосних контингената израчунавају се друштвено веома важни индекси зависности издржаваног у односу на радно способно становништво: укупни индекс зависности (однос становништва 0–14 и старијег од 64 године према радном контингенту 15–64); индекс зависности деце (однос становништва 0–14 према радном контингенту 15–64 године); индекс зависности старих (однос становништва старог 65 и више година према радном контингенту од 15. до 64. године).

На основу ових и других података који су након обраде предочени у табелама, графиконима, картама и другом документационом материјалу Пописа 2011. може се закључити да се становништво Републике Србије „налази у стадијуму дубоке демографске старости и једна је од демографски најстаријих популација, не само у европским већ и у светским размерама“.[26]

Највиша просечна старост (изнад 50 година) забележена је у општинама Црна Трава (53,7), Гаџин Хан (52,5) и Сврљиг (50,6), док је становништво „најмлађе“ у општинама Тутин (32,1), Нови Пазар (33,5) и Сјеници (37,0).

Сличну слику нуди и следећа табела о старосној структури становништва у Србији према типу насеља у регионима, која указује на убрзано старење као на један од важних чинилаца који утиче на депопулацију села. Села губе људску супстанцу не само зато што се млади из села одсељавају у градове него и тако што се у старој популацији много више умире него што се рађа.

Табела 12. **Старосна структура у Србији према типу насеља, 2011.**

Старосна група	Градска	Остала
0–14	14,5	13,9
15–29	19,0	17,6
30–49	28,3	25,2
50–64	22,7	23,2
65 и више	15,6	20,1
	100	100

Извор: Завод, документациона табела Пописа 2011

[26] *Пописни атлас 2011, РСЗ, с. 26.*

Очито је, дакле, да је у Србији 2011. кохорта деце (0–14 година), младих (15–29) и средње старих (30–49) у селима била мања него у градовима, док је у селима била већина старих (50–64) и најстаријих (преко 65 година). То није само показатељ и/или последица депопулације села, него је сенилизација сеоског становништва истовремено била и један од узрока депопулације сеоских насеља и подручја. Сенилизација становништва и депопулација простора међусобно се условљавају тако да својим негативним дејствима стварају „вртлог пропадања“ у којем долази до свеопште социјалне девастације.

Поред разматрања старосне структуре становништва које насељава сеоска подручја, кад год се трага за дубљим детерминантама сложеног процеса демографске репродукције, незаобилазна је анализа уравнотежености полне структуре у неком контингенту становништва и с њом повезани показатељи фертилитета, наталитета и природног прираштаја. Према резултатима Пописа 2011, жене чине 51,3% од укупног броја становника Републике Србије и бројније су од мушкараца у 116 од укупно 168 општина/градова. Основна одлика полне структуре становништва Републике Србије, посматрано по старости, јесте бројчана доминантност мушкараца код млађег становништва, односно бројчана доминантност жена код средовечног и старог становништва. Мушкарци су бројнији све до старосне групе 40–44 године, у којој се број мушкараца и жена изједначава. У свим осталим старосним групама жене су бројније, а њихова бројчана доминантност постаје све наглашенија са старошћу.

Гледано по насељима и регионима, значајне су разлике у наталитету, морталитету и природном прираштају становништва као њиховом резултату, али је за Србију као целину заједничка драматично лоша слика све већег опадања виталности њеног становништва. Статистички подаци показују континуирани пад наталитета, пораст морталитета и, следствено томе, све већи и већи пад природног прираштаја, на нивоу Србије као целине, у свим регионима и свим типовима насеља: најмањи је пад природног прираштаја у градским насељима и развијеним регионима, знатно је већи у сеоским насељима уопште, а поготово у Региону Јужне и Источне Србије. У овом региону депопулација је највише одмакла у селима у Пиротској области, где је стопа природног прираштаја још 1971. била прешла у негативну да би 2011. била око -20 промила.

б) Брак, породица и фертилитет

Брак је друштвено призната веза између мушкарца и жене која је институционални оквир за породицу као ширу заједницу која у себе, поред брачних (а у новије време и ванбрачних) партнера, укључује и њихову рођену или усвојену децу. Подаци о становништву према законском брачном статусу прикупљени су на основу изјаве лица о њиховом формално-правном брачном статусу. У Попису 2011. први пут су прикупљени и подаци о лицима која живе у ванбрачној заједници. Према формално-правном критеријуму, становништво старо 15 и више година разврстано је према брачном статусу у четири категорије: (1) неожењен/неудата; (2) ожењен/удата; (3) разведен /разведена; (4) удовац/удовица. Пошто је код нас брак и даље основни оквир биолошке репродукције становништва (више од 70% деце се рађа у оквиру брачне заједнице), праћење промена у брачном контингенту (лица стара 15 и више година) посебно је значајно за обнављање становништва. То потврђује и следећи графикон, из којег се види да се у Србији од 1948. до 2011. релативно смањује број лица која формално ступају у брак, али и чињеница да ожењени и удати још представљају знатну

већину становништва старог 15 и више година.

Графикон 6. **Становништво старо 15 и више година према законском брачном статусу, 1948–2011.**

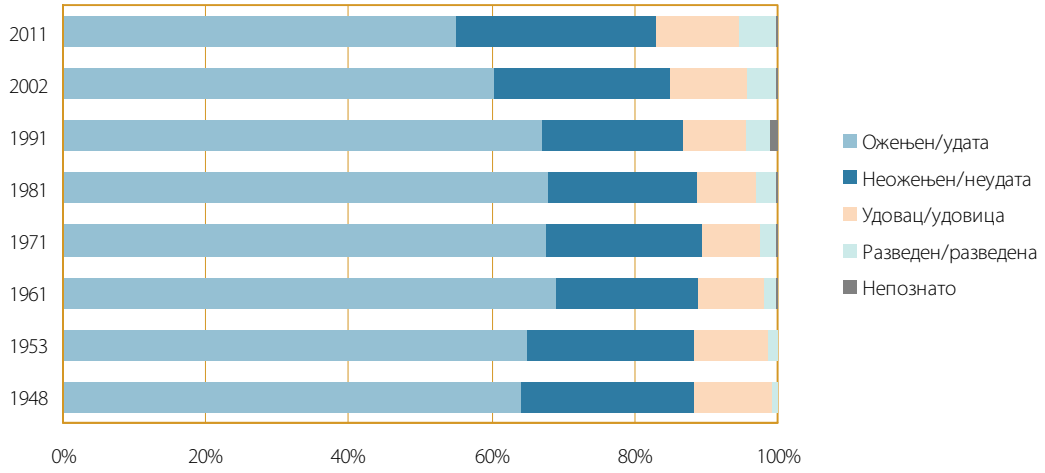

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 76.

Табела 13. **Становништво старо 15 и више година према законском брачном статусу, по пописима 1948–2011.**

	1948	1953	1961	1971	1981	1991[27]	2002	2011
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**4537342**	**4980252**	**5397741**	**6360012**	**7074075**	**6294350**	**6321231**	**6161584**
Неожењен/неудата	1097160	1170587	1079072	1392041	1480814	1248140	1540743	**1719959**
Ожењен/удата	2910274	3229329	3725180	4305919	4800224	4223172	3820251	**3396240**
Удовац/удовица	493709	508601	487304	513858	575959	546890	684089	**716843**
Разведен/разведена	35486	67151	95845	137430	192611	216001	252793	**303970**
Непознато	713	4584	10340	10764	24467	60147	23355	**24572**
				%				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Неожењен/неудата	24,18	23,50	19,99	21,89	20,93	19,83	24,37	**27,91**
Ожењен/удата	64,14	64,84	69,01	67,70	67,86	67,09	60,44	**55,12**
Удовац/удовица	10,88	10,21	9,03	8,08	8,14	8,69	10,82	**11,64**
Разведен/разведена	0,78	1,35	1,78	2,16	2,72	3,43	4,00	**4,93**
Непознато	0,02	0,09	0,19	0,17	0,35	0,96	0,37	**0,40**

Извор: Серија књига *СТАНОВНИШТВО*, Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, Књ. 5. *БРАЧНИ СТАТУС*, Подаци по општинама и градовима, Београд, 2013, с. 13.

У две протекле деценије промене у брачном контингенту становништва указују на повећање удела лица ван брака (неожењен/неудата, разведен/разведена, удовац/удовица) и смањења удела лица у браку. Према резултатима Пописа 2011, нешто више од половине (55%) лица старих 15 и више година живи у брачној заједници. Неожењени/неудати, односно лица

[27] За 1991. исказани су подаци само за пописано становништво.

која никада нису ступила у брак чине 28% од укупног броја лица поменуте старости. Следе удовци/удовице с учешћем од 11,6%, док су разведена лица, с учешћем од 4,9%, најмање заступљена. Посматрано према полу, жене су заступљеније међу разведеним лицима, а више је и удовица него удоваца (удовица има више него три пута него удоваца). То је последица не само веће смртности мушкараца него и ређег поновног ступања жена у брак.

Граф. 7. **Становништво старо 15 и више година према законском брачном статусу и полу, 2011.**

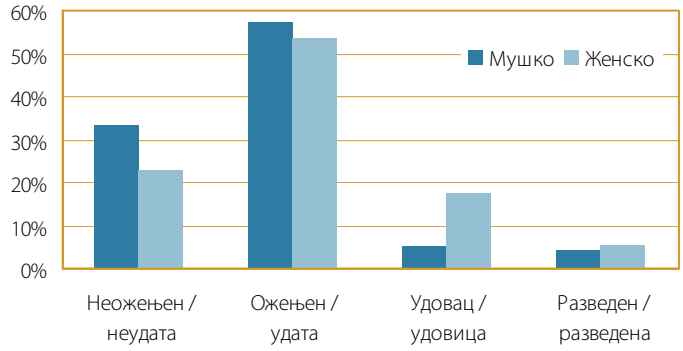

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 76.

Ако се посматра контингент оних који живе у ванбрачној заједници, од укупно 6.161.584 лица старих 15 и више година у ванбрачној заједници је 2011. пописано 236.063 или 3,8% таквих лица. Просечна старост мушкараца који живе у ванбрачној заједници износи 42,3 године, доку су жене у просеку старе 38,7 година. Најмање учешће лица која живе у ванбрачним заједницама забележено је у општинама: Сјеница (0,7%), Нова Варош (0,7%), Рашка (0,8%), Косјерић (1,0%) и Пријепоље (1,0%). С друге стране, с највећим учешћем лица која живе у ванбрачној заједници издвајају се општине: Костолац (10,1%), Ковин (8,3%), Мајданпек (7,7%), Бела Црква (7,0%) и Србобран (6,9%).[28]

Граф. 8. **Лица стара 15 и више година која живе у ванбрачној заједници, према старости и полу, 2011.**

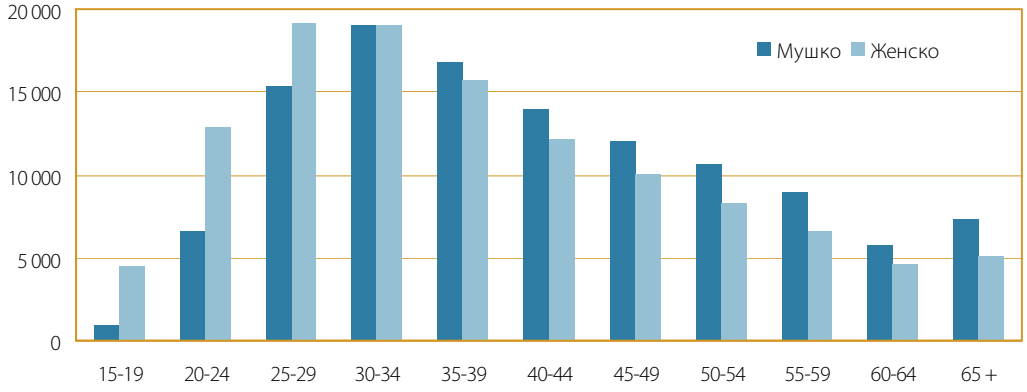

[28] Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 76.

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 76.

Породица је од брака шира и примарна људска заједница коју чине родитељи и њихова рођена или усвојена деца. У статистичким пописима код нас породица је дефинисана као заједница коју чине брачни или ванбрачни пар, или родитељи (оба или један) и њихова деца. Дететом се сматра свако лице, без обзира на старост и брачни статус, које живи у домаћинству с једним или с оба родитеља и које у том домаћинству нема брачног или ванбрачног партнера или своје дете. И у ранијим пописима примењиване су исте дефиниције породице, као и критеријуми за класификовање породица према следећим типовима: (1) брачни пар без деце; (2) брачни пар с децом; (3) мајка с децом: (4) отац с децом; (5) ванбрачни пар без деце; (6) ванбрачни пар с децом. У Попису 2011. први пут су засебно исказани подаци за породице типа 5 и 6: ванбрачни пар без деце, односно ванбрачни пар с децом.

Према резултатима Пописа 2011, у Србији је било укупно 2.125.772 породице. Скоро половина (48,9%) од укупног броја породица припада типу брачни пар с децом. Следе породице које чине брачни пар без деце (28,3%), затим следе непотпуне породице мајке с децом (13,7%) и отац с децом (3,6%). У Попису 2011. први пут су засебно исказани подаци за породице типа ванбрачни пар без деце, односно ванбрачни пар с децом, тако да је пописано 3,2% ванбрачних парова с децом и 2,3% ванбрачних парова без деце. Последњих деценија уочава се тенденција смањења учешћа породица типа брачни/ванбрачни пар без деце и с децом (са 90% у 1991. на 82,7% у 2011), док је, с друге стране, повећано учешће непотпуних породица (с 10% у 1991. на 17,3% у 2011).

Граф. 9. **Породице према типу, 1953–2011.**

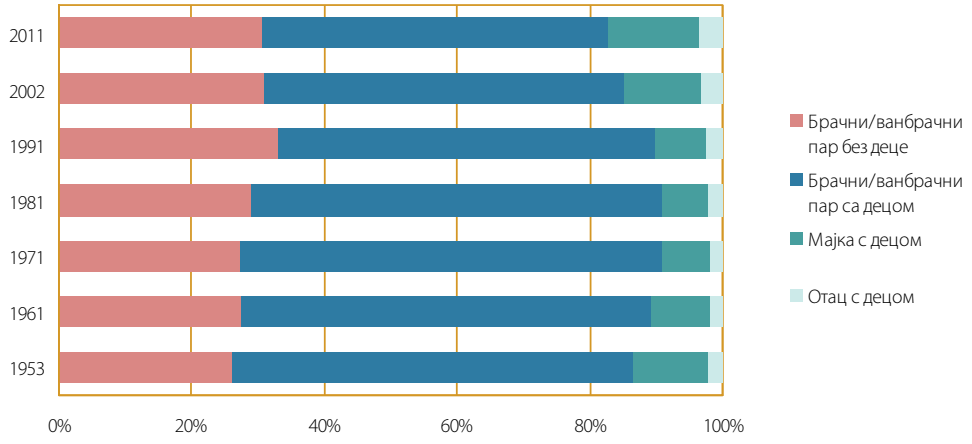

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 108.

Граф. 10. **Породице према типу, 2011.**

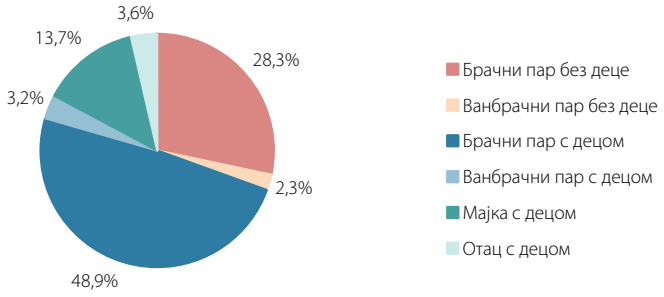

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 108.

Граф. 11. **Породице с децом према типу и броју деце, 2011.**

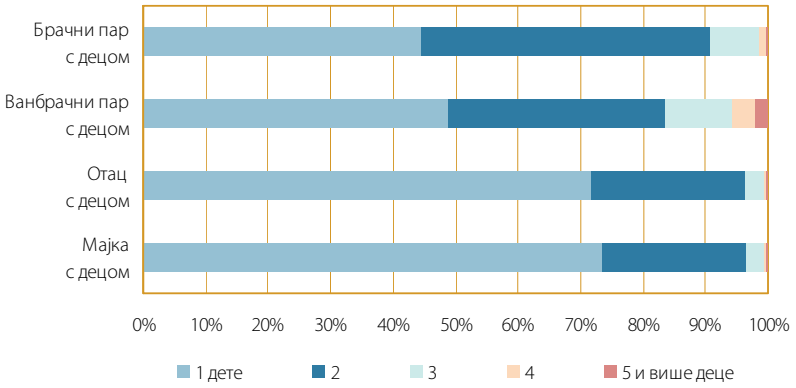

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 108.

Ако се посматрају породице које имају децу, види се да према резултатима Пописа 2011. од укупног броја породица у Републици Србији 69,4% (1.476.105) чине породице с децом. Међу породицама с децом, најзаступљеније су породице с једним дететом (свака друга породица, односно 51,8%). Следе породице с двоје деце (40%), затим породице с троје (6,7) и четворо деце (1,1%), док су породице с петоро и више деце најмање заступљене (0,4%). Међу породицама које чине брачни парови с децом скоро је изједначено учешће породица с једним дететом (44,4%) и с двоје деце (46,3%). Учешће породица с троје и више деце износи 9,3%. Међу породицама ванбрачних парова с децом готово свака друга породица има једно дете (48,8%), двоје деце има 34,9% породица, а троје и више деце 16,3% породица. С друге стране, међу једнородитељским породицама (мајка/отац с децом) највише је породица с једним дететом (преко 70%), следе породице с двоје деце с учешћем од близу једне четвртине, док је учешће породица с троје и више деце значајно мање него међу породицама с оба родитеља (испод 4%).[29]

Општа стопа фертилитета (број живорођене деце на хиљаду жена старости 15–49 година) непосредно је повезана са стопом наталитета тако да увек једна другу више или мање прате и кад расту и кад опадају, јер их условљавају и проузрокују слични чиниоци. Стопе

[29] Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 108.

фертилитета пак непосредније одсликавају ближе чиниоце који утичу на природни прираштај и обнављање становништва него стопе наталитета, јер се ове друге изражавају преко броја живорођених на 1000 становника, независно од њиховог пола и старости. Имајући у виду значај података о фертилним карактеристикама женског становништва, званична статистика је у садржај свих пописа становништва у периоду 1948–2011. укључила питање о броју живорођене деце. Тиме је створена богата статистичка грађа која је важна за утврђивање висине плодности женског становништва Републике Србије. Подаци о броју живорођене деце важни су за сагледавање *коначног ефективног (укупног) фертилитета* (уколико су жене старије од 50 година), *текућег ефективног фертилитета* (оних жена које се сада налазе у фертилном периоду), али и за сагледавање веома негативне тенденције повећавања броја жена које су способне за рађање, а не рађају децу (који би се могао означити као „пропуштени фертилитет“).

Подаци о фертилним карактеристикама женског становништва имају прворазредни значај за концептуализовање модела и спровођење мера популационе политике која би код нас морала да буде усмерена ка решавању проблема недовољног рађања. Попис становништва представља значајан извор података неопходних за анализу *диференцијалног фертилитета*, тј. за анализу фертилитета према разним обележјима женског становништва за која се претпоставља да могу утицати на одлуке за рађање деце као што су брачни статус, ниво образовања, професионална оријентација, друштвени статус, етничка и верска припадност и слично. Неке од ових података је лакше, а неке теже извући из пописне грађе, па се до неких мора долазити посредно на друге начине (додатним истраживањима).

Табела 14. **Женско становништво старо 15 и више година према броју живорођене деце, по пописима 1948–2011.**

	1948	1953	1961	1971	1981	1991[30]	2002	2011
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**2382132**	**2591779**	**2791178**	**3257729**	**3599248**	**3237467**	**3279564**	**3189716**
Није рађала	826343	752469	716938	866823	908122	722119	815804	819822
Родила 1 дете	284551	374825	466028	601054	681972	662970	651009	629117
2	312380	418792	565574	781943	1093394	1283758	1377863	1361775
3	249472	297544	343454	367657	376233	311034	296574	283259
4	193601	214912	222263	212761	189085	111814	79263	62397
5 и више деце	515661	527892	472606	421335	350442	122258	57472	33346
Непознато	124	5345	4315	6156	-	23514	1579	-
				%				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	100
Није рађала	34,69	29,03	25,69	26,61	25,23	22,31	24,87	25,70
Родила 1 дете	11,95	14,46	16,70	18,45	18,95	20,48	19,85	19,73
2	13,11	16,16	20,26	24,00	30,38	39,65	42,01	42,69
3	10,47	11,48	12,30	11,29	10,45	9,61	9,04	8,88
4	8,13	8,29	7,96	6,53	5,25	3,45	2,43	1,96
5 и више деце	21,65	20,37	16,93	12,93	9,74	3,78	1,75	1,04
Непознато	0,01	0,21	0,15	0,19	-	0,73	0,05	-

Извор: Серија књига *СТАНОВНИШТВО,* Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, Књ. 6. *ФЕРТИЛИТЕТ ЖЕНСКОГ СТАНОВНИШТВА*, Подаци по општинама и градовима, Београд, 2013, с. 11.

[30] За 1991. исказани су подаци само за пописано становништво.

Граф. 12. **Женско становништво у Србији старо 15 и више година према броју живорођене деце, 1948–2011.**

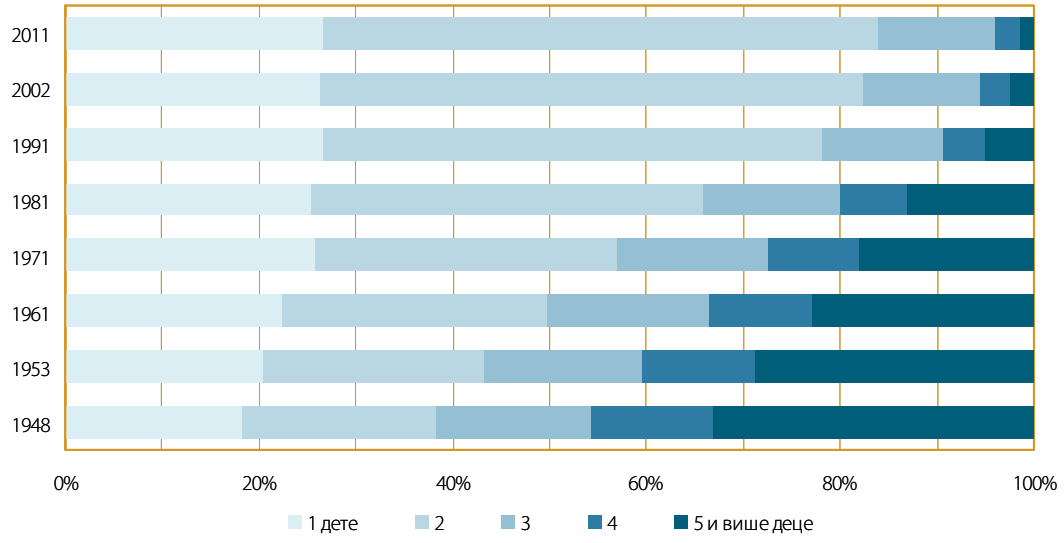

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 84.

Жене код нас из читавог низа разлога рађају све мање деце. Иако је ефективни фертилитет сеоских жена још увек значајно виши него фертилитет жена у градовима, уочава се да жене у селима све више прихватају ниске репродуктивне норме које су раније прихваћене код жена у градовима: све више одлажу рађање и рађају све мањи број деце. Током неколико протеклих деценија знатно је смањен удео жена које су родиле више од двоје деце. Стопа укупног фертилитета је још између пописа 1981. и 1991. и код сеоских жена пала испод нивоа који обезбеђује просту репродукцију становништва, поготово ако се изузму високе стопе наталитета, фертилитета и природног прираштаја на Косову и Метохији. Према резултатима Пописа 2011, од укупног броја жена старијих од 14 година које су рађале, више од половине је родило двоје деце (57,5%). Иза њих су жене које су родиле једно дете, с учешћем од 26,5%. Троје деце је родило 12% жена, четворо 2,6% жена, док је петоро и више деце родило само 1,4% жена. Негативну слику појачавају подаци о сталном порасту жена у фертилном периоду које уопште не рађају децу, којих је у градовима више него у селима, што указује на растућу кризу рађања у целом друштву.

За жене у градским насељима карактеристичан је нижи ниво рађања. Подаци показују да 2/3 од укупног броја жена старијих од 14 година које нису рађале или су родиле једно дете живи у градским насељима, као и више од половине жена које су родиле двоје деце. С друге стране, од укупног броја жена које су родиле више од двоје деце, преко 50% живи у осталим (сеоским) насељима.

Код женског сеоског становништва у нисконаталитетним подручјима Србије још према Попису 1991. уочено је смањивање броја жена које рађају двоје деце. Тако су сеоске жене с једним или два детета у централној Србији у кохорти од 40 до 45 година 1991. представљале 3/4, док их је у кохорти од 45 до 49 година у Војводини било 4/5. У овим подручјима су и

сеоске жене прихватиле ниске репродуктивне норме градских жена. Све већи број њих рађа све мање деце, тако да се већ генерацијама не обезбеђује ни проста репродукција становништва.[31]

Негативни популациони трендови настављају се тако да је, према резултатима Пописа 2011, у Републици Србији просечан број живорођене деце оних жена које су рађале био 1,96. То не омогућује ни просту демографску репродукцију, а поготово је недовољно у условима изражене емиграције контингента најмлађих и највиталнијих и жена и мушкараца Међутим, ако се просечан број рађања посматра према националној припадности жена, разлике у висини фертилитета у Србији и данас су веома изражене и оне додатно појачавају претходно назначене негативне тенденције. С највишим фертилитетом издвајају се жене албанске, бошњачке и ромске националности и исламске вероисповести које су рађале, у просеку, око три детета[32]. На другој страни су жене српске, мађарске, румунске и других националности које рађају мање од просечног броја деце по једној жени у фертилном периоду. Додатни проблем је што се ова етничко-верска асиметрија рађања пројектује на територије пограничних општина у Србији и у њима појачава постојећу етничку неравнотежу.

Посматрано по општинама, највећи број живорођене деце, у просеку, родиле су жене у општинама Тутин (3,4), Сјеница (3,0), Нови Пазар (2,7), Трговиште (2,6) и Пријепоље (2,6), док су најмањи број живорођене деце родиле, у просеку, жене у Општини Књажевац (1,6), затим у београдским општинама Врачар (1,7), Стари град (1,7) и Савски венац (1,7) и у општини Неготин (1,7).[33]

[31] Упоредити: Горан Пенев (1999): Природно кретање сеоског становништва Југославије с посебним освртом на фертилитет почетком 90-их, Становништво, бр. 1–4, с. 45–72.

[32] Извор: Пописни атлас 2011, с. 84, уз напомену да је, због албанског бојкота последња три пописа, оцена о фертилитету албанских жена посредно изведена процена аутора.

[33] Индикативно је да се највећи број деце рађа у општинама с већим уделом жена исламске вероисповести, што јасно указује на пресудан утицај верског чиниоца на однос према рађању деце.

Картограм 4. **Жене у Србији које су родиле петоро и више живорођене деце, по општинама/градовима, 2011.**

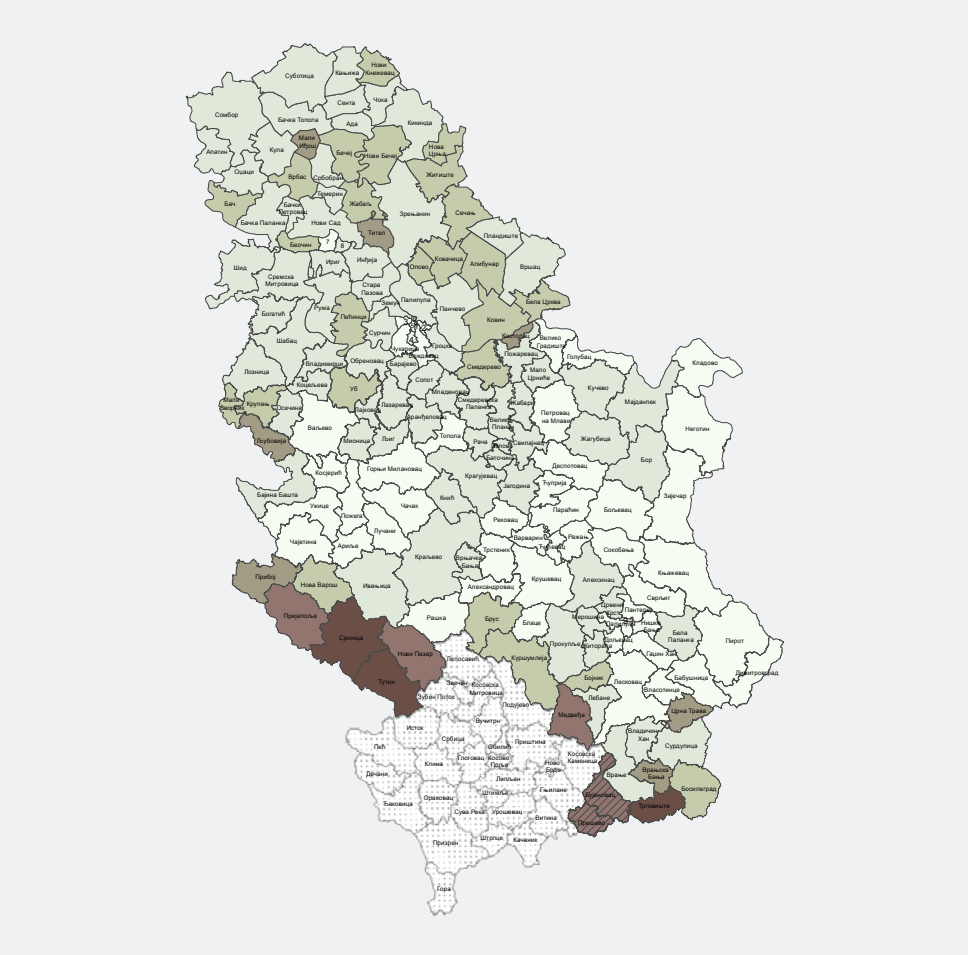

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 86

Ако се стопа фертилитета посматра према етничко-верској припадности жена, онда је уочљив податак да жене исламске вероисповести, без обзира да ли су Бошњакиње, Албанке, Ромкиње, Муслиманке или Горанке у просеку рађају знатно већи број деце (од 2,93 до 2,48), док је просек у Србији 1,96, испод којег су жене Српкиње с просечно 1,92 живорођена детета. Ови подаци непосредно потврђују претпоставку да верско-етнички чиниоци значајно утичу на стопе фертилитета, наталитета и природног прираштаја, а код нас још и на равнотежу у међунационалним односима у општинама и областима у којима је муслиманско становништво већинско или у знатнијем броју.

Граф. 13. **Жене у Србији старе 15 и више година према националној припадности и просечном броју живорођене деце, 2011.**

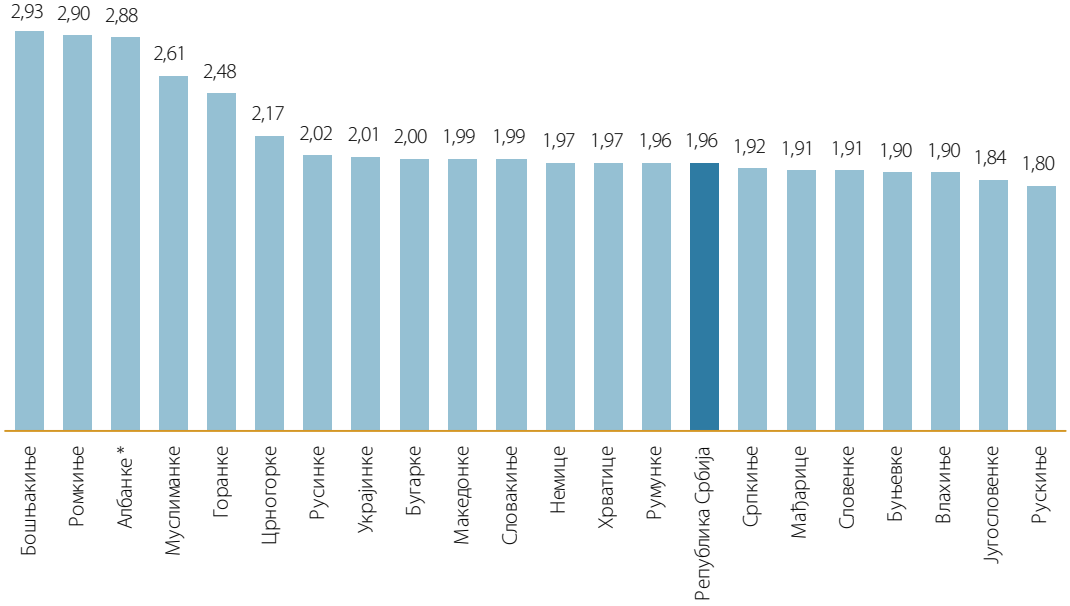

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 84

Сви чиниоци који омогућују обнављање становништва сабирају се и преламају око породице као примарне људске заједнице и још увек главне репродуктивне друштвене установе чија је основна улога да за друштво обезбеђује рађање и подизање деце. Опадајуће стопе фертилитета и наталитета непосредно су детерминисане променама у структури и функцијама савремене породице, а посредно и деловањем других друштвених чинилаца који изазивају те промене у градским и сеоским породицама.

Парадоксално је да је савремено српско друштво, па и села у Србији, запљуснуо негативни потрошачки и егоистички талас „западњачке реке“ пре него онај класични просветитељски, хуманистички и слободарски. Наличје тог културног и социјалног парадокса је околност да код нас највише деце рађају необразоване жене у сиромашним породицама, у градским и приградским (мешовитим) насељима. То су они који објективно имају најмање повољних услова да своју децу ваљано и пристојно збрину и да практикују тзв. одговорно родитељство. У селима, у којима су се још задржале млађе жене способне за рађање, и данас се рађа већи број деце (двоје и више), док је у градовима, релативно гледано, већи удео жена које нису рађале или су родиле само једно дете.

Према резултатима Пописа 2011. стопе фертилитета у градовима и у селима се разликују, па се разликује и број живорођене деце по једној жени. Тако је, рецимо, у Србији 46,60% жена у селима, а 40,66% у градовима родило двоје деце; троје деце је у селима родило 11,79%, а у градовима 7,21% жена; четворо, петоро и више деце, такође, више су рађале сеоске него градске жене. Индикативно је да је у Београду највећи удео жена које нису родиле ниједно

дете (32,97%), а у селима Рашке области највише жена које су родиле четворо (5,40%) или петоро и више деце (4,92%).[34]

Граф. 14. **Жене у Србији које су рађале живорођену децу и жене које нису рађале у укупном женском становништву старом 15 и више година, по типу насеља, 2011.**

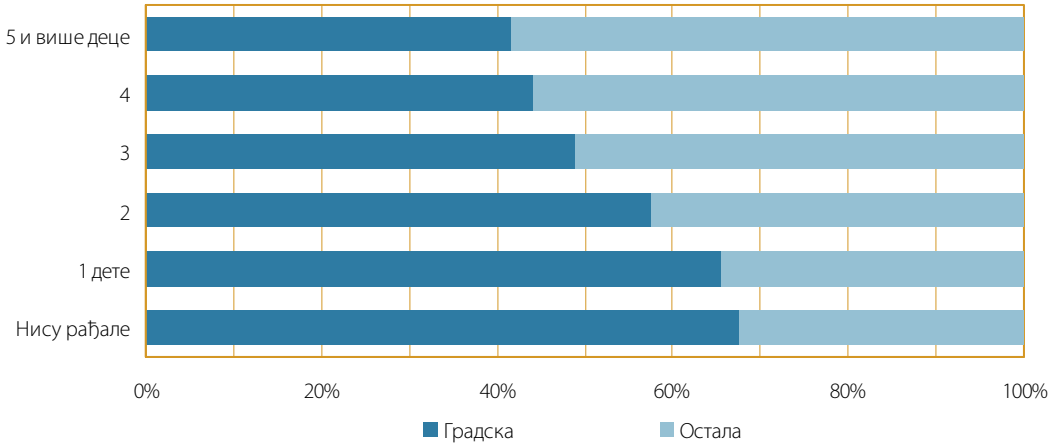

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 84.

Ови подаци показују да је село и даље извор за обнављање становништва који није сасвим пресушио – све док као резервоар који се одсељавањем младих жена из села све више празни, не остане сасвим празан. Србија се, нажалост, веома брзо и опасно приближава овом демографском амбису у великом броју својих села, а нарочито у Региону Јужне и Источне Србије, у сиромашним брдско-планинским и пограничним општинама и областима.

Демографски слом српског села, а за њим и целог српског друштва, није могуће спречити а да се радикално не поправи друштвени положај младих жена тако да оне које се у селу роде и одрасту у већем броју у селу и остану, у њему заснују породицу и рађају и подижу своју децу. Вишевековна подређеност сеоских жена произвела је такве социјалне фрустрације да се данас у промилима изражава број оних младих жена које би, ако могу да бирају, одабрале да живе на селу, да раде у пољопривреди, да гаје стоку, опслужју старе и преузимају одговорност за иоле бројно потомство – онако како су то донедавно чиниле њихове мајке. То просто није могуће и зато немају смисла никакви јавни ни приватни апели сеоским девојкама да се удају за све већи број све старијих сеоских момака. Поготово је то немогуће ако су у питању села која немају пристојан пут, школу, здравствену амбуланту, задругу, сеоски дом, спортске објекте, неку трговину, занатску радњу или какав производни погон где би се понеко запослио изван свог пољопривредног газдинства, а међу њима и младе жене. Или је реч о селима која су понешто од наведеног некад имала, а сад је то запуштено, девастирано и без младог и виталног становништва неумитно пропада. Чаробног кључа за овај структурни и системски друштвени, културни и људски проблем нема. Проблем је толико већ нарастао да га више није могуће ваљано решити. Као такав, могао би се само ублажити, и то дугорочно осмишљеним и

[34] Извор: Жене старе 15 и више година према броју живорођене деце, према насељима и регионима, документациона табела Пописа 2011, посебно рађена за ову студију према алтернативној трихотомној типологији у којој се подаци посебно исказују за градска, мешовита и сеоска насеља.

свестрано заснованим системским пројектом популационог опстанка (уместо амбициозније обнове), а никако краткорочном медијском, политичком или неком другом кампањом палијативног карактера.

Методолошки је значајно питање како објашњавати сложене друштвене процесе и њихове последице у склопу већег броја историјских, структурних и функционалних детерминанти, чије дејство је понекад узајамно противречно, а некад је синергијско. Кад је реч о депопулацији села и сеоских региона у Србији, у досадашем разматрању је очигледно да синергијско дејство развојно негативних детерминанти далеко превладава над понеким позитивним утицајем локалних чинилаца који су статистички занемарљиви и аналитички неважни – чак и онда када имају некакав практични значај за неко конкретно село или локалну сеоску средину. Већ на нивоу неке од општине шире области или већег региона, а поготово на националном и глобалном нивоу, никаква позитивна дејства се не могу аналитички евидентирати нити препознати.

Извесне нејасноће у демографске показатеље о регионима уноси околност да се они често односе на сва насеља, а кад се поред градских исказују подаци и за тзв. остала насеља, мора се имати у виду да се неградска насеља не могу сасвим изједначити с категоријом сеоских насеља. Да би био јаснији и онај суптилнији однос између руралне и аграрне структуре по насељима и регионима, ваљало би да се посебно анализирају пољопривредно становништво и аграрне институције у Србији као важна детерминанта целокупног друштвеног (економског и културног) развоја села и сеоских подручја. Томе би требало да допринесу и статистички подаци који су о неким детерминантама руралне и аграрне структуре приказани по алтернативној трихотомној типологији која разликује *градска, мешовита* и *сеоска* насеља.

Само пољопривредно становништво није довољно проучавано као посебан демографски агрегат. Осим броја и удела пољопривредника у укупном и активном становништву, и његове старости, остала обележја пољопривредног становништва (као његова писменост, школска спрема, фертилитет, морталитет, миграције и друга) нису довољно истражена. Својеврсне тешкоће стварају методолошке недоследности приликом различитих пописа. Услед теоријски нерашчишћених критеријума за дефинисање пољопривредника, ни статистички подаци који се односе на ову категорију нису увек упоредиви. Критеријум „занимање“ је коришћен у Попису 1948, нешто је измењен 1981, а критеријум „делатност“ у пописима 1953, 1961. и 1971. године. У 1971. години у пољопривредно становништво су укључена и лица на раду у иностранству која су пре одласка из земље припадала пољопривредном становништву, док су 1981. у пољопривредно становништво укључени само они који су били у земљи.

Удео пољопривредника у укупном становништву у Србији стално се смањује. То је један од главних показатеља да се деаграризација у Србији и данас наставља, чак и у условима кад индустријска производња драматично опада. То је један од најпарадоксалнијих кризних транзиционих процеса у којем се деиндустријализација и деаграризација у Србији међусобно утркују, доводећи заједно српску привреду до опасног амбиса од којег се није лако одмаћи. Према резултатима Пописа 2011. године, *укупан број индивидуалних пољопривредника и помажућих чланова домаћинства који раде на пољопривредном имању свео се на свега 249.813 лица* (**3,5%** од *укупног броја становника*).[35]

[35] Извор: документациона табела Завода.

Удео пољопривредника у укупном становништву у Србији данас изгледа тако мали вероватно и зато што известан број лица која се стварно баве индивидуалном пољопривредном производњом, на основу одговора на питање о економској активности (у недељи пред попис), нису сврстана у економски активна лица која обављају пољопривредно занимање него у категорију економски неактивних лица (и кад су пољопривредни пензионери) или су изјавили да траже посао, па су сврстани у незапослене. Стога је у великом броју насеља, која по другим својим карактеристикама спадају у сеоска, удео индивидуалних пољопривредника статистички нижи него што је то стварно случај, па тај показатељ није довољно поуздан критеријум за одређивање да ли је неко насеље сеоско или није. Ипак, главни разлог за тако мали удео пољопривредног становништва у укупном становништву остаје чињеница да пољопривреда у Србији за многе није привлачно занимање нити је више примарна делатност, већ само један од додатних извора прихода неког мешовитог домаћинства.

Вероватно је реалнији показатељ степена деаграризације *удео пољопривредних домаћинстава (око 25%) у укупном броју домаћинстава*. У Попису 2011. пољопривредним домаћинствима сматрају се она домаћинства која се баве пољопривредном производњом, која користе обрадиво пољопривредно земљиште или се баве узгојем стоке и/или продају своје пољопривредне производе. Тако су у категорију пољопривредних домаћинстава укључена и она домаћинства којима је пољопривреда, поред пензије или зараде од непољопривредне делатности, била само један од додатних извора прихода. Колико су ова два на први поглед слична показатеља један од другог одмакнути у Попису 2011. сведочи податак да је у око 23% од укупног броја насеља удео лица која раде у пољопривреди био мањи од 10%, док је истовремено удео пољопривредних домаћинстава био већи од 50%.[36]

За пољопривреду као привредну грану, за проучавање промена у начину обављања пољопривредних радова и промена у начину живота сеоског становништва, све значајнији постају и други подаци о овој области друштва, а не само број оних којима је пољопривреда главно занимање. Зато је и неопходно теоријско прецизирање категорије „пољопривредник“ (која се не поклапа с категоријом „сељак“), али и категорије „пољопривредно газдинство“ (као друштвено-производне јединице), „пољопривредно (или мешовито) домаћинство“ (као друштвено-потрошачке породичне скупине), па и основног појма „пољопривредна производња“ и других, из њега изведених појмова.

У традиционалном селу сеоско и пољопривредно становништво су се поклапали, што данас више није случај. Утолико пре је потребно да се, поред њихове и даље веома тесне међусобне повезаности и узајамног условљавања, уз проблеме руралне и демографске структуре, посебно разматра и аграрна структура у Србији.

[36] Подаци из документационог материјала за Попис 2011.

3. ИСТОРИЈСКО ОБЛИКОВАЊЕ АГРАРНЕ СТРУКТУРЕ У СРБИЈИ

3.1. Од реформе, преко револуције, до транзиције и европских интеграција

У литератури (агроекономској и историографској) често се користи синтагма „аграрни односи“ коју треба социолошки протумачити као израз који означава такву *нераздвојну повезаност власничких и других друштвених односа у које људи ступају обављајући сељачке радове и бавећи се пољопривредом.* Свеукупност ових аграрних односа, природно и историјски детерминисаних, означава се изразом „аграрна структура“. Читав овај комплекс појава, поред структурног аспекта, има наглашену историјску димензију која је особена и као таква мора да буде предмет посебног разматрања у сваком конкретном сељачком друштву.

Аграрна структура је, дакле, *скуп чинилаца пољопривредне производње који је историјски уобличен у неком конкретном глобалном друштву*. Аграрну друштвену структуру чине следећи, међусобно повезани елементи:

1. *Природни услови* (земљиште, клима, воде), који чине матрицу стабилних околности у којима се одвија пољопривреда и организује сељачко друштво.
2. *Пољопривредно становништво,* које у датим природним околностима обавља пољопривредну производњу, троши пољопривредне производе и организује своје сељачко (рурално) друштво.
3. *Земљишна својина* и с њом повезани аграрни односи, чији историјски склоп сачињава тзв. *аграрно-поседовну структуру* сваког конкретног друштва.
4. *Сељачки пољопривредни радови,* који су најдинамичнији, антрополошки и друштвени, чинилац пољопривреде као примарне привредне гране.
5. *Оруђа рада, техничка средства* и *технолошки поступци* и с њима повезано одговарајуће *научно-тахничко знање (мрежа научних и стручних институција),* који означавају степен културно-цивилизацијског развоја неке пољопривреде.
6. *Локалне сеоске установе (пољопривредна домаћинства, газдинства, задруге и предузећа)* као облици друштвено-економског организовања пољопривредника.
7. *Глобалне аграрне установе* (министарства пољопривреде, аграрне банке и фондови) као чиниоци глобалног усмеравања развоја пољопривреде посредством различитих *мера државне аграрне политике* којима би се оптимално повезали сви претходно наведени елементи аграрне структуре и чиниоци пољопривредне производње, међусобно и с другим темељним установама сељачких друштава или глобалног друштва као целине.

3.2. Недовршене аграрне реформе и повремене колонизације

Крупне промене у аграрној структури у Србији (и Југославији) непосредно прате све друге крупне промене које се дешавају у ширем друштву. У последњих стотинак година показало се да су тзв. аграрне реформе, као најсложеније, најобухватније и најкрупније мере аграрне политике којима држава плански мења затечену аграрну структуру и усаглашава је с политичким и економским интересима водећих друштвених слојева и прокламованим (или латентним)

циљевима друштвеног развоја – и у Србији долазиле одмах и непосредно после крупних политичких промена као што су светски ратови, стварање нових и разарање старих државних облика и политичких режима. Свака од тих аграрних реформи била је израз услова у којима је спровођена, а заједничко им је да су све оне више носиле печат властодржаца и политичких режима који су их спроводили него што су удовољавале прокламованим циљевима и стварним економским и социјалним потребама пољопривредника и ширег друштва којима су оправдаване.

Стварањем југословенске државе 1918. године настали су нови разлози, а стекле су се и неке околности да се у њој одмах на почетку крене у аграрну реформу (1918–1931), коју је пратила и колонизација као масовно и планско пресељавање становништва из једних крајева у друге. Затечена је изузетно велика шароликост аграрних односа која је, поред осталих неусклађености, сама за себе била довољан разлог за радикалније захвате у аграрну структуру одмах после Првог светског рата. У Босни су постојали *беглуци*, у Македонији и на Космету сећање на *чифчијске* односе код сељака је било свеже, у Истри и Далмацији (на острвима) постојали су остаци *колоната* још из античких времена. У северозападним земљама (Словенији, Хрватској, Славонији и Војводини) кметство је било формално укинуто, али је мали број сељака успео да откупи земљу за коју је раније био везан. Без хипотекарних банки, штедионица и сељачких кредитних задруга (којих је било недовољно, с малим финансијским потенцијалом и с неповољним пољопривредним кредитима) ослобођени кметови су тешко отплаћивали земљу која је и даље остајала у власништву крупних поседника. Посебан проблем с крупним поседом је био тај што је од 369 најкрупнијих власника (који су држали 592.000 ha), 310 било са страним држављанством – већином с мађарским (126) и аустријским (112).[37] То је давало полуколонијални карактер пољопривреди на овом подручју, јер се земљишна рента од ових поседа одливала и трошила у иностранству.

У Славонији и Војводини, где су се највише и задржали ови крупни поседи, појавио се масован *аграрни пролетаријат* (надничари, слуге, покућари), а многи сељаци без земље отиснули су се у град и индустрију. Већ 1918. Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба одлучује да се укину сви преостали феудални односи, а да се велики поседи разделе сељацима. Године 1919. формирано је Министарство за аграрну реформу (постојало до 1931), које у припреми аграрне реформе полази од предлога социјалиста (Витомира Корађа) да се изврше следеће промене у аграрним односима: (1) да се раскину сви кметски (чифчијски) односи у Македонији, Косову и Метохоји, Црној Гори и Босни и Херцеговини, тако што ће кметови постати слободни власници земље; (2) да се укину односи (колонатства) слични кметству у Истри, Горичкој и Далмацији; (3) да се експропришу велики поседи страних држављана и да се њихова земља подели онима који је обрађују; (4) да држава буде жирант сељацима за отплату одштете за земљу коју добијају и да законски омогући њено прикупљање и исплату; (5) да се одузму без одштете имања хабзбуршке династије и поседи свих династија које су у рату биле на непријатељској страни; (6) да велики комплекси шуме пређу у државно власништво, да у њима сељаци имају право на испашу, као и право на сечу дрва за огрев и грађу за сопствене потребе; (7) да се изврши ревизија ранијих аграрних реформи (после 1848) којима су сељаци били оштећени одузимањем делова пашњака и шума.[38]

Као и многи други планови у новоствореној заједничкој држави, ни овај није спроведен ни онолико колико је то у почетку изгледало могуће. У једном плану се успело: *развлашћени су сви*

[37] Подаци наведени према: Мијо Мирковић*: Економска хисторија Југославије*, *1968*, Загреб, с. 204.

[38] Мијо Мирковић, нав. дело, с. 204-205; опширније о томе пише Миливоје Ерић (1958): *Аграрна реформа у Југославији 1918-1941*, Сарајево.

велепоседници који су били страни држављани. Остало је, међутим, пуно сељака који су живели од обраде земље, а нису је имали у довољној мери или је нису уопште имали. Замах који је реформа испрва имала с временом је јењавао. Јављале су се велике тешкоће и нерационалности у њеном спровођењу. Велики комплекси земље у северним равничарским крајевима морали су се испарцелисати да би били подељени сељацима, а тиме је смањена могућност модернизације пољопривреде на тако малим парцелама. Кад је земља давана колонистима, онда је на пољопривредном земљишту требало подизати куће, привредне зграде, просецати путеве, што је све ишло на штету обрадивих површина.

И ово указује да је аграрна реформа имала више политичку (социјалну и националну) него економску мотивацију. Земља је одузимана страним велепоседницима, а давана првенствено добровољцима из Првог светског рата, што су углавном били Срби изван Србије. У реформи су најбоље пролазили добровољци који су добијали највише земље (сваки око 4,5 ha) и под најповољнијим условима (без обавезе откупа, као и „крајишници“ раније). Иако су били у најповољнијем положају, и они су имали грдне тешкоће да без повољних државних кредита (који су изостали) на добијеним парцелама организују производњу. И највеће добијене површине једва да су биле довољне за одржавање елементарне егзистенције. За многе је та земља била недовољна већ у првој генерацији наследника, а касније поготову.

Много су лошије прошли они који су по другом основу добијали земљу, јер су добијали мање парцеле, које су још морали и да отплаћују – а стварно су им требали кредити – не само за отплату добијене земље већ и за организовање пољопривредне производње на њој. Аграрни пролетаријат није скоро ништа добио аграрном реформом, што се види по сасвим незнатном порасту најситнијег поседа који је, с обзиром на пораст становништва, био сасвим недовољан да запосли (и исхрани) радно способне и њихову нејач. Очигледно је било да ова аграрна реформа, без пратећег индустријског развоја, није могла да реши проблем аграрне пренасељености југословенског села.

Након завршене реформе, а према Попису од 31. марта 1931, структура пољопривредног газдинства према површини земље изгледала је овако:

Табела 15. **Структура пољопривредних газдинстава у Југославији према површини земље после аграрне реформе 1918–1931.**

Групе газдинстава по величини поседа	Газдинства		Површина земље газдинстава	
	број	%	у 000 ha	%
Сва газдинства	671 865	33,8	695	6,5
До 2 ha	676 284	34,1	2 287	21,5
2–5	407 237	20,5	2 873	27,0
5–10	174 068	8,8	2 381	22,3
10–20	49 314	2,5	1 388	13,0
20–50	5 156	0,26	338	3,2
50–100	1 593	0,08	294	2,8
100–500	208	0,01	390	3,7
Преко 500 ha	1 985 725	100	10 646	100

Извор: Подаци пописа пољопривреде 1931. (према интерној публикацији СЗС, *ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1941, Статистички подаци*, Београд, 1976, с. 33.

Аграрне реформе и колонизације које су окупаторски и квислиншки режими спроводили од 1941. до 1943. године нису, на срећу, стицајем разних околности остварене по плану и до краја. Оне такође нису, што је индикативно за каснији однос Титовог режима према њиховим последицама, ни историографски истражене. Вероватно зато да се не би потенцирала уочљива чињеница да је тај режим санкционисао „етничка чишћења" за време окупације која су била на штету Срба, а нове социјалистичке власти нису омогућиле повратак протераних на стара огњишта. Насупрот томе, својом послератном колонизацијом комунисти су додали нове импулсе одсељавању Срба из Хрватске, БиХ, Македоније и Космета у Војводину (Србију). Усташе су „решавале српско питање" у Хрватској по „једноставном" принципу: „трећину поклати, трећину протерати, трећину покатоличити". Протерани Срби се ни после рата више нису враћали, него је њихово исељавање из Хрватске даље подстицано аграрном реформом и колонизацијом коју су непосредно после Другог светског рата спроводиле социјалистичке власти. Сличан случај био је и са Србима протераним за време окупације с Космета и из Македоније, којима су нове власти изричито забраниле повратак после рата на своја имања и у своје куће у овим областима.[39]

Ране које су српским сељацима створили окупатори неће ни зарасти, а нове социјалистичке власти, спроводећи своју идеологију у дело, својом аграрном политиком створиће читав низ нових проблема, не само сељацима и не само у аграрним односима.

По завршетку Другог светског рата на просторима бивше Југославије успостављена је социјалистичка власт бољшевичког типа која је све мере аграрне политике коју је водила темељила на својој *идеолошкој доктрини о коначном и радикалном решавању аграрног и сељачког питања путем државне принуде*. Међу разним таквим мерама најзначајнија је била аграрна реформа и колонизација од 1945. до 1948. Неке од тих мера, међу којима је и *аграрна реформа*, биле су повољне за неке сељаке (за сиромашне учеснике социјалистичке револуције) За неке сељаке повољне су и мере које су претходиле социјалистичкој реформи, којима се у ствари довршава ранија аграрна реформа, као што је била *уредба о ликвидацији сељачких дугова*. Неке друге мере, које непосредно следе иза аграрне реформе у односу на сељаке су биле изразито репресивне. Оне ни за кога нису биле корисне, него су економски непосредно штетне, политички контрапродуктивне, а о њиховом понижавајућем деловању на права и личност сељака не треба ни говорити. Такве су биле репресивне акције власти које су уследиле после одлука о *обавезном откупу* (производњи и ценама пољопривредних производа) а нарочито после одлуке о *обавезном формирању сељачких радних задруга и колективизацији пољопривреде по совјетском узору* (1948–1953).

По завршетку рата било је великих површина напуштеног земљишта и доста напуштених пољопривредних зграда и кућа за становање. То су, заједно с имовином која је одузета од оних који су означени као „народни непријатељи", била прва добра која су ушла у фонд за аграрну реформу, чије је стварање почело већ 1944. године. У тај фонд је ушло и земљиште које је експроприсано по *Закону о аграрној реформи и колонизацији*, од 23. августа 1945, који је био један од првих закона друге Југославије. Овим законом је прокламовано начело да „земља

[39] Од наших историчара проблемом забране повратка оних које су окупационе власти за време рата протерале са својих огњишта први се позабавио Никола Гаћеша, који је најпотпуније и истражио, с историографског аспекта, аграрну реформу и колонизацију 1945–1948. Видети: Никола Гаћеша (1984): Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948, Матица српска, Нови Сад; на ову намерну или случајну синергију окупационих и социјалистичких власти на штету Срба односи се поглавље под насловом: „Окупациони режими и аграрно-поседовни односи", с. 27–50.

припада ономе ко је обрађује“ те је она одузета свим велепоседницима који су имали преко 45 ha (у брдско-планинским) или преко 25–35 ha обрадивог земљишта (у равничарским крајевима). Око самог нацрта Закона водиле су се занимљиве дискусије пре његовог усвајања у привременој скупштини ДФЈ. Предвиђеним мерама супротстављале су се православна и римокатоличка црква, исламска верска организација, грађански политички кругови и сви други чији су интереси били угрожени аграрном реформом и колонизацијом.[40]

Кад се овај закон упореди са сличним законима и декретима на основу којих је спровођена аграрна реформа у земљама Источне и Југоисточне Европе у којима је успостављен социјалистички режим после Другог светског рата, по једној од најважнијих револуционарних мера, по *аграрном максимуму*, уочава се да је најрадикалнија експропријација велепоседника извршена у Југославији, Албанији и Бугарској. У Румунији и Мађарској су експроприсани поседи преко 50 ha и преко 57 ha, у Немачкој (у совјетској зони окупације) и у западној Пољској изнад 100 ha, а у Чехословачкој изнад 250 ha. Међутим, у Румунији, Чехословачкој и у највећем делу Мађарске до 1948. експроприсани су само најкрупнији велепоседници. Потпуна експропријација у Мађарској обављена је само на поседима преко 570 ha, а богатим сељачким газдинствима максимум је подигнут на 114 ha, уз одштету за велепоседника (као и у Чехословачкој). У Албанији је максимум укупног обрадивог земљишта био 20–40 ha, а у Бугарској 20–30 ha (Гаћеша 1984: 113).

На основу члана 16 *Закона о аграрној реформи и колонизацији* „... право првенства у додељивању земље имају земљорадници без земље или с недовољно земље који су били борци партизанских одреда, НОВ и ПОЈ и Југословенске армије, инвалиди ослободилачког рата, као и инвалиди прошлих ратова (1912–1918. и априла 1941), породице и сирочад изгинулих бораца ослободилачког рата и жртве и породице жртава фашистичког терора. Међу борцима првенство ће уживати стари борци и добровољци“.[41]

Из овога се види да су главни циљеви аграрне реформе били идеолошко-политички и класно-социјални. Земља је одузимана велепоседницима и идеолошким противницима, а дељена је оним сиромашним сељацима који су били учесници (жртве и инвалиди) рата на идеолошкој страни комунистичког покрета и социјалистичке револуције.

Економски интерес пољопривреде уопште био је у другом плану, што је типично за реформе које се заснивају на политичким разлозима више него на економским: „Непосредан циљ није био у првом реду економски, тј. непосредно повећање производње на површинама на којима је реформа извршена. Нови досељеници били су мање способни за интензивну производњу од пријашњих обрађивача, слабије снабдјевени производним средствима, а организација њихова производног рада споро је напредовала. Нова аграрна реформа имала је одстранити класне супротности на селу и створити нове аграрне односе, у којима ће сви власници бити обрађивачи и сви обрађивачи власници.“[42]

У овом случају до изражаја није дошао ни други важан друштвено-економски разлог за аграрне реформе и колонизације који је битан за сва неразвијена друштва, а то је повећање пољопривредне производње по јединици површине. У свим неразвијеним друштвима и

[40] Видети: Никола Гаћеша, 1984: 106–112.
[41] *Закон о аграрној реформи и колонизацији*, Службени лист ДФЈ, број 64/1945.
[42] Мијо Мирковић, *Економска хисторија Југославије*, с. 210-211.

аграрно пренасељеним земљама основни задатак пољопривреде јесте прехрањивање становништва. Зато је и потребније повећање производње по јединици обрадиве површине (које су ограничене) него повећање по јединици уложеног рада (продуктивност). Кад постоји незапосленост или привидна запосленост у форми аграрне пренасељености, не оскудева се с радном снагом, а земљишне површине су ограничене. Уситњавање поседа и аграрна реформа уопште економски се могу оправдати само ако доводе до повећања производње по јединици површине, што овог пута није био случај. Тако се показало да превасходно политичка мотивисаност аграрне реформе (и колонизације) од 1945. до 1948. представља њену главну ограниченост. И поред далекосежних политичких импликација и релативно велике ширине (по захваћеним површинама) ова аграрна реформа није разрешила ниједан структурно-економски проблем нашег села нити је унапредила пољопривредну производњу.

Упоређујући последице аграрне реформе по појединим федералним јединицама, Никола Гаћеша закључује да је „аграрном реформом успостављена апсолутна доминација ситног сељачког поседа у општејугословенским размерама, а то је, посматрано са стриктно економског становишта, више уназадило него унапредило аграрно-поседовне односе. Наиме, југословенска пољопривредна производња у таквим поседовним односима једва је успевала да обавља просту пољопривредну репродукцију, јер су њене експлоатационе јединице представљале мале аутаркичне целине које су с великим напором задовољавале само своје егзистенцијалне потребе, а о евентуалном стварању тржишних вишкова није могло бити ни говора.“ (Гаћеша 1984: 372).

Табела 16. **Поседовна структура пре и после аграрне реформе 1945–1948.**

Газдинства према величини поседа	31.03.1931		31.01.1949	
	број	%	број	%
До 2 ha	671 865	33,8	621 997	27,4
2–5	676 284	34,0	867 747	38,2
5–10	407 237	20,5	491 189	21,7
10–15	-	-	129 200	5,7
Више од 15	-	-	92 096	4,0
15–20	174 068	8,8	-	-
Више од 20 ha	56 271	2,9	-	-
У СРЗ	-	-	68 023	3,0
Укупно	**1 985 725**	**100,0**	**2 270 252**	**100,0**

Извор: Н. Гаћеша, нав. дело, с. 370.

Кад се упореди аграрно-поседовна структура према подацима од 31. марта 1931. и од 31. јануара 1949. године у Југославији, уочљиво је смањивање броја најситнијих и најкрупнијих поседа, а повећање броја средњих поседа који су, упоредно гледано (према развијенијим пољопривредним земљама), стварно ситни поседи. Зато је доминантан процес изазван аграрном реформом било даље уситњавање земљишних поседа, које се нарочито негативно одразило на пољопривредну производњу у Војводини.[43]

[43] У овој оцени слажу се сви значајнији аутори који су проучавали аграрну реформу 1945–1948; упоредити: B. Stipetić Vladimir (1969):

Повећан је укупан број газдинстава (за 284.977), али тиме проблем аграрне пренасељености у југословенским размерама није решен. Најкрупније промене у структури аграрно-поседовних односа настале су у Војводини. Од укупног земљишног фонда аграрне реформе (1.647.305 ha) на Војводину је отпадао релативно највећи удео (40,58%, формиран добрим делом од експропријације немачких поседа). У Војводини је добило земљу 41,28% свих аграрних насељеника у Југославији, а број поседа је повећан с 213.800 (у 1931) на 280.902 (у 1949), односно за 67.102 поседа. То је највећи релативни пораст, што је показатељ да је уситњавање поседа у Војводини било најизразитије (Гаћеша 1984: 371).

Колонизација, која је пратила аграрну реформу, била је друга страна овог значајног засецања у аграрну структуру затечену по завршетку Другог светског. Постојала је стварна потреба за масовним и планским пресељавањем сељаштва из пасивнијих планинских крајева с аграрном пренасељеношћу у плодније равничарске пределе где је било одувек више слободне земље, а нарочито након њеног напуштања од стране раније колонизованих Немаца и других који су се склањали после слома нацистичких окупатора. Овај деликатан задатак морао се спроводити заједно с аграрном реформом, јер је колонизација подразумевала доделу кућа и имања пресељеним породицама и лицима, а таква могућност (и стварна и правна) указује се баш у време реформе аграрних односа.

Пошто је ово био обиман и значајан посао, за његово обављање власти су формирале посебан административни апарат којим је руководио за ту прилику формирани државни орган, Аграрни савет ДФЈ.[44] Колонизација је имала своје засебне проблеме, почев од избора колониста, преко њиховог превоза („влаковима без возног реда“), организовања најнужнијег снабдевања у путу, распоређивања по кућама и имањима где су се насељавали, до бриге о њиховом прилагођавању новом начину рада, становања, комуницирања с новим суседима и понашања у новој природној и друштвено-културној средини. Повољна је околност била да је колонизацијом руководио један од најбољих познавалаца сељачког друштвеног живота код нас, Сретен Вукосављевић. Пресељавана су, кад год је то било могуће, скоро читава села, преношени су читави склопови друштвених веза из старе у нову средину („пресађивање с бусеном“), а у новој средини се гледало да у суседству буду они који су међусобно културно сроднији.

Са социолошког становишта, колонизација у Војводини није довољно истраживана, иако је пресељавањем појединаца и група из једне природне и друштвено-културне ситуације у другу, битно различиту од прве, створена „лабораторијска“ ситуација погодна за проучавање многобројних промена које су се одигравале у начину њиховог друштвеног живота. Последице које је колонизација изазвала у Војводини биле су многобројне, разноврсне и далекосежне, како по Војводину у коју је досељено 13,56% новог становништва, тако и по крајеве из којих је оволики број људи исељен (у којима је током рата било највише и жртава). Понајвише су промене дугорочно погодиле крајеве из којих су се колонисти одселили, а краткорочно и саме колонисте који су из корена променили услове свога друштвеног живота, покидали примарне друштвене везе и били принуђени да се прилагођавају новим суседима и новим културним обрасцима деловања и понашања.

Poljoprivreda i privredni razvoj, Zagreb, s. 464; М. Мирковић, нав. дело, с. 211; Н. Гаћеша, нав. дело, с. 370.

[44] Председник Аграрног савета био је Моша Пијаде, потпредседник привремене Народне скупштине ДФЈ, а чланови су били Васа Чубриловић, министар пољопривреде ДФЈ, Сретен Вукосављевић, министар за колонизацију ДФЈ, Јован Веселинов, министар за аграрну реформу и колонизацију НР Србије, и други министри пољопривреде федералних јединица.

С друге стране, колонисти су у Војводину донели свој језик, обичаје, моралне назоре, стил понашања, који се нису само мењали у војвођанској средини него су из корена мењали и саму средину у коју су дошли. Неке од тих промена видљиве су већ из нових назива места по Војводини. Колонизација је у Војводини повећала већ традиционално етничко-културно шаренило.

Колонизација после Другог светског рата била је до тада најмасовнија колонизација у новијој историји југословенских народа. Она се одвијала у контексту масовног пресељавања становништва у многим европским земљама у току и после последњег светског рата, а код нас представља својеврстан продужетак ранијих „метанастазичких струја" на Балкану, за које је још Цвијић установио да су се испољавале као спонтано померање становништва из пасивнијих јужних ка плоднијим северним крајевима. И овог пута Војводина је имала највише тзв. спољних колониста (оних који долазе из других крајева), и то је била њена најмасовнија колонизација од краја XVIII века, која је битно одредила данашњу аграрну и општу демографску структуру, и што је особито важно, њену националну структуру. Од свих досељених у Војводину било је око 88% Срба (и Црногораца)[45].

Српски национални елемент је тако овом колонизацијом ојачан у Војводини, али је зато даље ослабљен у Хрватској, Босни и Херцеговини, на Космету и у Македонији, а из Црне Горе су отишли они који су с економског и демографског становишта били највреднији и највиталнији. Многи простори који су овом колонизацијом демографски деградирани никада више нису могли да се опораве, а неки су (у Хрватској) скоро потпуно испражњени. Кад се сумирају резултати аграрне реформе и колонизације 1945–1948. уочава се да оне нису остварилe оно најважније што се очекује од ових мера аграрне политике: *нису унапредиле пољопривредну производњу нити су елиминисале аграрну пренасељеност*, а нису ни ублажиле, него су узгредно продубиле други важан структурни проблем југословенског друштва (као што су били међунационални односи). Испоставило се да аграрна реформа није у стању да пружи значајније економске ефекте ако није праћена читавим низом других мера аграрне и економске политике, поготово ако је не прате повећана улагања капитала у пољопривреду. Аграрном реформом и колонизацијом се не решава аутоматски ни проблем аграрне пренасељености, који остаје све док се не убрза индустријски развој који апсорбује вишкове пољопривредног становништва.

Као пратећа мера донет је *Закон о коначној ликвидацији земљорадничких дугова*,[46] по којем је највећи број сељачких дугова брисан. Дуга су ослобођени сви учесници рата на партизанској страни и сви који су на тој страни имали жртава у рату, а остали су у року од шест месеци по ступању Закона на снагу били обавезни да дуг отплате (по паритету један послератни за 10 предратних динара). Ликвидирање сељачких дугова имало је велики политички одјек у идеолошкој кампањи нових власти као тобожње „дефинитивно решење сељачког питања".

[45] Никола Гаћеша процењује да је до 15. јула 1947. у Војводину било досељено 225.696 лица, на основу података да је тада било досељено 37.616 породица (по шест чланова просечно). Истовремено он наводи податке да су каролиншка, терезијанска и јозефинска колонизација у јужну Угарску довеле око 150.000 Немаца, да је у Војводину од 1919. до 1941. насељено 92.905 лица, а да се број досељених у Великој сеоби Срба са Арсенијем Чарнојевићем 1689/90, због различитих процена броја досељених, тешко може упоређивати са другим колонизацијама. Несумњиво је да је и последње пресељавање била својеврсна „сеоба народа" – нав. дело, с. 346. Ове бројке, сасвим сигурно, већ су далеко премашене последњим масовним и насилним прогонима из села и градова преко милион невиних људи из Хрватске, БиХ и са Космета. Огромну већину међу њима чине Срби протерани из Хрватске и са Косова и Метохије који се још нису вратили својим кућама, са све мањим изгледима да се тамо икада врате.

[46] Видети: *Службени лист ДФЈ*, број 89.

Стварно, укидање старих дугова у условима кад није признаван него је стваран правни дисконтинуитет у имовинским и облигационим односима представљало је један од многих демагошких гестова нове власти према сељацима. Пољопривреди и сељацима су, уместо политичке демагогије, били потребни повољни аграрни кредити, али уместо њих сељацима се спремало „скидање коже“ какво пре тога никад нису доживели.

Нова социјалистичка власт је терет обнове ратом порушене земље свалила на село и пољопривреду, а својим радикалним мерама нове аграрне политике претходно је ослабила ону снагу која је требало на својим плећима да поднесе највећи терет. Кад се иста та власт одлучила на убрзану индустријализацију, опет је акумулирала капитал за инвестиције у индустрију из неразвијене пољопривреде. Кад је дошло до сукоба Титове и Стаљинове бољшевичке врхушке и економске блокаде од стране земаља социјалистичког лагера, терет преживљавања поново је сваљен на сељаке и пољопривреду. Све што су у вези са селом, сељацима и пољопривредом предузимале нове социјалистичке власти након рата и у првој деценији свог „револуционарног етатизма“ ишло је „у корист њихове штете“, која се убрзо показала као велика и ненадокнадива општа друштвена штета. Мере насилног откупа пољопривредних производа и принудне колективизација нашег села само су најтипичнији примери револуционарне самовоље с далекосежно штетним последицама.

3.3. Револуционарни откуп и присилна колективизација

Прихватајући бољшевички модел друштвено-политичког система и етатистички модел привредног развоја, с одлучујућим утицајем партијске државе на све друштвене односе, од производње и расподеле, цена, снабдевања производне и непроизводне потрошње, до уређивања политичког и културног живота, забаве и слободног времена – руководећи слој је стварао административни апарат преко којег су издавани налози, контролисано извршење, прикупљана средства, вршена накнадна прерасподела створене вредности. Систем идеолошког подстицања производње – такмичење ударника, истицање „хероја рада“, масовни „добровољни“ радови (на принудној основи) – темељио се на псеудо-моралној аргументацији и идеолошкој пропаганди о раду као „патриотској обавези“ и знаку идеолошке привржености новом социјалистичком режиму. У таквом систему сељаци су добили „патриотски задатак“ да „хране народ“, а нарочито „другове раднике“ који су извикани за „главног субјекта социјалистичке револуције“. Економски интерес сељака нико се није усуђивао да помене, па ни они сами. На рат се наставила „обнова земље и изградња социјализма“, а једна од многих парола гласила је: „нема одмора док траје обнова“, која се посебно односила на сељаке.

Како идеолошка кампања, ма колико бучна и нападна она била, не може дугорочније да мотивише произвођаче, власт је убрзо прешла на репресивне методе и у аграрној политици. Међу таквим репресивним мерама аграрне политике најкарактеристичније су оне које се односе на обавезан откуп пољопривредних производа (најављен као „привремена“ мера) и колективизацију села и пољопривреде кроз форму „сељачких радних задруга“ (СРЗ).

Законски прописи о *обавезном откупу* пољопривредних производа, о обавезном тову свиња, о откупним ценама житарица, стоке, вуне, коже, памука, поврћа, млека и млечних производа, као и многих других производа које држава користи за исхрану непољопривредног становништва и војске, донети су још у 1945. години. Они су доношени сваке следеће године, што је знак да нису сматрани сталном и системском мером аграрне политике. Постојање обавезног откупа практично је искључивало тржиште и сваку легалну трговину

пољопривредним производима. Уместо продаје и куповине пољопривредни производи су се предавали држави, а власт их је потом из једног центра дистрибуирала. За предате производе сељаци су добијали бонове („тачкице“) за које су могли да набаве најнужније непољопривредне производе, несразмерно мање вредне од вредности својих предатих производа. Земљорадничке задруге општег типа претворене су у селима у „народне магазине“ који су пословали на принципу дистрибуције, а не на тржишном механизму продаје и трговине. Уведен је административни систем „везаних цена“ којим је таква дистрибуција регулисана.[47]

Био је ово покушај да се ублажи разорно дејство на село, пољопривреду и сељаке, тзв. маказа цена између пољопривредних и непољопривредних производа. Стварно, „везаним ценама“ су само избегнути најекстремнији диспаритети, али су „маказе цена“ остале трајно отворене на штету сељака. Ниском ценом сељачких пољопривредних производа социјалистичка власт је штитила (стварно) низак стандард радника и обезбеђивала финансијска средства за разне инвестиционе подухвате изван пољопривреде (у индустрији, саобраћајној инфраструктури и другде). Пропаганда о „праведној цени“ пољопривредних производа била је празна демагогија, јер „обавезан откуп“ и „везане цене“ не познају ни тржишне вишкове ни њихову продају. Откуп није био откупљивање, већ одузимање сељачких производа, и то не „вишкова“, него онога што се код сељака затекло у време одузимања.

Све што је чињено сељацима оправдавало се „вишим интересима“ (народа, државе, партије, револуције и сл.), а у ствари је било у функцији остваривања идеолошког пројекта „убрзане индустријализације“. Тај модел привредног развоја представљао је југословенску варијанту стаљинистичке идеолошке формуле „индустријализација + електрификација = социјализам“ у коју је била уграђена свакојака репресија, посебно над сељацима као идеолошки субверзивним елементима који су љубоморно чували свој приватни посед.

У том погледу је стратешки значај имало опредељење комуниста за убрзану и *принудну колективизацију* села и пољопривреде. Колективизација је започета формирањем државних пољопривредних добара аграрном реформом из 1945. и стварањем тзв. *сељачких радних задруга (СРЗ)* које су требале да омогуће да се земља која је реформом привремено подељена сељацима, као и друга приватна земља, постепено колективизује.[48] Већина првих СРЗ, које су наликовале совјетским *колхозима*, формирана је у Војводини, где су их формирали колонисти из Лике, Баније, Кордуна, Далмације, Црне Горе, Босне и Херцеговине. То су по правилу били учесници рата и револуције, који су, као партијски активисти или као својеврсни таоци режима који им је неку годину пре „подарио“ исту земљу, први прихватили и понели идеолошку кампању колективизације. За идеолошки ревносне, то је била прилика да докажу своју револуционарну правоверност, а за већину оних других то је попримило форму „праведног“ захтева да туђу земљу врате онима од којих су је тек неку годину раније добили, с којом се нису били ни психолошки свикли ни економски окористили. Они који се нису, као сточари и планинци, могли навићи на равницу и тешке ратарске послове, који нису имали знања, навика ни воље да овладају новим начином рада и живота, ступајући у СРЗ све бриге око пољопривредне производње преносили су „на државу“. Други, амбициознији, ослобађали су се земље коју су доживљавали као „камен о врату“ и као препреку за личне каријере изван села и пољопривреде.

---

[47] Видети: Уредба о продаји пољопривредних производа везаној са правом на куповину одређених индустријских производа по нижим јединственим ценама, Службени лист ФНРЈ, 1948, број 12.

[48] Од земљишног фонда аграрне реформе 72 СРЗ су добиле 37.158 ha, а 117 државних пољопривредних добара добило је 354.799 ha - Н. Гаћеша, нав. дело, с. 368.

Старинци у Војводини и други прави ратари тешко су се одвајали од својих баштина и жестоко су се опирали колективизацији која у почетку и није била нарочито форсирана. Све до 1948. акција оснивања СРЗ није драстично кршила начело добровољности ступања у ове колхозне организације, иако је идеолошки притисак у том правцу био јак. Све дотле њихов број је био занемарљив и сем колониста скоро да и није било других који су у њих улазили. Кад је дошло до Титовог сукоба са Стаљином и до резолуције Информбироа, југословенском бољшевичком врху је, између осталог, приговорено и због „попустљивости према сељацима-кулацима". Да би се одбили приговори „великог учитеља" и потврдила идеолошка ревност, сељаци су се први нашли на удару. Како се тада говорило, „заоштрена је класна борба на селу", што је значило вишеструко повећавање репресије према сељацима и прибегавање свим средствима у спровођењу мера обавезног откупа и колективизације. Без своје воље и кривице сељаци су постали главни политички проблем партије и револуције, а пољопривреда је истовремено постајала основни економски проблем целокупне привреде и државе.

Политички проблеми који су и раније изазвани наглашено репресивним спровођењем откупа продубљени су новим радикализмом након резолуције Коминформа. Богатији сељаци („кулаци") још у току 1946–1947. проглашени су за главног „класног непријатеља", с којим се требало, по Стаљиновом рецепту, немилосрдно обрачунати. Уз оно мало бивших трговаца и занатлија, сељаци су били једини приватници, а „кулаци" су проглашавани за „националну буржоазију" према којој се мора усмерити „револуционарна оштрица класне борбе".

Већина сељаштва је била сиромашна, али је и тај део био погођен „револуционарним терором". Сељаци су листом негодовали због нереално разрезаних откупних квота и због насилничког понашања оних који су прикупљали пољопривредне производе. Долазило је до „... примене масовних кривичних санкција, претераних хапшења, врења на селу, отпора органима народне власти".[49]

Овај проблем није био трауматичан само за сељаке него и за државу, партију и партијске кадрове: „Због држања приликом откупа у Србији је опозвано неколико стотина одборника (660), распуштена три месна одбора народног фронта, искључено 205 чланова народног фронта и 56 чланова партије." (Петрановић 1969: 417) Из ових података се види да је „класна борба" у Србији, односно репресија према српским сељацима, била најоштрија. По неким сведочанствима учесника, оштрину ових обрачуна са сељацима у Србији диктирали су „револуционарни кадрови" из других федералних јединица, који код себе нису практиковали оно за шта су се у Србији залагали. И у овоме, као и у другим штетним „револуционарним" захватима, од српских комуниста се тражило да буду радикалнији од других. Они су то стварно и били, не могавши да се одбране од сумњичења и окривљавања што нису били још оштрији.[50]

[49] Бранко Петрановић (1969): Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Институт за савремену историју, Београд, с. 420.

[50] Занимљиво је једно сведочење Светозара Вукмановића, који у својим мемоарима преноси један типичан такав детаљ из препирке која се водила међу водећим комунистима око квота откупа по републикама. У оквиру „монолитног" партијског врха бујало је злокобно семе раздора од самог почетка, и то у перверзном облику који је не само Србију него чак и српске комунисте држао за дежурне кривце за све што у Југославији не иде по њиховој замисли: „... Јован Веселинов... изнио је мишљење да је квота за Србију нереална и да се не може остварити. Између Веселинова и Кидрича заподјела се доста оштра дискусија. - Толике количине жита се не могу остварити у Војводини - рекао је Веселинов. - И то из простог разлога што их код сељака нема. - Жита има, само што нећете да га узмете, веома оштро је реаговао Кидрич. - Не желите да се завадите са кулацима, то је чист опортунизам с ваше стране... - Не, није опортунизам! Проста је истина да жита нема, а ми хоћемо да га сељаци ни из чега створе. Зато смо ушли у прави рат са њима. На хиљаде сељака је ухапшено и осуђено. Има и мртвих! Људи секирама бране оно мало жита што је родило. Има ту и кулака, али то су већином наши људи!" - Вукмановић-Темпо Светозар (1971): Револуција која тече, део 2, Комунист, Београд, с. 127.

Администрирање приликом одређивања откупних квота и репресија у спровођењу откупа деловали су јако дестимулативно на мотивацију сељака за рад и производњу хране. Методологија планирања откупа је била нереална и погрешна. Обавезе у откупу су одређиване према плану сетве, а не према стварно засејаним површинама и постинутим приносима. Одузимало се колико се нашло, без обзира на потребе самих сељака. Приликом откупа, узгредно се вршио притисак за ступање сељака у СРЗ. Притиснути откупом, многи су улазили у задруге само да би се ратосиљали неподношљивог притиска на сељаке приватнике. Разумљиво је што сељаци у таквим условима нису били заинтересовани за повећање производње. Већа производња је повлачила и већа давања приликом откупа, а и највећа производња није гарантовала сељаку да и сам са својом породицом неће остати без хране.

Ово и притисак на сељаке да ступају у СРЗ, битно је утицао на њихово привредно понашање: они нису улагали у своју производњу, очекујући да ће морати ући у задруге, а понекад су на брзину продавали или клали и своју запрежну и приплодну стоку.[51] Услед великих капиталних инвестиција у то време, могућности за запошљавање изван села и пољопривреде биле су велике. Уз иначе тешке прилике на селу, ово додатно отежавање услова живота у облику неподношљиве идеолошке, личне и економске тортуре над сељацима, покренуло је праву лавину оних који су бежали из села и пољопривреде у градове и непољопривредна занимања (у фабрике и другде). То је био и главни узрок наглог и претераног сељачког "егзодуса" из села у градове, који је изазвао тако велике промене у нашој аграрној структури, од којих су многе донеле непоправљиве штете целом друштву.[52]

Међу репресивним мерама према сељацима истиче се и њихово присилно подизање на јавне (тобоже добровољне, ударничке) радове у сред сезоне сељачких послова, понекад непосредно с њива. Због свега се смањују обрађене површине земље, повећавају се угари и парлози који у периоду између 1947. и 1953. заузимају 9% ораничних површина (према 5,4%, колико их је било пре рата).[53]

Међутим, ни оно што је било обрађено није давало очекиване приносе, иако су СРЗ, као и државна пољопривредна добра, имале повлашћени положај у аграрној политици социјалистичких власти. Колхозна организација унутарњих односа у задругама више је била заснована на административној контроли и репресији него на економској заинтересованости задругара. Задругари су у задруге уносили сву своју земљу (изузев окућнице), стоку и пољопривредни инвентар. Већ *Закон о аграрној реформи и колонизацији* регулише оснивање СРЗ за колонисте и друге интересенте. Министарство пољопривреде је 1946. припремило *Угледна правила* у којима се одређује начин формирања задруга и њихова унутарња организација. Тим правилима се одређују четири типа задруга (СРЗ):

1. Сељак остаје власник земље, а од задруге добија *закупнину*, док му се при изласку из задруге враћа иста или еквивалентна земља.
2. Сељак остаје власник земље, али је уноси као свој удео на који се плаћа *камата.*
3. Сељак остаје власник земље, али му се на њу не плаћа камата.

---

[51] Видети: Бранко Хорват (1976): *Југословенска аграрна теорија и политика у послијератном раздобљу*, Преглед (Сарајево), бр. 7-8, с. 785.

[52] О овоме опширно пише у својој монографији Vlado Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika*, Biblioteka "Sociologije sela", IDIS, Zagreb, 1977, 173 s.

[53] Велимир Васић (1960): *Путеви развитка социјализма у пољопривреди Југославије*, Рад, Београд, с. 36.

4. Сељак предаје сву земљу (изузев окућнице) у власништво задрузи, а расподела зараде или производа се врши „према раду“.

У априлу 1951. било је укупно 6972 задруге, и то према типовима овако: првих 1018, других 2172, трећих 3429 и четвртог типа задруга 346 (Васић 1960: 55).

Сви радно способни задругари распоређивани су у „бригаде“ и „групе“ које су добијале одређене радне задатке и парцеле земље, инвентар и стоку за рад. Управни одбор задруге (а не задругари) вршио је распоређивање у „бригаде“ и именовао бригадире. Материјални положај задругара зависио је од норми које је бригада била дужна да испуни. Извршење радне норме се израчунавало у „трудоданима“ – који су били нека врста бодова који се дају према тежини, стручности и значају посла. Постојало је седам категорија послова, а свака испуњена норма у појединим категоријама вредновала се од 0,5 до 2 „трудодана“. „Трудодани“ су исплаћивани у новцу и натури, а коначни обрачун се вршио тек на крају године, кад се сумирају резултати задруге. „Трудоданима“ се у ствари више вредновао утрошак рада него ефекти производње, што је и иначе била основна слабост познатог нетржишног социјалистичког начела „награђивања према раду“ (Васић 1960: 46).

Читавом систему расподеле нетржишни карактер даје и околност да је од радног напора било важније да се код руководиоца издејствује нижа норма или већи број „трудодана“ за посао, а често је рад мерен временом проведеним на послу, а не његовим резултатом. По први пут у историји сељачког друштва уведени су у привредни живот сељака овакви радни и економски критеријуми, који су из темеља разарали њихов традиционални радни морал. Сељаци до тада никад нису мерили свој рад, али им је увек било стало до радних резултата, јер од њих им је зависила егзистенција. Овог пута, мерио се и вредновао рад без обзира на резултате. Новоуведена социјалистичка мерила вредновања људског рада, деловања и понашања направила су радикалан прекид у дотадашњем развитку сељачких друштава и грађанске цивилизације, и како се убрзо показало, постали су главна препрека будућег развоја модерних друштава.

Сељачке радне задруге представљале су само најгрубљи облик идеолошки мотивисаног политичког уплитања у пољопривреду (и привреду уопште) у социјалистичким друштвима. Код нас ова кампања, стицајем разних околности, није тако дуго трајала, иако је оставила дубоке ожиљке на селу и пољопривреди. Она је убрзана након познатог V конгреса КПЈ (јул 1948), на којем су „одлучно одбачене Стаљинове клевете“ на рачун Титовог руководства, али је начин на који је покренута и касније заустављена у много чему парадигматичан за аграрну (и не само аграрну) политику у социјализму уопште. У резолуцији, на поменутом конгресу, записано је нешто што вреди навести као типичан пример демагошке дрскости: као партијски задатак тада се декларише „... учвршћивање и проширивање социјалистичких позиција на селу, у првом реду путем проширивања, организационог и материјалног јачања земљорадничког задругарства *на потпуно добровољној основи* (подвукао М. М.), његовог снабдевања модерним пољопривредним оруђима и обезбеђења државним кредитима и општом финансијском помоћи“.[54] Ко би могао имати нешто против „добровољности“, кад иза ње долазе још „модерна оруђа“, „државни кредити“ и „општа финансијска помоћ“. Свега овог је и сељацима и пољопривреди највише недостајало, а сад се управо то нудило. Овим речима је покренута

[54] *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1963, с. 502.

најжешћа репресија над нашим сељацима, која се од свих других у њиховој тргичној историји разликовала по демагошком лицемерју с којим је почела, којим је спровођена и с којим је завршена. Након поменуте Стаљинове и Титове партијске резолуције дошло је до такве „еуфорије добровољности" да је број СРЗ од тада почео нагло да расте.[55]

Међутим, револуционарне илузије, код оних код којих су оне стварно постојале, тих раних педесетих година нагло су пресецане, па се то десило и с кампањом обавезног откупа и присилне колективизације. Требало је једну политичку чаролију заменити другом, и она је нађена у идеолошком пројекту самоуправљања. За пољопривреду и сељаке то је значило укидање обавезног откупа средином 1951. године. Тада је укинут обавезан откуп меса, мршавих свиња, млека, кромпира, варива и сточне хране (изузев зоби), а средином 1952. и свих житарица. То је учињено у време кад је производња пољопривредних производа пала испод нивоа производње непосредно после рата (и далеко испод предратних просека), а то је било и време економске блокаде. Потребе за храном тада су биле веће него икад, тако да је постало јасно да се откуп и колективизација нису спроводили „због нужде у исхрани становништва", како су оправдавани пред јавношћу, него из идеолошко-доктринарних разлога за опонашање совјетског модела. Кад су ови разлози ослабили, ослабио је и притисак на сељаке. А тада, наједном, протагонисти таквих репресивних мера „увиђају истину" и признају промашаје у политици коју су сами спроводили. О том (колхозном) систему један високи партијски функционер, Мијалко Тодоровић, пише да он представља „... некакву чудну мешавину патријархалне породичне задруге, принудног радног логора полукметова-полунајамних радника и колективног ситног произвођача..."[56] Руководиоци, који овако изненада „прогледају" и проговоре никад нису сносили последице за своју погрешну политику, уколико при том остану „на партијској линији". У овом случају, као и много пута пре и после тога, обичан народ, а посебно сељаци, за њих су плаћали цех колики год да је био.

У први мах се покушало с „увођењем самоуправљања" у СРЗ (задругари су бирали бригадире и формирали радне групе, председник задруге је био један од њих а не плаћено лице, „трудодани" су замењени плаћањем у новцу не само „према раду" него и према „резултатима рада"). Повољни социјални и економски ефекти ове промене убрзо су се осетили. Задруге, које су се дотле стално жалиле на недостатак радне снаге, сада су одједном имале вишкове у том погледу, а и производња је почела да расте. Али, у међувремену су престали идеолошки разлози за постојање СРЗ и оне су 1953. године нагло почеле да се растурају, као и свака револуционарна творевина кад остане без репресивне потпоре. Те године је умро Стаљин, тако да се разлаз с њим могао сматрати дефинитивним, а некако у то време је за највећи број задругара (који су у задруге ушли 1949. и 1950. године) истицао рок од три године, после којег су по закону могли да иступе из СРЗ. Тада је и донета *Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга*, која је омогућавала и њихово расформирање.[57] Скоро да није било здругара који ову могућност да иступи из задруге није искористио. Утркивали су се ко ће пре изаћи, док се из задруге имало шта изнети. Показало се да су партијски активисти и у

[55] У 1945. години било је само 14 СРЗ, у 1946. 280, у 1947. 638, у 1948. их је 1217, а 1949. њихов број нагло расте до 6238, наставља са растом 1950, на врхунцу кампање, до 6913, а затим са сплашњавањем притисака 1951. опада на 6804, и даље 1952. на 4225, да би их 1953. било само 1165; видети: Mihailo Vučković (1957): Zadrugarstvo, Zadružna štampa, Zagreb, s. 134.

[56] Мијалко Тодоровић (1952): *О радној задрузи, Комунист*, бр. 1-2, с. 77.

[57] *Службени лист ФНРЈ, 1953*, број 14.

овој акцији растурања СРЗ (као и у оној када су оне формиране) највише профитирали: први пут су најмање уносили у задруге (уносећи углавном свој „револуционарни ентузијазам"); а други пут су из задруга највише износили (склањајући за себе највреднија материјална добра, пре опште поделе и независно од тога ко их је унео у задруге или створио у њима). У томе су се нарочито истицали директори задруга.[58]

Међутим, ослободивши се најуочљивијих обележја совјетског модела, креатори социјалистичке политике на селу никад се нису одрекли административног спровођења своје политичке воље у аграрним односима, што је по правилу било нерационално на овом економски специфичном подручју. Таква је била и тзв. мала или *друга аграрна реформа* спроведена *Законом о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине и додељивању земље пољопривредним организацијама*.[59] Тада је извршена нова експропријација, којом је смањен земљишни максимум (25–35 ha) уведен аграрном реформом 1945. Земља је одузета од свих који су имали више од 10 ha (у планинским крајевима преко 15 ha). Овај нови *аграрни максимум* (10–15 ha) постао је чак и уставна категорија (потврђиван каснијим уставима из 1963. и 1974. године), што је кључни показатељ односа социјалистичких власти према приватном сељачком газдинству.[60]

Одузета земља овог пута није дељена сиромашним сељацима, већ је највећим делом додељена државним (сада се већ говорило „друштвеним") пољопривредним добрима и агроиндустријским комбинатима, мањим делом СРЗ, а још мањим земљорадничким задругама општег типа. Намера законодаваца је била да после ликвидације СРЗ спречи економско јачање имућнијих сељака и потпадање сиромашнијих под њихов утицај. Узимало се да 10 ha једно сељачко домаћинство може обрађивати без унајмљене радне снаге. Та бојазан је очито била идеолошки мотивисана и сасвим претерана, утолико пре што су сиромашни сељаци имали широм отворена врата за запошљавање изван пољопривреде, које су користили и боље стојећи сељаци, па чак и они са земљишним максимумом. Бољшевички идеолошки синдром, изражен познатим Лењиновим ставом да „... ситна робна производња *рађа капитализам* и буржоазију, сваког дана, сваког часа, спонтано и у масовном обиму..." као зла коб је прогонио све приватнике у социјализму, а сељаке посебно. Преоријентацијом на самоуправни модел друштвено-економског развоја изостављене су екстремно репресивне мере и у аграрној политици, али је идеолошко подозрење према сељацима остало. С времена на време покретане су кампање против „фармеризације" пољопривреде, за „подруштвљавање" земље или за „удруживање" пољопривредника. То су у шездесетим и седамдесетим годинама XX века били заостали идеолошки рефлекси раније „колективизације" села, који су обележили аграрну политику и у периоду самоуправног социјализма.

---

[58] Актуелни процес „приватизације друштвених предузећа" одвија се по сличном друштвеном обрасцу, што сведочи о континуитету, у структурном и у функционалном смислу, старих и нових метода преливања друштвеног у приватно уз коришћење власти.

[59] *Службени лист ФНРЈ, 1953*, број 22.

[60] Занимљиво је да су социјалистичке власти смањиле аграрни максимум у време када је већи економски проблем био ситан него крупан посед. У Србији је тада било крајње време да се, у интересу даљег развоја пољопривреде, уместо аграрног максимума уведе аграрни минимум. То је својевремено (1836) године у Србију био увео књаз Милош, настојећи да заштити сељаке од првих зеленаша. Још у феудалном праву је, такође, постојала мера која спречава цепање поседа („фидеиокомис") и састојала се у ограничавању наследства само на једног потомка оснивача велепоседа. Међутим, нова социјалистичка власт није веровала у економску вредност малог поседа, него га је, као приватну творевину, сматрала „заостатком старог система", нужним злом, пролазном појавом, коју пре коначног укидања треба свести на што мању меру.

3.4. Самоуправно удруживање сељака и „подруштвљавање“ пољопривреде

Између 1954. и 1957. село је, у извесном смислу, остало изван главних идеолошких спорова, за кратко је предахнуло од политичког притиска. Тада су се и појавила теоријска схватања која су ситној робној производњи на малим приватним газдинствима парцелних сељака не само остављала неке изгледе да преживе економску конкуренцију с крупном социјалистичком пољопривредом него су јој признавала извесно економско преимућство и почела је сматрати комплементарном, а не само конкурентском врстом пољопривредне производње. У том смислу Радмила Стојановић истиче: „Ситна робна производња у пољопривреди има неких својих преимућстава која су јој помогла да се тако дуго одржи: већа заинтересованост произвођача за резултате његовог рада, бољи односи према газдинству, велика штедљивост уз много личних одрицања, и већа могућност бржег реаговања на разне ситуације на тржишту итд. Ако се ова преимућства удруживањем изгубе, која иначе пружа крупна робна производња, само зато што за њу нема услова, онда се може доћи у тежу ситуацију него што је била са ситном робном производњом.“[61]

Постепено се и у центре политичког одлучивања пробијала нешто рационалнија свест о потреби либералнијег односа према сељацима и пољопривреди. Кад је на 10 ha фиксиран иначе низак и економски све нерационалнији земљораднички максимум (тзв. неземљораднички максимум био је 3 ha), у право приватне својине више се непосредно није дирало. Ипак, оно је мерама аграрне политике посредно угрожавано, најразноврснијим стимулисањем државних („друштвених“) пољопривредних добара и општих земљорадничких задруга, као повлашћеног облика повезивања („кооперације“) приватних сељачких газдинстава са „социјалистичком пољопривредом“. Међу таквим подстицајима „социјалистичких облика пољопривреде“ истицали су се бесповратни или јефтини кредити, практично ослобађање од пореза на земљу, субвенционисање репродукционих материјала, привилеговане цене, монополи на крупнију пољопривредну механизацију (тракторе и комбајне) и на трговину пољопривредним производима.

С друге стране, приватно сељачко газдинство је 1957. добило извесну гаранцију за својину над земљом коју је сељак стекао „личним радом и коју сам обрађује“, али је у свему другом било упућено на „кооперацију са социјалистичким сектором пољопривреде“.[62] Они с којима су сељаци „кооперирали“ и с којима су се „удруживали“ (агрокомбинати и задруге) имали су системску могућност да сељацима систематски закидају на цени њихових производа, на мери, на времену исплате сељачких потраживања, на транспорту и другим производним и непроизводним услугама на које су имали монопол и које сељаци нису могли ни бирати ни избећи.[63]

Сељацима је било забрањено да на своме поседу користе сталну најамну радну снагу, на шта су други приватници (занатлије) имали право. Чак до 1967. године сељацима је било забрањено набављање крупне пољопривредне механизације (трактора и комбајна). Све до тада били су

[61] Радмила Стојановић (1954): *Пољопривреда у социјализму*, Рад, Београд, с. 69.

[62] Видети Резолуцију Савезне народне скупштине о перспективном развоју пољопривреде и задругарства, *Службени лист ФНРЈ, 1957*, број 19.

[63] О разним полит-економским аспектима аграрне политике, о институционалним решењима и различитим њиховим позитивним и негативним аспектима, о „социјалистичкој кооперацији“ и „самоуправном удруживању“ сељака у Југославији видети детаљније у студији Драгана Веселинова (1987): *Сумрак сељаштва*, Економика, Београд.

упућени да се у обради земље служе сточном запрегом или су принуђени да користе скупе услуге „машинско-тракторских станица“ тзв. друштвеног сектора (агрокомбината и земљорадничких задуга).[64] Тек неку годину пре било им је дозвољено да набављају половну опрему социјалистичког сектора. Дозвола за набавку половне и нове опреме донета је не само због тога што су сагледани нерационалност забране и интереси сељака него и због потреба да се друштвени сектор ослободи амортизованих машина и да се прошири унутрашње тржиште домаћим фабрикама које су почеле да производе крупну пољопривредну механизацију.

Социјалистичка власт је систематски ометала алтернативно сељачко задругарство, као релативно аутономан облик самоорганизовања приватних пољопривредника. Пошто је напуштен систем октроисаних СРЗ, лансиран је нови тип организације, тзв. општа пољопривредна задруга, која није сматрана правим социјалистичким обликом и коју су стално гушили крупни државни пољопривредно-индустријски комбинати. Но, и такве какве су биле, ове задруге се „претварају у организације за својеврсну експлоатацију сељака, на тај начин што се практикују ’дуалне’ цене пољопривредних производа, (једне за сељаке, друге за друштвене организације), ’дуалне’ премије, регреси и остале државне субвенције. У свему томе било је и много идеолошке мржње према сељаку, а као аргумент у прилог овој тврдњи може се навести Кардељев текст из 1962. године: ’боље је да задружна бирократија поједе један део тих средстава него да се њима утврђује индивидуални газда на својој земљи’“.[65]

Својеврстан показатељ општедруштвене подређености сељаштва јесте и чињеница да су сељаци тек од 1965. године добили основно здравствено осигурање, а до тада су сваку здравствену услугу плаћали у пуном износу. Осигурање које је тада уведено укључивало је прилично рестриктивно право само на основне здравствене услуге. Пуно здравствено, пензионо и инвалидско осигурање сељаци у Србији имају тек од 1979. године. Међутим, сељаци су и данас веома незадовољни новоуведеним обавезним пензионим осигурањем, које се до сада за њих показало само као један фискални намет више, а не као ефикасан механизам њихове стварне социјалне заштите.

Сељачки економски интерес је уважаван само ако је он био у складу с „интересима радничке класе“; увек је релативизован и условљаван неким другим (обично политичким) интересима или економским интересима „социјалистичке (пољо)привреде“. Такав карактер је имала „социјалистичка кооперација“ од 1957, „социјалистичко задругарство“ од 1961, „самоуправно удруживање“ (од средине седамдесетих година).[66] Све су то биле разне фазе и разни појавни облици истог идеолошког обрасца „подруштвљавања пољопривреде“ који је политички формулисан као стратешки циљ у *Програму СКЈ* из 1957. на следећи начин: „Политика Савеза комуниста Југославије у области пољопривреде се састоји у постепеном подруштвљавању процеса производње у пољопривреди путем развијања средстава за производњу у оквиру садашњих социјалистичких пољопривредних организација и других социјалистичких облика који буду настајали у самом развијању тог процеса а без насилног

[64] Та куповина је омогућена Основним законом о стицању права својине на пољопривредна оруђа и о коришћењу пољопривредних оруђа од стране грађана, Службени лист СФРЈ, 1967, број 7.

[65] Зорка Вујатовић-Закић (1995): Аграрна економија, Економски факултет, Београд, с. 166.

[66] Концепт „самоуправног удруживања земљорадника“ утемељен је Уставом СФРЈ од 1974, Законом о удруженом раду (тзв. радничким уставом, ЗУР-ом, од 1975) а санкционисан републичким и покрајинским законима који су скоро истоветни; за Србију то је учињено Законом о удруживању земљорадника, Службени гласник СР Србије, 1979, број 12.

дирања у индивидуално власништво над земљом."[67]

Пољопривреда се могла развијати и аграрни односи су се могли мењати, али је обавезно било да се то увек одвија у „социјалистичким облицима". Ови „социјалистички облици" аграрних односа, или тзв. социјалистичке пољопривредне организације, један за другим су показивали своју економску нерационалност. Сељацима су били неподесни – кад год су могли да их избегну, то су чинили (те су им се морали разним средствима наметати), а на крају су постали претешко бреме и за социјалистичку власт. У међувремену, све скупа, и та власт, и њен режим, и разни „социјалистички облици" привређивања и другог друштвеног деловања, постали су претешки за друштва која су их носила на својим плећима.

Кад је реч о српском селу и сељаку, ниједну невољу српског друштва у последњем веку они нису претурили преко глава а да у њој нису „извукли дебљи крај". Једне проблеме стално су сустизали други. Тек што су изашли из два балканска рата за отаџбинско ослобођење и ослобођење од феудалних односа, тамо где су они још постојали, увучени су у Први светски рат, у којем су Срби из Србије преполовљени. Резултат тог тешког рата било је уједињење с неким другим сељацима који су под маском сељачке политике (Хрватска сељачка странка Стјепана Радића и Влатка Мачека) гледали своја (национална) посла и спремали се за неке своје ратове (у Другом светском и трећем јужнословенском) у којима ће овог пута пострадати Срби изван Србије (опет претежно сељаци).

После Првог светског рата преживеле српске сељаке притискају дугови и разне друге мирнодопске невоље и немаштина у неразвијеном (више шпекулантском него индустријском) капитализму прве Југославије. После Другог светског рата и „социјалистичке револуције", онима који су у рату били на „страни револуције" режим је аграрном реформом мало „замазао очи", да одмах не виде и не осете шта их као сељаке тек чека у социјализму. Према оним сељацима с друге стране идеолошке барикаде социјалистички режим је немилосрдан: кад врши „експропријацију експропријатора" и „раскулачује" сељаке, како су бољшевици називали беспризорно атаковање на имовину, част и животе боље стојећих српских сељака; кад спроводи принудни откуп и присилну колективизацију инокосног слободног српског сељака који не памти време кад је био кмет, ако је то, као планински пастир, икад и био. Тако су постављани „темељи социјалистичке (пољо)привреде" у другој Југославији. Као и други њени темељи, и ови (пољо)привредни били су од самог почетка идеолошки „црвљиви" и економски непродуктивни. Све што су сељаци и други радили, градили су на таквим темељима. За разлику од многих других, сељачки радови имали су и своје исконске антрополошке, културне и историјске корене – дубље и чвршће од ових трулих темеља – који су хранили здраво ткиво српског друштва и у једном нездравом механизму „идеолошки жижљивих" глобалних установа. Враћајући се својим коренима и оживљавањем традиционалних образаца преживљавања, српски сељаци су лакше подносили разне глобалне невоље и уносили извесну жилавост у српско друштво уопште. Друштвени и културни обрасци које су сељаци вековима спонтано обликовали у своме раду опредељивали су, више него било шта друго, њихов целокупан начин живота, а уграђени су и у структуру, културу и социјални карактер српског друштва као таквог. То је она жилавост која је српском друштву под крај XX века помогла да поднесе спољну глобалистичку агресију

[67] *Програм СКЈ*, Изд. центар „Комунист", Београд, 1975, с. 210.

НАТО. Питање је пак да ли му је она сама довољна да се данас и убудуће одржи пред интериоризованим (унутарње–спољним) изазовима постсоцијалистичке транзиције која још једном у Србији, у садејству с тзв. европским интеграцијама, отвара нову спиралу ирационалне цикличности у аграрним односима и из темеља мења власничке односе над пољопривредним земљиштем.

3.5. Постсоцијалистичка транзиција и „реприватизација" земљишта у Србији

Транзиција је термин који је уобичајен у јавном дискурсу у времену урушавања политичких режима у земљама тзв. реалног социјализма. Тим термином означава се читав сплет веома противречних, наглих и хаотичних промена једног у основи недемократског политичког поретка који није био у стању да се мења довољно брзо и довољно дубоко у односу на нарастајуће потрошачке и политичке прохтеве сопственог становништва, а нарочито у односу на све оштрију економску конкуренцију на светском тржишту и стално убрзавање трке у наоружавању међу великим светским силама у биполарној подели светске моћи. То су били главни структурно-функционални чиниоци који су довели до наглог урушавања оног друштвеног поретка који је настајао након револуционарног преузимања власти од стране комунистичких партија у државама у источном делу света. Тај поредак се идеолошки легитимисао као „диктатура пролетаријата", а у ствари је био диктатура комунистичке партије која је свим реалним средствима државне принуде и политичке манипулације репресивно усмеравала све друштвене процесе и контролисала све друштвене односе – економске, политичке и културне. Пошто је било очигледно противречје између идеолошких прокламација комунистичких партија у државама у којима су оне имале монопол власти и репресивне друштвене стварности, у њиховим тоталитарним режимима усталила се синтагма *реални социјализам,* којом су оправдавана сва одступања од комунистичких идеала у свакодневном друштвеном животу. Због идеолошких мотива и пропагандних разлога реални социјализам је означаван као *прелазни период* од капитализма, као друштва класних неједнакости и непомирљивих сукоба, ка будућем комунистичком друштву у којем више неће бити приватне својине, експлоатације, класа и класних сукоба.

Идеолошка субверзивност термина *транзиција* огледа се у његовим структурно-функционалним хомологијама са синтагмом „прелазни период" у комунистичкој пропаганди. Етимолошки гледано, и „транзиција" је „прелазни период", само с обрнутим идеолошким предзнаком. То није прелазни период од капитализма ка комунизму, него обрнуто, повратак капитализму после „прве етапе на путу за комунизам". Као што је претходни „прелазни период" био временски неодређеног трајања, које је незадовољним губитницима оправдавано високим и стога тешко докучивим комунистичким идеалима, тако и овај други „прелазни период" мора да буде насилан и тегобан, јер представља „нужну етапу" на путу за „нови светски капиталистички либерални поредак" који се тако означава као крајњи циљ историјског развоја човечанства. То што и један и други идеолошки пројект у себи носе есхатолошку идеју о „крају историје" указује на њихов велики манипулативно-идеолошки потенцијал. Разлика је само у томе што је идеолошка маска с првог „прелазног периода" након његовог вишедеценијског пропагандног шминкања пала заједно с падом Берлинског зида, а идеолошко шминкање другог прелазног периода се упорно наставља. Индикативно је то што идеологије које долазе са Запада (комунизам и либерализам) изазивају глобалне сукобе и револуционарне промене углавном на Истоку. Тако се у источноевропским земљама

нагло, насилно и хаотично смењују стари и нови „прелазни периоди“, „перманентне револуције“ и „контрареволуције“ – за које би се могло да рећи да су пречести друштвени ломови који не само што повећавају степен правне и сваке друге друштвене несигурности него битно ометају континуирани друштвено-економски и културни развој ионако мање развијених аграрних и(ли) полуиндустријских друштава.

Како год да се схвати, друштвена транзиција је радикалан политички пројект који непосредно изазива велике турбуленције у друштвеној структури коју захвати. То је пројект који пре свега другог појачава правну, економску и егзистенцијалну несигурност у свим друштвима у којима се практично спроводи. Транзицијски радикализам огледа се у рушењу темељних институција пре него што се у друштву утемељи било какав други стабилнији темељ опстојавања. Зато модерно уређена грађанска друштва, и кад спроводе опсежне и дубоке структурне реформе, не ризикују да сама чине оно што пропагандно препоручују другима, који су и без било какве транзиције изложени великим егзистенцијалним ризицима.

Да би избегли идеолошке замке које за собом повлачи термин „транзиција“, многи социолози и други друштвени аналитичари користе идеолошки неутралну и хеуристички плоднију синтагму „постсоцијалистичка трансформација“. Овом синтагмом означава се комплекс озбиљних структурних реформи које се концептуализују научно, а не идеолошки, спроводе рационално, поступно и систематично, а не кампањски и хаотично (непромишљено, збрда-здола, збрзавањем и смандрљавањем), на друштвено одговоран, а не на политичко-волунтаристички и коруптиван начин.

Када је реч о транзиционисању аграрних односа, тада се обично имају у виду промене својине на пољопривредном земљишту, која је темељ сваке аграрне структуре. Њихова суштина је на један сасвим парадоксалан начин структурно слична, а идеолошки сасвим супротна у односу на претходно реформисање, а поготово на револуционисање аграрних односа. У томе се и огледа изразита турбулентност суштински веома контроверзних актуелних транзиционих промена у аграрним односима у Србији:

- Уместо револуционарно „праведне“ комунистичке „експропријације експропријатора“, присилне колективизације села и социјалистичког самоуправног „подруштвљавања“ пољопривреде, постсоцијалистичка транзиција налаже не само либерално „праведну реприватизацију“ или реституцију као повраћај одузете имовине старим власницима и њиховим потомцима него и радикалну приватизацију државне имовине и свих јавних добара која никад раније нису била приватна.
- Уместо социјално праведног, али економски проблематичног уситњавања крупних земљишних поседа аграрним реформама после Првог и Другог светског рата, постсоцијалистичком транзицијом се спроводи економски сасвим нерационално распарчавање крупних земљишних парцела и разбијање технолошки повезаних ланаца у агроиндустријским комбинатима, које је још и социјално неправедно.

Наведене структурне промене, које су по себи контроверзне и међусобно супротстављене, имају и неке изразите сличности које појачавају парадоксалност реформско-револуционарних пројекта којима су и саме индуковане:

- У свим случајевима доминантан је политички волунтаризам ратних, револуционарних или контрареволуционарних победника који креирају мере аграрне политике које

више одговарају њиховим олигархијски конституисаним политичким и економским интересима него интересима пољопривредника и развоју пољопривреде.

- Све реформе се насилно убрзавају преко сваке економски и политички разумне мере, а репресија се увек идеолошки легитимише неким „вишим и дугорочним циљевима“: уместо комунистичке пароле да морамо што пре „стићи и престићи Америку“, данашња је још парадоксалнија, да морамо што брже и безглаво да јуримо у Европу у коју можда никад нећемо стићи.
- Све аграрне реформе прати системска корупција, која додатно појачава незадовољство аграрних интересената и општи утисак социјалне неправде коју стварају органи који спроводе дотичне реформе.
- Ниједна реформа није темељно припремљена, доследно и до краја спроведена онако како је унапред пропагирана, него је с временом прекривана неким другим политичким пројектом и нечујно је потонула у колективно несвесно.
- Свака нова аграрна реформа је исправљала неке неправде претходних реформи и при том понекад стварала још веће неправде од оних које је исправљала.
- Ниједну аграрну реформу нису пратили неопходни и довољни финансијски подстицаји и друге комплементарне мере аграрне политике које би осигурале њене резултате, појачавајући њене позитивне и умањујући негативне ефекте.

Последње промене у аграрној структури које изазива постсоцијалистичка транзиција у Србији одвијају се хаотичније него претходне аграрне реформе, без јавно верификованог плана, јасног правног легалитета и демократски успостављеног легитимитета. То се посебно односи на промет пољопривредног земљишта у државној и задружној својини, на право његовог коришћења и располагања, на промене намене земљишта и очување његовог бонитета. У својини над ограниченим природним добрима, као што су пољопривредно (па и грађевинско) земљиште, шуме, рудно благо, текуће и подземне воде, све више се ствара фактичко стање, које је на граници легалитета, а често и нелегално, које с протоком времена има изгледе да спонтано прерасте у стечена права која ће се накнадно *и* формално легализовати.

3.6. Европске интеграције и земљишна својина у Србији

Овако постављено питање отворено је онда када је једна од гарнитура тзв. демократских власти која је некако издејствовала код утицајних чланица Европске уније потписивање Споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) – чиме је непосредно пред изборе својим потенцијалним бирачима могла да обећа брзи пријем у ЕУ, а самим тим и „бољи живот“ и виши стандард. У еуфорији евроунијатског оптимизма никоме у дотичној власти, која је тада мислила само како да добије предстојеће изборе, није пало на памет да озбиљно преговара о одредбама потписаног Споразума о стабилизацији и придруживању, о обавезама које Србија при том преузима, о политичким, правним и економским ефектима тих обавеза и њиховим могућим негативним последицама у разним областима српског друштва, па и пољопривреди. А пољопривреда је била и остала једна од оних области у којој су све чланице ЕУ у процесу придруживање најдуже и најпажљивије преговарале зато што је политички и економски суверенитет немогућ без прехрамбене суверености и заштите сопствене

пољопривреде као основног јавног и националног интереса.

Пошто најразвијеније и најбогатије земље ЕУ дају најиздашнију финансијску и сваку другу потпору својој пољопривреди, њихова ионако развијенија пољопривреда је на отвореном европском тржишту много конкурентнија од пољопривреде мање развијених европских земаља, а нарочито од оних које су као Србија с европске периферије и међу најнеразвијенијим. То што је тадашња српска власт пропустила прилику да озбиљно преговара о условима придруживања процесима европских интеграција у великој мери је угрозило српску привреду у целини, а пољопривреду посебно.

С друге стране стоји ништа мањи парадокс да се о тако важним питањима као што је судбина пољопривредног земљишта у процесима европских интеграција и својине над земљиштем уопште, у условима турбулентних транзиционих процеса, код нас тако мало јавно говори, не само у политичким него и у стручним круговима. А тема је, сама по себи, од виталног значаја за одрживи развој пољопривредних газдинстава и пољопривреде као једног од носећих стубова одрживе привреде у Србији. Као да се проблем намерно „гура под тепих“ све док се толико не окасни да би се под изговором да „више нема времена“ збрзала евентуална озбиљнија јавна расправа о закону о пољопривредном земљишту и његовим последицама.

Као светли пример патриотски одговорног и интелектуално храброг јавног деловања стоји истраживачки пројект редакције *Студентске ревије за привредно право*, која је крајем 2014. приредила и објавила специјални тематски број „Режими стицања својине на пољопривредном земљишту“.[68] Реч је о упоредно-правном прегледу законских решења о стицању својине на пољопривредном земљишту у више европских земаља који су урадили студенти редовних и мастер студија Правног факултета Универзитета у Београду, на челу са својом професорком Татјаном Јованић. Истраживање је спроведено на основу договора с Управом за пољопривредно земљиште при Министарству пољопривреде и заштите животне средине, као допринос изградњи чињеничне основе у поступку израде измена и допуна постојећег Закона о пољопривредном земљишту. Истовремено се очекује да овај специјални број послужи као стручна подлога за предстојеће преговоре о „слободном кретању капитала”, које би водила Преговарачка група 4, која ће при том морати да аргументовано одговори на захтеве које ЕУ поставља у погледу либерализације кретања капитала и спречавању дискриминације страних држављана у поступку стицања својине на пољопривредним земљиштем у Србији.

У намери да специјални број *Студентске ревије* буде усклађен с основним принципима које су јавно прокламовали они који убрзавају глобализацијске процесе у свету и који намећу правила европских интеграција земљама које су већ постале чланице или намеравају да се придруже Европској унији редакција је на почетку објавила „Принципе за одговорно пољопривредно улагање које поштује права, основне изворе прихода и ресурсе“, документ намењен јавној дискусији који су 22. фебруара 2010. припремили ФАО, ИФАД, УНКТАД секретаријат и Светска банка. Овај документ садржи принципијелне ставове на које могу и

[68] Видети специјални број Студентске ревије за привредно право на тему „Режими стицања својине на пољопривредном земљишту“, изд. Правни факултет Универзитета у Београду, гл. уредник Татјана Јованић, уредник специјалног броја Невена Милошевић, Београд, 2014.

треба да се позову одговорни преговарачи, какве би и Србија морала да има у свим процесима тзв. европских интеграција.

ПОШТОВАЊЕ ПРАВА НА ЗЕМЉИШТУ И РЕСУРСИМА

Принцип 1: **Постојећа права на земљишту и другим повезаним природним ресурсима се признају и поштују**.

Постојећа права коришћења или власништва над земљиштем, било законска или обичајна, примарна или секундарна, формална или неформална, колективна или појединачна, треба да се поштују. Ово претпоставља: 1) утврђивање свих имаоца права; 2) правно препознавање свих права и обавеза, заједно с начинима њиховог разграничења и регистрације или бележења; 3) преговоре с имаоцима/корисницима земљишта, засноване на информисаном и слободном избору, како би се одредиле врсте права које ће се пренети и начини да се то учини; 4) праведно и благовремено плаћање накнаде за сва стечена права; и 5) независне начине за решавање парница и повреда.

***

3. Закључци и наредни кораци

Постигнут је договор крајем 2009. између главних међународних агенција (ФАО, ИФАД, УНКТАД Секретаријат и Светска банка) да је неопходан сет принципа одговорног пољопривредног улагања који се тичу знатних прибављања права на ресурсима, и седам принципа који су овде садржани у ствари чини оне праве (подложне саветовањима и преради).

Такође је постигнут договор између истих тела да консултативни процес који је започет појединачно од стране разних агенција на ову тему сада треба проширити и спровести заједнички.

Коментари, сугестије, резултати истраживања и аналитички инпут би требало да се тражи од свих релевантних страна које имају интерес. Поврх тога, у мери у којој је то могуће, процес би требало да привуче подршку свих главних земаља из којих иницијативе за улагање потичу и према којима су такве инвестиције усмерене.

Кључно је да такав процес буде у највећој могућој мери инклузиван како би се искористила постојећа искуства, привукла већа улагања и гарантовало приближавање принципима који су прихватљиви релевантним странама које имају интерес и да тиме буде примењен у пракси. У наредној фази, принципи ће морати да буду претворени у акцију за инвеститоре, владе, донаторе и међународне агенције, на различитим нивоима.

Док је обим и домашај феномена можда нов, а привредни контекст јединствено изазован, мноштво доказа и добре праксе се може користити као помоћ у областима где је

делање неопходно.

Три области које ће вероватно бити од посебног значаја укључују:

1) препознавање начина на који улагање у пољопривреду може дати највећи допринос националним стратегијама развоја и смањења сиромаштва, и на које се подстицаји различитих учесника могу изградити како би се ово постигло;

2) промене правног, регулаторног и институционалног оквира од стране влада, и начина на које они могу најефикасније ојачати свој капацитет за спровођење закона који се односе на земљиште, воду и друге ресурсе везане за пољопривреду и да оснаже стране које имају интерес на локалном нивоу;

и 3) успостављање начина на који ће инвеститори моћи да друштвене захтеве и захтеве животне средине специфичне за ову врсту инвестиције укључе у индентификацију и примену пројекта.

Објављивање примера добре праксе који се баве посебним принципима је важно како би се показало да је придржавање истих не само могуће, већ и на дуге стазе користи странама које имају интерес. Цивилно друштво може играти значајну улогу кроз помоћ при повећању транспарентности, изградњи капацитета страна које имају интерес на локалном нивоу и кроз помоћ да се чују гласови оних који су погођени. Пружање помоћи у препознавању области које имају приоритет и побољшање и неговање синергија, као и начини да се учини знатан напредак ка остваривању истих је неопходно.

Студентска ревија за привредно право, 2014, с.19–22.

Кад је реч о Србији и разним друштвеним пројектима, укључујући и оне који се односе на аграрни и рурални развој, инвестиција у пољопривреду, приватизације државног земљишта, и других приватизација, либерализације кретања капитала и промета пољопривредног земљишта, ваља напоменути да је Влада недавно (26. августа 2014), на предлог Канцеларије за сарадњу са цивилним друштвом, донела Закључак којим се утврђују *Смернице за укључивање организација цивилног друштва у процес доношења прописа*[69] у којима су не само преузети сви напред наведени међународни принципи него су још и додатно разрађени. Остало је само оно што је и најважније, а што код нас обично изостаје, да се оно што је формално усвојено у пракси доследно примењује, и то на свим нивоима власти: да обавезује и саму Владу, да би било озбиљно схваћено и одговорно прихваћено од свих других јавних актера, да би могло стварно да обавезује покрајинске органе и локалне општинске самоуправе, на које се формално односе усвојене *Смернице.*

Основна „сврха Смерница је усмеравање рада органа државне управе у погледу укључивања организација цивилног друштва у поступке припреме, доношења и праћења примене прописа, ради обезбеђивања њихове делотворне и ефикасне примене. Основни циљеви Смерница су даље унапређење учешћа организација цивилног друштва у процесима припреме, доношења и праћења примене прописа којима се уређују питања и заузимају ставови од јавног интереса... Овај документ полази од достигнутих стандарда и мера за учешће заинтересоване јавности у поступцима доношења прописа и не доводи у питање

[69] Закључци о утврђивању смерница за укључивање организација цивилног друштва у процес доношења прописа („Сл. гласник РС", бр. 90/2014)

њихову примену. Нивои учешћа организација цивилног друштва у процесу припреме, доношења и праћења примене прописа у смислу овог документа могу обухватити...“, па се даље таксативно наводе правовремено, потпуно и објективно информисање, узајамно саветовање, активно укључивање у процес израде прописа и партнерство у креирању заједничких одлука.[70]

Искуство оних нових чланица ЕУ које су прошле постсоцијалистичку транзицију својинских и других односа (као што су Пољска, Чешка, Словачка, Мађарска, Словенија, Летонија, Литванија, Естонија, Румунија, Бугарска и Хрватска), које су имале сличну друштвену, привредну и аграрну структуру као и Србија, за нас је посебно важно и на њему се треба учити. У моменту приступања ове земље су имале неразвијену пољопривреду, с ниским приносима, мало наводњаваних површина, слабу и застарелу механизацију, нерационалну друштвену организацију производње на ситним парцелама, нејасну власничку структуру (због недовршене реституције и неуређеног катастра) и све то у оквирима слабих аграрних и сиромашних финансијских институција. Таква пољопривреда је у свему наведеном много заостајала за богато субвенционисаном пољопривредом старих и развијених чланица ЕУ и није могла да издржи њихову конкуренцију на либерализованом заједничком европском аграрном тржишту. У таквим околностима скоро све ове државе су тражиле продужетак важења забране куповине њиховог пољопривредног земљишта и шума од стране страних држављана и читав низ других мера аграрне политике како би заштитили домаће пољопривреднике од структурних диспаритета и обезбедили њихову економску и социјалну одрживост у новим околностима.

У готово свим новопримљеним чланицама ЕУ дошло је убрзо до знатног повећања цене пољопривредног земљишта. У каснијој фази транзиције шпекулативна тражња је утицала на пораст цена земљишта, тако да је дошло до њеног релативног смиривања. Истовремено је дошло до пада запослености у пољопривреди и опадања приноса по јединици обрађених површина. Ранков оцењује да се већина ових тенденција уочава данас у пољопривреди Србије и реална је претпоставка да ће се оне све више појачавати како се будемо приближавали Европској унији. Посебно истиче интересантне податке о кретању цена пољопривредних парцела у земљама Централне и Источне Европе непосредно пре и након приступања ЕУ, јер се сличне промене могу очекивати у наредном периоду у Србији: реалан раст цене хектара обрадивог земљишта износио је 35% у Пољској, 21% у Словачкој, 50% у Естонији, 31% у Летонији и 143% у Литванији.

Велики диспаритет у ценама обрадивих површина између нових и старих чланица ЕУ, слабо кредитирање пољопривреде у новим чланицама, а нарочито велике разлике у приходима грађана онемогућују равноправност на тржишту пољопривредног земљишта домаћих и страних купаца и зато је нужно одложити одлуку да богатији странци имају иста права као и сиромашнији домаћи купци. Мађарска је и након приступања ЕУ донела нову одлуку о забрани продаје земље странцима, чак и кад су држављани чланица ЕУ. Утолико је

[70] Видети: „ЗАКЉУЧАК
1. Утврђују се Смернице за укључивање организација цивилног друштва у процес доношења прописа, које су саставни део овог закључка.
2. Препоручује се органима аутономне покрајине и органима јединице локалне самоуправе да у поступку припреме прописа за чије су доношење надлежни обезбеде учешће организација цивилног друштва, у складу са Смерницама из тачке 1. овог закључка.“

нејаснија одлука „зашто је Србија пристала да омогући продају обрадивог и шумског земљишта чак пре приступања ЕУ. Овим потезом домаћи пољопривредници практично су препуштени сами себи у тржишној 'утакмици' с далеко надмоћнијом конкуренцијом из ЕУ." (Ранков, с. 24)

Уредница *Студентске ревије за привредно право* Татјана Јованић у својој уводној речи за специјални број каже: „Овај специјални број *Ревије* објављујемо у намери да истакнемо значај чињенично утемељеног осмишљавања јавне политике, на примеру једног од најважнијих питања аграрне политике, а то су својинско-правни односи. Желимо да укажемо на неопходност разликовања анализе и осмишљавања јавне политике, с једне стране, и израде прописа, као одвојених фаза циклуса јавне политике. Циљ нам је да у светлу упоредно-правне анализе укажемо на чињеницу да либерализација тржишта непокретности не подразумева одсуство могућности да се стицање својине уреди посебним правилима унутрашњег законодавства. Управо радови студената у којима се анализирају одабране земље говоре о томе да у многим земљама постоје веома велика ограничења стицања пољопривредног земљишта. Кључни захтев који у преговарачком процесу пред Србију постављају институције ЕУ јесте забрана дискриминације према страном држављанину односно држављанину /резиденту земље чланице ЕУ. Међутим, о режиму стицања непокретности успостављеним националним законодавством се не преговара, осим уколико Европска комисија сматра да постоји дискриминација. Управо због тога је било неопходно сагледати како су поједине земље унутрашњим законодавством уредиле питање стицања пољопривредног земљишта. Преговарачка стратегија Републике Србије у овом домену либерализације кретања капитала могла би управо да се заснива на преузимању појединих решења из земаља ЕУ. Ако институције ЕУ толеришу некој земљи чланици одређену врсту ограничења, 'преписивање' одредби би за Србију била добра опција." (*Студентска ревија*, с. 10).

Студенти су детаљно приказали законе којима се уређује стицање својине над пољопривредним земљиштем, режими његовог коришћења и одржавања, као и друге мере аграрне политике које су посредно и непосредно повезане са земљиштем. Обрађене су следеће земље: Србија, Аустрија, Немачка, Естонија, Летонија, Литванија, Пољска, Црна Гора, Швајцарска, Словачка, Чешка, Словенија, Хрватска, Француска, Холандија, Велика Британија, Ирска, Румунија, Мађарска, Белорусија, Украјина, Бугарска, Норвешка, Шведска и Индија (као пример лоше аграрне политике).

Овај студентски упоредни приказ закона о пољопривредном земљишту допуњен је приказом улоге државних инвестиционих фондова у развијеним тржишним привредама, што све заједно аргументовано разбија опасно штетну неолиберални илузију која се код нас укоренила не само у широј лаичкој него и у стручној јавности у последњим деценијама. И поред њеног светског краха, код нас се још веома агресивно промовише неолибералистичка идеолошка флоскула да држава нема шта да тражи у модерној тржишној привреди, те да све треба приватизовати, либерализовати и препустити спонтаним токовима фетишизованог тржишта (па и пољопривредно земљиште изнети на тзв. слободно тржите светског капитала и тако га неодговорно „дати на добош"). Намерно или из незнања губи се из вида да на таквом нерегулисаном тржишту (које се демагошки назива „слободним тржиштем") нема слободе за мале, слабе и неразвијене, јер на њему увек важи закон јачега, где „крупне рибе гутају мање". Овим су студенти поручили старијима који данас у Србији имају власт и одлучују о земљишту и свим другим јавним добрима која су наследили од својих предака да их олако не прођердају него да их сачувају за своје потомке, уместо што се на њихов рачун данас задужују и тако им троше и угрожавају будућност.

Оно напред поменуто зрно реалне наде за достојанствено опстојавање српског друштва у датим унутарњим и спољњим неприликама садржано је и у истраживачком подухвату студената права који су приредили *Студентску ревију* и као одговорни млади људи „о свом руху и круху“ прионули на посао од прворазредног националног значаја. Они су, не обазирујући се на све друге који су од њих и стручно и политички позванији, али неопростиво касне, сами кренули у сопствену потрагу за најбољим примерима правне заштите обрадивог земљишта и законске регулативе различитих земаља које су пре или касније ушле у ЕУ или намеравају да јој се прикључе. Они мисле да Србија, ако већ треба да се угледа на друге, треба да се угледа на најбоље примере у добро уређеним европским земљама које су у јавном интересу, својим националним законодавством заштитиле своје пољопривредно земљиште као ограничено природно добро.

За нас би такав, за пољопривреду и земљиште, добар пример била Данска, чија је влада „нагласила да национално законодавство тежи да, прво, очува обраду пољопривредног земљишта од стране власника који живе на њему, што представља један од традиционалних облика пољопривреде у Данској, и да осигура да се пољопривредно земљиште претежно обрађује од стране власника, друго, као мера планирања града и државе, да се сачува трајна пољопривредна заједница и треће, да поспеши рационалну употребу доступног земљишта тиме што ће смањити притисак на земљиште“ (*Студентска ревија*, с. 16).

Сличне циљеве у земљишној и аграрној политици као и Данска, Аустрија, Француска, Немачка или још која друга развијена европска земља требало би себи да постави и Србија и на сличан начин да их правно нормира. У том погледу би пољопривредно земљиште, као ограничено природно добро од јавног интереса, требало законски заштитити не само до страних већ и од домаћих шпекуланата.

4. АГРАРНА СТРУКТУРА У СРБИЈИ

Према резултатима Пописа пољопривреде 2012.[71]

Попис пољопривреде 2012. представљао је најширу и најобухватнију статистичку акцију у Србији после сличног пописа пољопривреде који је 1960. спроведен на нивоу Југославије. Спроведен је од 1. октобра до 15. децембра, са стањем на дан 30. септембра 2012, који је био критични датум пописа. Попис пољопривреде 2012. реализован је у оквиру пројекта и уз финансијску потпору претприступних фондова ЕУ (*IPA,* 2011). Методолошки је усклађен с међународним стандардима (*ФАО* и *Евростат*) тако да су добијени подаци овог пута међународно више упоредиви, али су у односу на претходне податке домаће статистике пољопривреде поређења нешто отежана. Спроведен је на основу Закона о попису пољопривреде (*Службени гласник РС,* 104/09 и 24/11). Предвиђено је да се убудуће обавља на сваких десет година, а да се између пописа спроводе анкетна истраживања пољоприведних газдинстава на основу репрезентативног узорка.

У претходном периоду, након свеобухватног пописа пољопривреде 1960. и 1969. године (који је за породична пољопривредна газдинства био спроведен на репрезентативном узорку) статистика пољопривреде опскрбљивана је подацима из редовних пописа становништва, домаћинстава и станова, у којима је увек било питања која се односе на најважније аграрне параметре, као што су подаци о пољопривредном становништву, земљишту, домаћинствима и газдинствима, биљној и животињској проиводњи, приносима, техничкој опремљености, ценама главних пољопривредних производа, приходима од пољопривреде и њеном уделу у бруто друштвеном производу. Повремено су спровођена и анкетна статистичка истраживања на већим или мањим узорцима, да би се тако детаљније проверила „крвна слика“ пољопривреде после природних, политичких и економских шокова којима је често излагана.

Попис пољопривреде 2012, дакле, посебно је значајан не само зато што је било крајње време да се спроведе пола столећа после сличног статистичког подухвата него и стога што је било апсолутно неопходно да се добије што прецизнији и што обухватнији попречни пресек. Каква год да је статистичка слика данашње српске пољопривреде, треба имати на уму да је и таква пољопривреда, више него било шта друго, омогућила да Србија опстане и преживи све глобалне спољне ударе и шокантне унутарње изазове: присилну колективизацију, подруштвљавање и реприватизовање, партократске и „буразерске“ приватизације и дезиндустријализацију.

Какве год недостатке имали статистички подаци из Пописа пољопривреде 2012, с обзиром на њихову неупоредивост у дужим временским серијама због мењања дефиниција, због недостајања података с Косова и Метохије и потребе за накнадним прерачунавањима ранијих

[71] Ово поглавље је замишљено као синтетички социолошки осврт на актуелно стање аграрне структуре у Србији, као средишњег и носећег стуба шире руралне структуре. Будући да су у посебним студијама неколико група аутора детаљније већ обрађени и анализирани подаци из Пописа пољопривреде 2012. о пољопривредном земљишту, пољопривредним газдинствима, радној снази у пољопривреди, пољопривредној механизацији, опреми и објектима, као и о неким од грана пољопривреде попут сточарства и воћарства, резултати ових студија ће највећим делом бити коришћени као важни индикатори актуелних проблема руралне структуре у Србији, али и као детерминанте њеног будућег руралног и регионалног развоја. Нови су само неки подаци који се односе на различите типове насеља (према алтернативној типологији на градска, мешовита и сеоска) а дати су у табелама у Прилогу ове студије.

просека, стопа, трендова и свих других показатеља који су се односили на Србију као целину – без њега таквог какав је не би било могуће поуздано проверити најновију „крвну слику“ српске пољопривреде суочене с најновијим изазовом усиљених европских интеграција. Претходна разматрања су показала да пољопривреда по својој природи примарне привредне гране тешко подноси шокове политичких пројекта који угрожавају спонтане органске процесе на које је она ослоњена. Пољопривреда свих земаља које су приступале Европској унији била је више него било која друга привредна грана изложена шоку европских интеграција.

Српска пољопривреда, и поред свих структурних сличности с пољопривредама најнеразвијенијих чланица ЕУ, за разлику од свих других, носи дубоке и тешке ожиљке напред наведеног трагичног дешавања са Србијом у последњим деценијама. Зато су за српску пољопривреду европске интеграције ризичније него за било коју другу. Зато Србија не би смела да срља у европске интеграције, поред осталог и због тога што њена пољопривреда још нема (и дуго неће имати) економски, организациони и инфраструктурни капацитет да то поднесе и преживи оштру конкуренцију богато субвенционисане пољопривреде развијенијих европских земаља.[72] Пре темељно спроведене ***нове аграрне реформе*** Србија не би смела да се прикључује Европској унији, чак и када би то било могуће. Парадоксално је то што сличне реформе у свим областима ЕУ поставља као предуслове које Србија треба да испуни, само што свака од тих реформи у себи носи унутарња противречја иза којих на једној страни стоје евроунијатски, а на другој српски економски, политички и разни други интереси. Оно што би требало да буде заједнички интерес и први предуслов коректних и озбиљних приступних преговора био би прецизан опис објективног стања у свакој области преговарања, чему би Попис пољопривреде 2012. могао итекако да послужи.[73]

4.1. Пољопривредно земљиште и воде у Србији

Земљиште има бар двоструки значај за пољопривреду: (1) као *место* на којем живе људи, биљке и животиње и простор на којем се организује пољопривредна производња; (2) као *извор* анорганских материја, воде и живих организама (бактерија, инсеката и других) који повољно или неповољно утичу на човека и његову биљну и сточарску производњу. У првом смислу, важна својства земљишта могу бити његова укупна расположива *величина (површина),* његова *географска обележја* (конфигурација и експозиција, нагиб и положај). У другом погледу, истичу се *педолошка* (физичко-хемијска) својства тла, као више или мање погодне земљишне подлоге за поједине врсте пољопривредне производње.

Свеукупна пољопривредна производња и свако друштво уопште мора да уважава сва наведена природна својства земљишта којим располаже, али и да пронађе што рационалнију *друштвену организацију земљишних односа*. У том погледу изузетно су важни *својински (власнички)* односи над употребљивим земљишним површинама, као и *парцелна структура* земљишног поседа (облик, величина и број парцела) која би требало да буде прилагођена

[72] Било би то као кад би такмичар који је претрпео тешке повреде и дуго био бандажиран у блокади кретања тек што би се ослободио завоја одмах био позван на неко светско такмичење – без времена потребног за опоравак од великих ломова и без озбиљног тренинга.

[73] За такво одговорно преговарање, на које, бар декларативно, указују обе стране које учествују у преговарачком процесу, основни је предуслов да и ми и они знамо какво је стварно стање у српској пољопривреди и шта, таква каква је српска пољопривреда данас, она може сутра да очекује од Европске уније, али и обрнуто.

техничко-технолошким оптимумима у обради земље. Све у свему, сваком друштву намеће се обавеза да оно организује све (пољо)привредне делатности и укупан друштвени живот тако да *се што рационалније користе, максимално чувају и, по могућству, поправљају* природна својства земљишта. То би била основна *начела земљишне политике* која је темељ сваке добре аграрне политике и неопходан саставни елемент сваког просторног планирања друштвено-економског развоја. То су универзална правила о којима се води рачуна у рационално организованим друштвима која системски себи обезбеђују одржив аграрни и рурални развој. Србија не би себи смела да дозволи другачији однос према сопственом пољопривредном земљишту од правила којих се стриктно држе чланице ЕУ, чак и да европска страна на томе не инсистира, а поготово када би због неких посебних разлога од Србије тражено да од њих одступи.

У савременој пољопривреди и развијенијим друштвима предузимају се опсежне мере на *планском техничком уређивању земљишта* којима се обично не дира у својинске земљишне односе. Земљиште се *технички* преуређује најчешће тако што се спроводе разне *арондације, комасације* и *мелиорације* којима се повећава рентабилност у обради земљишта и унапређује пољопривредна производња.

Арондација је мера земљишне (аграрне) политике којом се врши заокруживање земљишног поседа припајањем парцела другог власника, којем се, за узврат, даје земљиште истог или сличног бонитета на другој локацији, понекад и уз новчану накнаду. Ова техничка мера је код нас спровођена у склопу других мера аграрне политике којима је вршена експропријација приватних поседа и стварање крупних друштвених комплекса („подруштвљавање") земљишта. Као таква, она код нас није била само мера техничког уређивања земљишта, него и политичка мера измене својинских односа над земљом.

Комасација је скупљање више мањих парцела једног власника, које су разбацане у разним деловима атара (сеоског простора) у једну, која по површини и бонитету одговара већем броју ситних парцела. Овом мером се не мењају својински односи, али се мења величина и облик парцела, исправљају и уклањају међе, просецају нови путеви, формирају се нови већи комплекси земље и тако омогућује заокруживање производње, смањивање трошкова обраде и транспорта и повећање рентабилности.

Код нас је својевремено постојао традиционални *режим потеса* који се у неким својим елементима био задржао до недавно, а имао је сличну улогу коју у модерно организованим земљишним односима има комасација. Потеси су били делови сеоског атара који подлежу неким правилима колективног коришћења земљишта од стране локалне сеоске заједнице. Спонтано и обичајима утврђено засејавање једне културе за читав потес, најраније време сетве, најкасније време скидања усева, начин и права колективног коришћења између два производна циклуса, унеколико су доприносили функционалном усклађивању приватне баштине с потребама сеоског колектива.

Мелиорације су мере поправљања производних потенцијала земљишта. Постоје хидромелиорације (ради наводњавања или одводњавања), али и промене физичких (равнање нпр.) или хемијских својстава земљишта (откисељавање калцификацијом). Мелиорације, којима се често од необрадивог ствара обрадиво земљиште, обично се спроводе у склопу комасације или арондације и других мера аграрне политике као што су пореске олакшице, непосредни финансијски подстицаји (субвенције), кредитна потпора и др.

Услови за успешне планске комасације код нас тешко су се стицали. Још Сретен

Вукосављевић упозорава да је посао око комасација много скуп и много тежак у крајевима у којима земља није уједначена по бонитету, а такви су сви крајеви који нису равничарски. Пошто је веома тешко пронаћи објективне критеријуме за уједначавање квалитета парцела, посао око спровођења комасације спада у оне важне послове на селу који се морају одвијати добровољно и максимално демократски, уз „апсолутно поштену администрацију". Код нас никад није било довољно капитала за скупе пројекте у уређивању земљишта, власт је још ређе демократски спроводила своје акције (на селу поготово), а „поштена администрација" је идеалан предуслов којем се никад нисмо ни приближили.[74]

Ово Вукосављевићево запажање потврђују и емпиријска социолошка истраживања односа сељака према комасацијама које су раније спровођене у Југославији. У једном узорку сељака у којем је било 2/3 оних који нису имали завршену основну школу, 98% испитаника се позитивно опредељује за спровођење комасације, само уз услов да и они сами, у свим фазама спровођења комасације, буду укључени у доношење одлука, које мора да буде „демократско и праведно". На овом примеру пада још један (квазисоциолошки) стереотип о необразованим сељацима, да су они конзервативно и ирационално фиксирани за своју земљишну парцелу („очевину") и да се опиру мерама за унапређење пољопривреде. И најпростији сељак уме да буде итекако напредан кад му се понуди стварно боља алтернатива и кад се уважава његов основни интерес.[75]

Иако земљиште у Србији (и бившој Југославији) није било ограничавајући чинилац развоја пољопривреде, ми ипак спадамо у земље са средње повољним условима у овом погледу, али уз тенденцију сталног погоршавања стања. Уочљиво је смањивање површина и обрадивог и укупног пољопривредног земљишта по глави становника. Додуше, постоје још увек знатне могућности проширивања обрадивих површина, нарочито у равницама: одводњавањем, заштитом од поплава, уклањањем међа приликом комасација.

За сада је, ипак, *израженија негативна тенденција* делимичног или трајног деградирања плодних ораничних површина: услед ширења градова, градње фабрика, због рудника, изградње зграда, путева, пруга и других инфраструктурних објеката. Својеврстан анахронизам наше пољопривреде јесте тзв. *социјални угар*, остављање необрађених делова обрадивог земљишта да се неодређено дуго „одмарају", из друштвених разлога: било што су власници стари сељаци без наследника, било да су власници запослени у граду или иностранству или су у питању земљишне површине у државној (раније „друштвеној") својини које нису доносиле екстрапрофит те их нико није обрађивао. Необрађене обрадиве површине стално се повећавају иако више није неопходан угар и „одмарање" земље од обраде, због исцрпљивања. Стајским и вештачким ђубрењем у савременој пољопривреди се остварује по више жетви годишње, док се код нас с многих површина не скине годинама ниједна жетва. Социјални угар представља тамну мрљу у земљишној и аграрној политици социјалистичког периода друштвеног развоја наше пољопривреде. То посебно релативизује и демаскира сва нормативна (политичко-декларативна и правна) „опредељења за развој аграра" као неискрену идеолошку пројекцију једног режима који је сељаке и њихову приватну парцелу доживљавао као „сметњу развоју социјализма" – док је сам остављао необрађеним велике комплексе земље у друштвеном власништву.

---

[74] Сретен Вукосављевић (1953): *Организовање сељачке земљишне својине*, *Историја сељачког друштва*, том и, Институт за изучавање села САНУ, Београд, с. 130.

[75] Видети: Ruža First-Dilić (1978*): Poljoprivrednici o komasaciji zemljišta*, Sociologija sela, br. 61–62, s. 78.

У међувремену је, у временима постсоцијалистичког транзиционисања, ова тамна мрља закоровљених њива по Србији постала још тамнија – јер остарели сељаци више не могу, а њихови млађи наследници неће да обрађују ни своје приватне парцеле плодне земље. А међу младима, једни неће зато што је за њих обрада земље последњи посао којим би се бавили, па га често одбијају и кад никаквог другог поштеног посла немају. Други пак калкулантски процењују да су трошкови обраде земље већи од евентуалне и несигурне добити, па не пристају, као некад њихови очеви, да раде тешке сељачке послове ако су они „у корист њихове штете".

За такве власнике пољопривредно земљиште је постало непотребан животни баласт, али су, такође, радно немотивисани и непродуктивни власници пољопривредног земљишта као ограниченог природног добра, велика сметња његовој рационалној употреби. Зато су потребне системске аграрне реформе којима се не би задирало у право приватне својине на пољопривредном земљишту, али би се економским мерама аграрне политике стимулисало његово рационално коришћење, техничко уређивање и укрупњавање парцела, хидромелиорације, очување и подизање биолошког и хемијског бонитета, еколошка заштита, производна специјализација рејонирањем и на друге начине.

Рејонирање и типологизовање пољопривредног земљишта врши се по свим његовим важнијим природним и друштвено-репродуктивним обележјима. Рејонирање код нас се обично врши према географским обележјима тако што се разликују *равничарско* (до 200 m надморске висине), *брежуљкасто* (200–500 m), *брдско-планинско* (500–1000 m) и *планинско земљиште* (преко 1000 m).

По *педолошком* саставу наше земљиште је релативно добро, нарочито оно које је равничарско. Међутим, оно је и највише изложено убрзаној деградацији због неконтролисане употребе хемијских средстава (вештачког ђубрива, хербицида и пестицида) и масовне и нестручне употребе тешких пољопривредних машина које мењају и физичку и хемијску структуру земљишта. Многе површине (нарочито у Војводини) већ су прилично биолошки и хемијски деградиране и остале су без потребних органских материја, закисељене, а неке су више или мање прилично затроване. Ипак, тај процес није у свим рејонима толико одмакао да се не би могао зауставити и окренути у позитивном правцу, а у брдским крајевима није ни изражен. С друге стране, планинско земљиште изложено је једној другој врсти деградације – ерозији – која је неповратна.

Према намени за коју се користи разликује се *пољопривредно* и *непољопривредно* (шуме, мочваре, врлети, јавно и грађевинско) земљиште. Пољопривредно земљиште дели се према начину коришћења на *обрадиво* и *необрадиво*. Обрадиво се дели на *оранице (њиве и вртове), винограде и воћњаке*, а необрадиво на *ливаде и пашњаке*, а и једно и друго битно одређују пољопривредну (биљну и сточарску) производњу. Један од синтетичких показатеља рационалности земљишне политике представља учешће *коришћеног пољопривредног земљишта (КПЗ)* у укупном пољопривредном земљишту (УПЗ).

Подаци о земљишним фондовима у Србији се разликују зависно од извора и методологије прикупљања. Нешто су прецизнији подаци добијени Пописом пољопривреде 2012, пошто су ранији подаци били резултат истраживачких процена. Тако је, рецимо, у Србији 2011. по процени било око 5056 хиљада хектара укупног пољопривредног земљишта, док је по резултатима Пописа пољопривреде 2012. било знатно мање (3.861.477 ha). Од тога је 2012. било 3.437.423 ha коришћеног пољопривредног земљишта (КПЗ). Фонд укупног пољопривредног

земљишта у Србији користе породична пољопривредна газдинства, газдинства правних лица и приватних предузетника и земљорадничке задруге, а у том фонду су и земљишта која чине сеоске (општинске) утрине, пашњаци, рибњаци и друга. Од тога је 2012. у Србији било ораница и башти 2.513.154 ha или 65,1%, воћњака 163.310 ha или 4,2%, винограда 22.150 ha или 0,6%, ливада и пашњака 713.242 ha или 18,5% од укупног пољопривредног земљишта, а остале површине користе се на разне друге начине или се уопште не користе. Тако је 2011. у Србији процењено 224.000 ha угара и необрађених ораница.[76]

Без обзира на различите податке и процене, необрађене и запуштене њиве су, у сваком случају, један од највећих проблема с којим се нова аграрна реформа у Србији мора озбиљно суочити и решити га аграрном и пореском политиком на економски рационалан и социјално праведан начин. Нарочито се мора повести рачуна да се редовно и ваљано обрађују плодна земљишта, по квалитету од 1. до 4. класе, којих је преко 4 милиона хектара и чине 45,5% укупне површине државе Србије, заједно с Косовом и Метохијом. Најплоднија земљишта (1. и 2. класе) (с процењеном површином од око 2.100.700 хектара) налазе се у Војводини, Мачви, Поморављу, Посавини и речним котлинама централне Србије и погодна су за све врсте високопродуктивне ратарске и повртарске производње, уз неопходне мере за очување њиховог физичко-хемијског и биолошког бонитета и неопходне хидромелирационе захвате (заштита од поплава и могућност наводњавања). Мање плодно земљиште у брдским подручјима је погодније за воћарску производњу, а у планинским крајевима за пашњачко сточарство. Зато је *рејонирање пољопривредног земљишта* неопходан предуслов његовог рационалног коришћења и морало би да буде прва мера нове земљишне и аграрне политике у Србији.[77]

Према Попису пољопривреде 2012, учешће коришћеног (КПЗ) у укупном пољопривредном земљишту (УПЗ) по насељима било је различито у различитим регионима Србије. Уочљиво је да је у свим областима (окрузима) Војводине од укупно 466 насеља само у 13 насеља КПЗ мање од 80% УПЗ, од којих су 11 градска, два сеоска и ниједно мешовито насеље. Београдски регион са 141 насељем, гледано по насељима, има нешто мање учешће КПЗ у УПЗ; ту је у 14 насеља КПЗ мање од 80% УПЗ, од којих су четири градска, четири мешовита и шест сеоских.

Супротан пол је Регион Јужне и Источне Србије, у којем је у 623 насеља (од тога сеоских 579) КПЗ испод 80%, а чак у 110 насеља КПЗ је испод 50% у односу на УПЗ. У том региону најгоре је стање у погледу коришћења земљишта у сеоским насељима Пиротске области, где је од укупно 214 насеља у 87 насеља (84 сеоска) КПЗ испод 80%, а у 15 насеља КПЗ је испод 50% у односу на УПЗ.

Ако се коришћење пољопривредног земљишта посматра према типовима пољопривредних газдинстава, сасвим је очекивано што и подаци Пописа пољопривреде 2012. потврђују уобичајене односе и тенденције да пољопривредна газдинства веће економске снаге користе већу површину пољопривредног земљишта. Нови показатељи пак у новим околностима на нови начин постављају старо питање о економски и социјално рационалним и оптималним мерама дотичних односа и тенденција. Веома је уочљива

[76] Статистички годишњак РС 2012, РЗС, Београд, 2012. Процене Привредне коморе Србије су да је необрађено око пола милиона хектара обрадивог земљишта, а новинарска истраживања са проценама иду и до милион хектара парлога (Б. Гулан).

[77] Упоредити: Весна Поповић, Марија Николић, Бранко Катић (2011): *Коришћење и заштита пољопривредног земљишта у Србији*, Институт за економију пољопривреде, Београд.

најновија тенденција *све већег раслојавања у српској пољопривреди*, која се огледа у томе што у многим важним параметрима на једној страни остају породична пољопривредна газдинства најниже економске снаге (испод 2000 евра), која користе свега 1,2 хектара по газдинству, у односу на породична газдинства економске снаге преко 100.000 евра, која користе у просеку 375,2 хектара по газдинству. Тај јаз се претвара у праву провалију у коришћењу пољопривредног земљишта ако се упоређују породична пољопривредна газдинства најниже економске снаге (испод 2000 евра) с пољопривредним газдинствима правних лица и предузетника највише економске снаге (преко 100.000 евра), која у просеку користе 840,8 хектара.[78]

Распон неједнакости у коришћењу пољопривредног земљишта је 840,8 према 1,2, што показује да једни користе 700 пута веће површине пољопривредног земљишта од других. Ова структурна провалија мора се озбиљно узети „на знање и равнање" у свим пројектима аграрног и руралног преуређења (реформи) Србије, да би се она на рационалан начин санирала одговарајућим мерама аграрне политике и политике интегралног руралног и равномернијег регионалног развоја. С таквом структурном провалијом у аграру наставиће се негативне развојне тенденције као што су претерана деаграризација и депопулација села, пренасељеност градова, незапосленост, бесперспективност и емиграција младих, а за Србију би биле ризичније и тзв. европске интеграције.

Мали број велепоседника и велике масе ситних земљовласника, уз растућу незапосленост и дубоке друштвене неједнакости на глобалном плану, никад нису омогућавали стабилан развој ниједном друштву, а обично су били ризични за опстанак државе која би то допустила.[79] Концентрација капитала је тенденција која одговара карактеру сваког капитал-односа, али ако се пређе нека социјално прихватљива мера, она може постати неподношљива тако да буду поништени и њени неоспорни економски ефекти. Земљиште као ограничено природно добро подлеже ограничењима апсолутних својинских права. Пољопривредно земљиште у српској правној традицији никад није било апсолутно приватно власништво, а и у другим правним режимима увек се начин његовог коришћења, па и располагања, уређује тако да се њиме више или мање уважава и јавни интерес.

Воде којима једна земља располаже представљају веома важно природно богатство од којег зависи свака пољопривреда, али и привреда у целини и укупан живот људи на неком простору. Према расположивим речним токовима и другим водама Србија има релативно повољне услове за развој пољопривреде. Војводина, Поморавље и Космет имају релативно мало падавина (до 800 mm годишње), али зато имају изванредне могућности за наводњавање, јер су ове површине у близини великих река. Брдско-планинско подручје има мање река, али је ту више падавина (800–1250 mm годишње). Ту постоје могућности за изградњу система мањих акумулација које би спречиле ерозију, омогућиле наводњавање пољопривредног земљишта и снабдевање водом многих насеља. Комплементарност земљишних површина и водног режима у Србији, нажалост, није искоришћена.

Упоредно гледано, једна од најнеповољнијих чињеница је то што се у Србији наводњава око

[78] Видети: Драго Цвијановић, Јонел Субић, Весна Параушић (2014): Пољопривредна газдинства према економској величини и типу производње у Републици Србији, РСЗ, Београд, таб. 11, с. 35.

[79] Ова тенденција је, нажалост, глобална и зато с њом никоме неће бити лако да изађе на крај без великих турбуленција. Референтне анализе указују на забрињавајућу чињеницу да у години 2015. 1% најбогатијих људи на свету поседује више од 50% светског богатства, да 20% поседује 46%, док 80% сиромашних има на располагању само преосталих 4% светских добара.

3% обрадивог земљишта, по чему спадамо на само дно листе европских земаља. Хидромелиорациони радови на системима за наводњавање и одводњавање нагло су успорени и скоро су престали после израде Канала Дунав–Тиса–Дунав. Мада читава инфраструктура (мрежа споредних канала и одговарајуће техничке опреме) ни до данас није завршена, и оно што је било завршено мало је коришћено, а у међувремену је због неодржавања увелико запуштено и захтева темељну обнову. Учестале сезонске поплаве и велике суше, које се наизменично смењују, последњих година наносе све веће штете нашој пољопривреди и друштву у целини. То би требало додатно да упозори на нашу изразиту небригу о водама и државу и локалне општинске и сеоске заједнице, па и већину грађана – и да све покрене на заједничку акцију да се боље заштитимо и од суше и од поплава.

Кад је реч о наводњавању, у последњим деценијама стање у српској пољопривреди није ништа повољније, а у односу на све европске и околне земље релативно се погоршава, јер су у међувремену други отишли много даље од Србије. Према подацима Пописа пољопривреде 2012. године, у пољопривредној 2011/2012. години наводњавано је укупно 99.773 хектара или 2,9% од укупно коришћеног пољопривредног земљишта. Уочљива је нова чињеница да пољопривредна газдинства правних лица и предузетника, нарочито она која користе више од 100 хектара пољопривредног земљишта и имају економску снагу већу од 100.000 евра, знатно више користе наводњавање него породична пољопривредна газдинства којих је у Србији 99,5% (поготово ако су мала и сиромашна). Тако, рецимо, јача газдинства правних лица и предузетника по једном газдинству наводњавају око 15 ha, док се по једном породичном газдинству у Србији наводњава само 0,1 ha. То је, пре свега, последица њихове 40 пута веће економске снаге која им омогућује да набаве скупу опрему за наводњавање (Цвијановић и др., с. 39).

4.2. Породична пољопривредна газдинства

У друштвеној теорији (антрополошкој, социолошкој и агро-економској) о селу, сељаштву и пољопривреди готово да постоји општа сагласност да је породично газдинство „корен сељаштва“ као социјалног слоја и основна друштвена економско-производна установа у селу. Све док опстају породична пољопривредна газдинства као важан облик организовања пољопривредне производње, где се користи радна снага чланова сопствене породице за обраду приватног (породичног) земљишног поседа, сопственим средствима, репродуковаће се међуљудски и локални односи и културни обрасци типични за сеоску средину. Породично пољопривредно газдинство и домаћинство тако представљају први, најважнији и последњи показатељ да је неко насеље село, да је друштвена средина сеоска, а пољопривреда сељачка.

За разлику од свих других бивших социјалистичких земаља, у бившој Југославији приватно пољопривредно газдинство било је најраспрострањенији својински облик у аграру, што је случај и у данашњој Србији. Данас је с приватног сељачког газдинства у Србији скинута полувековна идеолошка хипотека, али ниједан његов други стварни проблем тиме није решен. А реални структурно-развојни проблеми наше пољопривреде одувек су били велики и тешки. Глобални друштвени и економски услови за развој сељачких газдинстава у последњој деценији XX и првој деценији XXI века још више су погоршани, а многи и раније изражени проблеми у међувремену су се продубили (након дубоке друштвене кризе, распада државе, ратних трошкова и жртава, међународне блокаде и режимске „економије деструкције“ која је довела до беспримерне пљачке народа).

Данашња српска пољопривреда има прилично неповољну аграрну структуру. У односу на земље Европске уније, Србија је аграрна земља с релативно неразвијеном пољопривредом. Гледано према фармерском приходу, према величини поседа, техничкој опремљености, продуктивности и према већини других економских показатеља, српска пољоривреда заостаје и за већином својих суседа. Упркос томе, сељачка газдинства су веома важан економски чинилац наше пољопривреде и егзистенцијални ослонац великом делу популације. Према Попису из 1991, у Србији је било 816.200 активних пољопривредника (од којих 51% мушких) којима је пољопривреда једина делатност. То је око 8% укупног становништва Србије. Уз њих је још приближно 8% активних (или 799.926, од којих су 68% мушки) који се, поред пољопривреде, баве и неком другом делатношћу. Поред њих, у домаћинствима с пољопривредним газдинствима у Србији живи још 354.484 лица с приходом (од пензије или неког другог вида социјалног давања) и 1.289.369 издржаваних лица (деце и стараца без пензија). Све у свему, на сељачким газдинствима у Србији живело је чак 35% укупног становништва, што очигледно показује колики је њихов социјално-економски значај за српско друштво.[80]

Значај који сељачка газдинства имају, нажалост, није у складу с њиховим структурно-развојним потенцијалима, а ни ти потенцијали, такви какви су, не користе се довољно ни рационално. Један од класичних показатеља друштвене и економске вредности сваког пољопривредног газдинства јесте величина његовог земљишног поседа.

Табела 17. **Поседовна структура породичних газдинстава у Србији, 1991.**

Величина поседа	% газдинстава		% површина	
	1960	1991	1960	1991
До 1 ha	14,8	27,2	1,5	4,4
1–3	30,3	32,4	13,9	18,8
3–5	22,7	17,8	20,6	20,7
5–8	18,5	13,2	26,6	24,8
8–10	6,6	4,8	13,8	12,6
Преко 10 ha	7,1	4,6	23,6	18,7
Укупно	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Извор: РЗС, Студије и анализе, број 55, 1987, с. 42; Попис 91, *Пољопривреда* књ. 1, 1994, с. 28 (према Грбић, с. 72).

У периоду 1960–1991. укупан број пољопривредних газдинстава у Србији (око 1,1 милион) није се битније мењао, али је дошло до даљег уситњавања земљишног поседа (дељењем и променом намене пољопривредног земљишта). Просечна површина сељачког поседа у Србији је 2,4 ha, с просечно 4,7 парцела. У принципу, то је веома неповољна аграрно-парцелна структура, мада се њени крајњи ефекти увек морају посматрати у склопу других природних и економских услова (географског региона, техничке опремљености газдинства, врсте производње и другог).

Веома је неповољна и тенденција смањивања укупних пољопривредних површина у Србији (углавном због ширења градова и претварања пољопривредног у грађевинско земљиште). Тако

[80] Видети: Владимир Грбић (1997): *Теорије сељачке економије и нова аграрна политика*, Економски институт, Београд, с. 70.

је за последње три-четири деценије за пољопривреду Србије изгубљено око 1/3 укупних и обрадивих површина.

Табела 18. **Породична газдинства у Србији према типу репродукције**

	Број газдинстава		Структура у %		Индекс
	1960	1991	1960	1991	1991/60
Укупно	**1.115.663 (уз све друге приходе)**				
Укупно	1.092.762	997.235	100,0	100,0	91,2
Пољопр. газд.	696.038	258.336	63,7	25,9	37,1
Мешовита газд.	315.495	259.274	28,9	25,9	82,2
Непољопр. газд.	51.873	465.675	4,7	46,8	897,7
Без активних чл.	29.356	13.950	2,7	1,4	47,5

Извор: РЗС, Студије и анализе, број 55, 1987, с. 18; Попис 91, *Пољопривреда* књ. 1, 1994, с. 26 (према Грбић, с. 71).

Подаци из претходне табеле синтетички указују на основне правце структурних промена сељачких газдинстава и наше пољопривреде у целини у последњим деценијама XX века. Изражена је била *деаграризација* нашег села и тако што се брзо смањивао удео (са 64% на 26%) чисто *пољопривредних* газдинстава (без иједног активног члана запосленог ван газдинства). Група *мешовитих* газдинстава (с једним запосленим изван газдинства) није се битно променила. Међутим, знатно више од свих других (око девет пута) увећала се група оних *мешовитих* домаћинстава (чији удео је порастао са 5% на релативну већину од 47%) која имају и обрађују пољопривредно газдинство али су им сви активни чланови нашли још неко запослење изван пољопривреде (отуда категорија „непољопривредна“ сељачка газдинства). Кад се саберу ове две групе мешовитих сељачких газдинстава (26% + 47%) добија се показатељ да је 1991. *око 73% пољопривредних газдинстава у Србији било мешовитог типа.*

Описане промене које су настале у аграрној структури логична су и нужна последица положаја пољопривреде и сељачког газдинства у нашем претходном друштвено-економском систему. С друге стране, недостатак станова у градовима, недовољно високе и несигурне плате и још понешто задржава оне који се запошљавају изван породичног газдинства од пресељења у град и потпуног напуштања пољопривреде и одржава мешовита домаћинства и пољопривредна газдинства у релативно стабилном и значајном броју. Категорија „полутана“ (најчешће сељака-радника) тако је користила предности и надомештала недостатке и пољопривредног и индустријског рада, као и сеоског и градског друштвено-економског положаја, улоге и начина живота – одговарајући на егзистенцијалне изазове прилично непогодних глобалних друштвених прилика.

Тако се, међутим, многи само боље или лошије сналазе у датим неприликама, али сама пољопривреда није могла да се развија у условима кад већина (нарочито млађих) сељака своју будућност види у запошљавању изван пољопривредног газдинства. Зато се нагло повећава број старих сељака у Србији, што додатно угрожава укупну перспективу сељачких газдинстава, а нарочито њихову производну и економску ефикасност. У Србији је 1991. било 804.178 сељака старијих од 60 година (на „чисто пољопривредним“ газдинствима 250.805, на „непољопривредним“ 295.139, на „мешовитим“ 245.805 и на газдинствима без активних чланова 13.086). Нарочито је изражено старење чисто пољопривредних домаћинстава (у којима је

релативно већи број старијих од 60 година) него у домаћинствима у којима је понеки члан запослен изван породичног газдинства или су сви активни чланови запослени и доносе још неки приход изван пољопривреде (Грбић, с. 73).

Један од најважнијих критеријума за типологију сељачких газдинстава јесте њихов *однос према улагањима у даљи развој пољопривредне производње*, на основу чега се закључује о њиховој општој стратешкој оријентацији и перспективи у пољопривреди. У том смислу се обично разликују:

1. *прогресивна* газдинства, која се првенствено оријентишу на капитална производна улагања (у проширење поседа куповином и закупом земљишта, у крупну механизацију, дугогодишње засаде, крупну стоку);
2. *стагнантна* газдинства, чија су улагања углавном непроизводна (у куће, зграде, намештај, аутомобиле, ситнију механизацију, ситну стоку и слично), што указује на њихову мотивисаност да наставе живот у селу, али не и да развијају пољопривреду;
3. *регресивна* газдинства, која нису у стању или немају мотива да улажу ни у домаћинство ни у газдинство и која с временом доспевају на маргине пољопривредне производње, па и локалног сеоског колектива.

Досадашња социолошка истраживања указују на правилност да су на капитална производна улагања оријентисана газдинства с већим поседом, она која имају наследника на поседу, али и она која имају финансијска средства за производне инвестиције у пољопривреду.

Табела 19. **Типови породичних газдинстава у економској репродукцији**

Тип газдинства	Улагања од 1973. до 1975.		Улагања од 1983. до 1988.	
	пољопр.	мешовита	пољопр.	мешовита
Прогресивна	34%	34%	14,6%	14,8%
Стагнантна	51%	57%	43,9%	33,9%
Регресивна	15%	9%	41,5%	52,3%

Извор: Група аутора, *Мјешовита домаћинства и сељаци-радници у Југославији*, Загреб, 1980, с. 81; В. Грбић, *Теорије сељачке економије и нова аграрна политика*, Београд, 1997, с. 76.[81]

Иако из методолошких разлога нису сасвим упоредиви издвојени подаци из две различите социолошке анкете у размаку од преко 10 година, они ипак указују на главне тенденције промена у економској репродукцији породичних газдинства у Србији (без покрајина). Како год се гледала табела 7, уочљиво је изразито повећавање удела регресивних и знатно смањивање удела прогресивних (а нешто мање и стагнантних) породичних газдинстава у Србији у периоду између 1975. и 1988. године, како у категорији чисто пољопривредних тако још више у категорији мешовитих газдинстава. При том се међу прогресивним газдинствима задржао приближно исти удео пољопривредних и мешовитих, док су међу регресивним мешовита газдинства од изразите мањине (9%) постала апсолутна већина (52,3%). То значи да су мешовита

[81] У овој табели условно се комбинују подаци из два анкетна социолошка истраживања који нису сасвим упоредиви јер нису добијени на основу истих индикатора (у првој анкети се, поред инвестиционих улагања узимају и подаци о кретању броја стоке, а у стагнантна газдинства нису уврштена она која улажу у стандард или у производњу у смањеном обиму).

газдинства раније више улагала у пољопривреду него што то касније чине.

Прецизнијим увидом у широку категорију регресивних газдинстава показује се да у њу спадају производно дефектна газдинства којима недостаје један или више услова за развијање пољопривреде: земљиште, радна снага, сточни фонд, капитал, трајни интерес или мотивација. У ова газдинства спадају она с поседом до 1 ha (којих у Србији 1991. има 270.033 или 27%), која статистика бележи као пољопривредна, а она у ствари нису праве производне јединице. Ту спадају и газдинства чији власници живе у градовима или су „фармери из хобија". У ову категорију убрајају се и старачка домаћинства у Србији у којој је 25% активних пољопривредника старије од 60 година. Међу њима су пензионери, самци, болесни, сиромашни и због свега тога немотивисани да улажу у развој пољопривреде.[82]

Према резултатима Пописа пољопривреде 2012, све раније тенденције структурних промена породичних пољопривредних газдинстава, укључујући стално смањивање њиховог броја, више или мање су се наставиле. У Србији је пописано 631.552 пољопривредна газдинства, од којих су 628.552 или 99,5% породична пољопривредна газдинства, док су преосталих 0,5% била пољопривредна газдинства правних лица и предузетника. Године 2002. пописано је 778.891 или око 150 хиљада породичних пољопривредних газдинстава више него 2012.[83] Гашена су углавном старачка газдинства, највише у Региону Јужне и Источне Србије. Иако је у Војводини пописан нешто већи број пољопривредних газдинстава правних лица и предузетника, и ту су породична газдинства изразита већина. У том погледу не постоје неке веће регионалне разлике у Србији, пошто је у Војводини било 99,1%, а у Јужној и Источној Србији 99,7% породичних у односу на укупан број пољопривредних газдинстава. Колико је велики економски и социјални значај породичних пољопривредних газдинстава за све регионе и за Србију у целини сведочи и податак да 1.416.349 лица ради на њима, обављајући пољопривредне послове као члан породичног домаћинства или у својству лица запосленог на газдинству. Ако се зна да је у Србији 2011. пописано укупно 2.487.886 домаћинстава у којима је живело 7.163.034 лица, онда се види да приближно свако четврто домаћинство има своје пољопривредно газдинство и да скоро сваки пети становник Србије има сталну или повремену активност у пољопривреди. Ово говори да пољопривреда и село имају за српско друштво и даље велики економски и социјални значај.

Подаци говоре да у Србији 326.015 или 52% породичних газдинстава нема других прихода осим из пољопривреде, али она користе мање од половине (46%) пољопривредног земљишта. Из тога следи да већина (54%) коришћеног пољопривредног земљишта (КПЗ) у Србији припада мешовитим породичним газдинствима.

У структури газдинстава према величини поседа у Србији је 2012. још увек највећи број малих газдинства без земље или с поседом до 2 ha, којих је било 48,1% а користили су само 8% КПЗ. На супротној страни су газдинства величине преко 50 ha, којих је у укупном броју било само

[82] В. Грбић, нав. дело, с. 78; упоредити, такође: В. Грбић, Аграрне неусклађености у Србији, у књизи групе аутора Србија крајем осамдесетих, Социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1991, с. 157-179; Sociologija sela, 1974, br. 46, tematski broj „Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici", са одабраном библиографијом; Војин Радомировић (1979): Репродукција сељачког газдинства, Прилози социологији села и пољопривреде, Раднички унив. „Радивој Ћирпанов", Нови Сад.

[83] Ова разлика је делимично последица промењене дефиниције породичних пољопривредних газдинстава у Попису пољопривреде 2012. у односу на Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, али је углавном реч о стварном гашењу преко сто хиљада старачких породичних газдинстава.

1%, а користила су око једне трећине КПЗ.[84]

На основу економске снаге пољопривредних газдинстава значајне су разлике између породичних пољопривредних газдинстава у односу на пољопривредна газдинства правних лица и предузетника. Просечна економска снага породичних пољопривредних газдинстава према подацима Пописа пољопривреде 2012. била је око 5000 (4990) евра, док су пољопривредна газдинства правних лица и предузетника у просеку вредела преко 200.000 (204,755) евра (Цвијановић, с. 22–23).

Гледано по регионима и областима, у односу на све остале, по својим аграрним структурним обележјима издваја се Регион Војводине.

- Просечна величина поседа у Војводини износи 10,9 ha, што је дупло више него што је просек у Србији и готово три пута више него у Јужној и Источној Србији.
- Просечна економска снага пољопривредног газдинства у Војводини је више од два пута већа од просека у Србији, а три и по пута већа него у Јужној и Источној Србији. Тако је просечна вредност пољопривредног газдинства у Војводини 2012. била 12.032 евра, а у Јужној и Источној Србији 3414 евра. Београдски регион је по економској снази пољопривредних газдинстава сличан просеку Србије, а Регион Шумадије и Западне Србије за 27,4% заостаје за просеком Србије и за 64,2% заостаје за просеком Војводине.
- Ту је већа заступљеност породичних газдинстава чији су приходи само од пољопривреде, а та газдинства у односу на друге регионе имају на располагању већи удео (око половине) коришћеног пољопривредног земљишта.
- У Војводини је већи удео породичних домаћинстава која немају породично газдинство, те је изразитија поларизација породичних домаћинстава на пољопривредна и непољопривредна, док је у другим регионима већа мешовитост у погледу порекла прихода.
- У Војводини су, такође, носиоци пољопривредних газдинстава релативно млађи и образованији него у другим регионима.
- Ту је мањи број лица радно ангажован по газдинству и по површини коришћеног пољопривредног земљишта, тако да је тзв. аграрни притисак незапослених на пољопривредна газдинства релативно најмањи, а потребе за сезонском радном снагом највеће.
- Пољопривредна газдинства су у Војводини и знатно боље технички опремљена, механизација је новија и савременија.

Све у свему, аграрна структура у Војводини је повољнија и због погодности за пољопривреду равничарског реона, крупнијих земљишних поседа, веће економске снаге пољопривредних газдинстава, наслеђене друштвене организације агро-индустријског сектора и предузетничке традиције. Све ово говори да, због великих регионалних разлика, држава Србија мора осмислити *еластичан модел аграрне политике* који неће спутавати оне који се брже развијају и модерније организују, али ће системским подстицајима отклањати структурне

[84] Видети: Наталија Богданов, Марија Бабовић (2014): *Радна снага и активности пољопривредних газдинстава*, РСЗ, Београд, с. 30-33.

неједнакости, смањујући заостајање у развоју оних региона у којима постоји кумулирано садејство негативних демографских, економских и социјалних чинилаца. Исте мере за различите проблеме нису ни економски рационалне, ни социјално праведне, као што се истим леком не могу лечити различите болести. Нова аграрна реформа у Србији требало би да омогући да се такав модел алтернативне аграрне политике теоријски концептуализује, правно уобличи и започне практично да спроводи пре, а најкасније паралелно, с процесима тзв. европских интеграција.

У условима хроничног недостатка финансијских средстава за аграрне подстицаје, морају се пооштрити критеријуми за њихово додељивање, уз јасно разграничавање економских и социјалних ефеката подстицајних мера. Социјалном политиком требало би обезбедити опстанак оних који сами нису у стању да опстану у неразвијеним регионима, областима и селима у којима за њихов опстанак постоји виши друштвени интерес или државна обавеза према лицима у стању социјалних потреба. Аграрна политика има своје циљеве због којих би морала да препозна витална породична газдинства, с већим земљишним поседом, добро опремљена зградама и пољопривредном механизацијом, с наследником на поседу и већим бројем радно способних, продуктивно и предузетнички мотивисаних чланова и да их системски подржи у стратешком интересу српске пољопривреде, села и друштва у целини. У склопу подстицајних мера алтернативне аграрне политике свакако би морале да се што пре нађу измене закона о наслеђивању и промету пољопривредног земљишта, повољније кредитирање стратешких грана пољопривредне производње, куповине земљишта, пољопривредне механизације и опреме, ново аграрно акционарство, специјализација производње, вертикално и хоризонтално повезивање у шире агроиндустријске целине (преко задруга и пољопривредних предузећа).

4.3. Задругарство у Србији

Задруга је особена економско-социјална установа која се организује и послује по специфичним задружним принципима као што су: *самопомоћ, добровољност, правичност, демократичност, равноправност* и *заједништво.* У задругу се обично удружују ситни приватни власници, да би заједно лакше издржали тржишну конкуренцију крупног капитала у области свога пословања. То је хоризонтално интересно повезивање малих, да би себе заштитили на социјалној вертикали, на којој одлучујућу улогу играју они који су од њих богатији, јачи и по укупном социјалном статусу виши. Задружна организација није усмерена против других, макар ти други били богатији и јачи. Задруга пре свега на легалан начин штити интересе својих чланова. Под геслом „заједно смо јачи“ задругари се организовано и систематски одупиру богатијима од себе, али у задругу не примају сасвим сиромашне, који у њу немају шта да унесу.

Сматра се да задругарство у свету почиње с првом потрошачком задругом у Рочделу, малом месту код Манчестера у Енглеској, која је основана крајем 1884. године. Модел рочделске задруге послужио је као прототип задруге уопште. По том моделу дефинисани су и први задружни принципи, који су усвојени још 1895. године у Лондону, на оснивачком конгресу Међународног задружног савеза (*Internacional Cooperative Aliance – ICA*), на којем су учестовали представници задруга из 12 земаља, међу којима и из Србије. На 15. конгресу *ICA*, одржаном 1937. у Паризу, након велике светске економске кризе, преиспитивани су дотадашњи и као општеважећи усвојени су следећи задружни принципи:

1. *Принцип самопомоћи* значи да задругари сами, својим чланским уделима обезбеђују средства за почетак рада задруге.
2. *Принцип добровољности („отворених врата")* значи да је слободан улазак и излазак из задруге; ако би се приступ задрузи ограничио, онда би она постала слична предузећу.
3. *Принцип демократичности* значи да у задрузи важи правило „један задругар, један глас", за разлику од предузећа, где је право одлучивања везано за величину удела у капиталу предузећа. У великим задругама одлучивање је некад посредно (преко представника), док у штедно-кредитним задругама право одлучивања може бити везано за величину капитала који се држи у задружној штедионици.
4. *Принцип ограничене камате* значи да је задруга организација у којој задругари остварују зараду на основу свога рада, а не на основу уложеног капитала.
5. *Принцип сразмерне расподеле добити* према обиму пословања преко задруге имао је за циљ да мотивише задругаре да што више користе задругу у својим пословима.
6. *Принцип политичке неутралности* значи да у задруге могу да ступају људи независно од њихових политичких убеђења, националне, верске или расне припадности.
7. *Принцип задружног васпитања и образовања* значи да се задруга брине за васпитавање задругара у духу наведених задружних вредности и начела, као и за стручно образовање и практичну обуку задругара за послове којима се задруга бави.

Наведени принципи нису догме, већ опште препоруке које се креативно прилагођавају разним приликама и потребама задругара у појединим земљама. Они се с времена на време редефинишу, па су последњу (трећу) редакцију добили на 31. конгресу Међународног задружног савеза 1995. у Манчестеру. Уз класичне принципе овог пута наглашена је потреба узајамног информисања и међузадружне сарадње на интернационалном плану, као и модернизовање управљања целокупним задружним сектором. Истакнута је потреба да се модернизује економија која се води преко задруга и која као задружни сектор представља важан и незаменљиви део светске економије који ангажује скоро половину светске популације и обрће велики део светског капитала. Задружне организације данас се оснивају у три сектора и у 16 подсектора, као што су:

1. Примарни сектор производње хране с три подсектора (пољопривреда, рибарство и шумарство).
2. Секундарни сектор, с два подсектора малих и средњих кооператива (у индустрији и занатству).
3. Терцијарни сектор услуга с 11 подсектора: финансијски (штедња, кредити, осигурање), потрошња, трговина на велико и мало, становање, социјална заштита, транспорт, комуналије, образовање, издаваштво, туризам и слично.

Тако је у Европи 1996. године било 288.000 разних задружних организација, у које је било удружено око 20 милиона породица, с око 140 милиона чланова и 17,5% укупне популације. У делу Европе коју чини ЕУ било је преко 83 милиона задругара или 22% укупне популације.[85]

Циљ задругарског покрета је да се задружни сектор оптимално ситуира између приватног (профитног) и јавног (државног) сектора, а поред тзв. непрофитног сектора (образовање, здравство, невладине организације). У развијеним тржишним економијама модерно

[85] Подаци према: Зорка Вујатовић-Закић (2002): „Српско задругарство – легенда или визија XXI века", Економски видици (Београд), број 1, с. 5-6.

задругарство се по предузетничкој иницијативи приближава асоцијацији приватних предузетника у малим и средњим предузећима. Али и у тим друштвима задруга се разликује од акционарског друштва:

1. Акција (деоница) у акционарском предузећу је унапред одређени фиксни улог који се уплаћује у новцу као део укупног капитала и представља хартију од вредности која доноси акционарску добит (дивиденду) и, по правилу, преносива је у новчаном промету.
2. Задружни улог је удео задругара који не мора бити у новцу и може да буде различит: у земљишту, зградама, машинама или раду (без радног односа); тај удео није хартија од вредности, јер, по правилу, не доноси добит и није преносив у промету. Отуда се може рећи да задруге не омогућују неограничену добит приватним предузетницима, него само праведну зараду ограничену задружним принципима.

Мрежа различитих задруга на националном и светском нивоу најпогоднија је форма масовног самозапошљавања, збрињавања сиромашних и задовољавања најразличитијих животних потреба људи у селима и у градовима. Задругарство се у глобализованој светској економији потврђује као функционална допуна приватних предузећа и као жилава алтернатива мултинационалним компанијама.

Иако српско задругарство има своју аутохтону и веома вредну традицију, због њеног потирања у временима „октроисаног социјалистичког задругарства" потребно је преузимати позитивна задружна искуства најразвијенијих земаља (кредитних задруга у Данској, комуналних задруга у САД, сеоских задруга у Јапану). То, међутим, не значи да се страни модели задруга могу просто копирати и без прилагођавања конкретним приликама непосредно инсталирати у наш институционални систем и у специфичан економски, политички и културни амбијент данашње и будуће Србије.

Као традиционална српска економско-социјална и породична установа, задруга у Србији има дубоке корене, а када би се модернизовала, она би и данас могла најрационалније да сабира оскудне и расуте развојне потенцијале – материјална добра, финансијска средства, социјални, културни и људски капитал и све друго што би могло да послужи одрживом развоју маргиналних средина и друштвених група. Колико је добра задруга била важна за неко село или сеоски регион, најбоље се види по разлици између оних села која су имала и која имају и оних која нису имала и која данас немају такве задруге. Без обзира на све препреке с којима су задруге морале да се боре у нашим заосталим селима и неразвијеној пољопривреди, села која су на време основала своју задругу и која су успела да је како-тако очувају пре су дошла до електричне струје, бољих кућа, веће и опремљеније школе, квалитетнијег локалног пута, продавнице, ветеринарске станице, амбуланте, телефона, вишег комуналног и породичног стандарда. У таквим селима је више младих људи, а с перспективном задругом отварају се боље животне перспективе за село и сељаке – задругаре. Српско земљорадничко задругарство је током последњег столећа у свему делило судбину српског села и пољопривреде.

Данас у Србији има веома мало земљорадничких задруга (око 600), а потребно их је много више. Истовремено, и ове које постоје морале би се много боље организовати. С друге стране, сасвим у раскораку са стварним стањем задругарства код нас стоје велике друштвене потребе за задругама различитог типа. Полазећи од затечених прилика, код нас постоји читав низ проблема који би се лакше решавали уз помоћ установа задружног типа, као што су: (1) обезбеђење што јефтиније (али квалитетне) хране; (2) снабдевање робом широке потрошње по приступачнијим

ценама; (3) запошљавање незапослених; (4) решавање стамбених проблема сиромашних; (5) оптимални и свестрани развој сеоских региона.[86]

У Србији данас хипермаркети не само што освајају тржиште пољопривредних производа него тако и контролишу цене хране. Истовремено делују и монополисти у области увоза и извоза прехрамбених артикала, али и продаје репродуктивних материјала, машина и опреме у пољопривреди, с којима ситни и неорганизовани пољопривредници, као и традиционални сељаци, не могу да издрже тржишну утакмицу. Природно је да су велики и на тржишту јачи, али нигде у природи не постоје само диносауруси, па ни за модерну друштвену и аграрну структуру није рационално да нестану они који су ситнији и мањи. Њима се мора обезбедити одрживи развој, по могућству са што већим уделом њихових ситних и малих, али оптимално обједињених материјалних и духовних, економских, социјалних и културних ресурса који би се активирали као расути, скривени и неискоришћени капитали. Задруга је једина и досад најрационалнија пронађена форма таквог обједињавања и зато се мора на све могуће начине подстицати и очувати – не само у селу и пољопривреди него и у разним облицима градског задругарства чија традиција код нас није тако стара и дубока као што је случај са земљорадничким задругарством.

Аграрна структура у Србији, у којој мала породична газдинства са земљишним поседом до 2 ha чине скоро половину свих пољопривредних породичних газдинстава, у којој је просечна економска вредност породичних газдинстава негде око 5000 евра, неодржива је у конкуренцији на глобалном тржишту и либерализованим правним оквирима промета пољопривредних производа, репродуктивних материјала, машина и опреме – без удруживања у пољопривредне задруге као једину форму њиховог опстанка. А без опстанка више од половине пољопривредних породичних газдинстава и домаћинстава убрзано се празни не само преко хиљаду села у Србији него и велики и стратешки важни погранични простори државе Србије. У брдско-планинским и југоисточним подручјима Србије, где год нема задруга (а нема их) нема ни људи. Оснивањем земљорадничких, вођарских, сточарских (говедарских, овчарских, козарских) млекарских, пчеларских и сличних задруга, у селима би се задражали они који се још нису одселили, а тако би се једино понеко могао и вратити (или доћи) из града у ком је остао без посла или је без изгледа да нађе неки посао и тако за себе и своју породицу својим радом обезбеди пристојну егзистенцију.

Сличну улогу задруге би могле да одиграју и у нашим градовима. Градске потрошачке, стамбене, омладинске, штедно-кредитне, здравствене, занатске, социјалне и друге задруге знатно би ублажиле многе и велике животне проблеме ситних и средњих слојева градског становништва. Међутим, као својеврстан структурни и развојни парадокс стоји чињеница да у постојећем, правно недефинисаном, политички нестабилном и економски хаотичном, транзиционом и постсоцијалистичком глобалном амбијенту савременог српског друштва сви пројекти оживљавања српског задругарства и у градовима, као и у селу и пољопривреди, наилазе на непремостиве системске препреке.

- Некад су сеоски „накупци“ и градски „прекупци“ били нелојална конкуренција задругама, а данас страни трговачки ланци и моћне мултинационалне компаније својим утицајима на

[86] Зорка Вујатовић-Закић (1995): Аграрна економија, Београд, с. 334; видети такође: Зорка Вујатовић-Закић (2000): Коп менаџмент, *Основни задружни принципи и савремена пракса*, Београд; Зорка Вујатовић-Закић (2002): *Задругарство у процесу транзиције*, *Економски видици*, изд. Друштва економиста Београда, број 1.

актуелне власти ометају оснивање градских потрошачких задруга – на штету како српске државе, тако и произвођача и потрошача хране, али увек у свом изразито себичном интересу.

- Стамбене задруге су у свим градовима у Србији или престале да раде или су первертирале у „грађевинску мафију". Друштвена штета од тога је огромна и скоро немерљива, нарочито за оне који су били принуђени или изманипулисани да узму прескупе стамбене кредите од страних банака, с тзв. девизном клаузулом, због којих су упали у кредитно-дужничко ропство из којег никако не могу да се извуку.
- Приватизовање банака код нас није довело до пропагираног снижавања камата, него, сасвим супротно, до њиховог енормног пораста, заједно с пропашћу српског банкарства и падом Србије у један вид кредитног ропства у односу на стране банке. Томе је претходило укидање штедно-кретитних послова преко задруга које је неопходно поново оживети као алтернативу лихварским каматама страних банака. Неопходан предуслов је само да се држава постара око правно-имовинске сигурности свих актера легалних финансијских трансакција, ефикасним обезбеђивањем закључених уговора и свеопштом контролом финансијског пословања – чега још у Србији нема ни на видику.
- Приватна лекарска пракса отвара поље за здравствене задруге, а финансијско слабљење јавних социјалних фондова појачава потребе за разним видовима самопомоћи, па тако и за социјалне задруге које би служиле као потпора усамљеним старим особама, али и родитељима с децом и свим лицима која имају социјалне потребе које сами не могу да задовоље, а располажу неким својим приватним ресурсима. Наравно, и за ове задруге је неопходан глобални предуслов сређена правна регулатива и ефикасна државна контрола која би штитила слабије од јачих и поштене од превараната.

Све у свему, као и свуда у свету, и српском задругарству данас је неопходна свестрана и ефикасна државна потпора, али таква потпора се социјално одговорној држави увек вишеструко враћа тако што се с најмање уложених средстава и уз максималну самопомоћ остварују највећи практични ефекти – ублажавају се велики, а решавају мањи друштвени проблеми. Потребно је само да се државна потпора не јавља у облику политичког туторства какво је постојало у тзв. социјалистичком задругарству, него пре свега у виду еластичне законске регулативе, ефикасне јавне државне контроле и економски подстицајних улагања која су мотивисана глобалнијим друштвеним интересима, уз доследно уважавање интереса задруге и задругара.

Уз обавезну и традиционалну *самоуправу задругара*, савремена задруга мора да има и *професионалну управу* (стручан менаџмент), без које се данас не може опстати на локалном, а поготово не на ширем тржишту. Задругарство у Србији је, као и локална самоуправа, у социјалистичком моделу развоја политички злоупотребљено, а често и ометано. Данас му предстоји модернизација и прилагођавање тржишној привреди и чистим својинским облицима. Такве нове задруге, где год се буду оснивале и деловале, сигурно ће бити важни носиоци децентрализованог и локалног економског и културног развоја маргиналних друштвених актера (као што су сељаци) и запостављених средина (као што су села и неразвијени крајеви). Зато без добро организованог задругарства није могућ одрживи рурални и аграрни развој села као што су наша и пољопривреде таква каква је данас код нас. Удруживање у задруге једини је начин да економски опстану ситна пољопривредна газдинства која у Србији представљају изразиту већину.

Први предуслов за оживљавање традиционалног, али и реално пројектовање и успешно развијање новог српског задругарства јесте отклањање концепцијских недоумица у задружном законодавству и јасно дефинисање *задружне својине*. И у постојећем *Закону о задругама* задржале су се раније концепцијске нејасноће око карактера тзв. задружне својине (да ли је она државна, приватна или мешовита). Ово је не само најважнији него и хитан задатак за наше правнике и економисте који су специјалисти у овој области, јер у Србији још није завршен процес приватизације друштвене (државне) својине, није спроведена реституција, а хаотично се одвија и читав низ пратећих промена које у имовинско-својинским односима брзо стварају ново фактичко стање које би могло поново да буде на штету задруга, а нарочито задругара.

Парадоксално је да право на повраћај имовине немају само задруге, а по Закону о реституцији имају га не само сви стари власници, па и наследници свих физичких лица, него и верске и друге установе. Наличје истог парадокса је чињеница да се уставно укинута *друштвена својина* задржала само још у задругама, тако да само код нас постоје задруге које користе неку имовину која није ни имовина задруге нити је имовина задругара. Латентна функција друштвене својине у задругама је изгледа била да послужи као мамац, али и маска, за отимачину целокупне задружне имовине на начин како се иначе развлачила друштвена својина – „као Алајбегова слама". У правној области је око задружне својине створено велико замешатељство због сукоба разних закона. То је довело не само до правне несигурности него до стварног хаоса у односима задруге, задругара и државе и „лова у мутном" који је наступио у времену транзиције и приватизације у пољопривреди. Тако су се ратни профитери, корумпирани политичари, новопечени богаташи, а међу њима чак и проверени криминалци, још више обогатили, а задруге и задругари, пољопривредна предузећа и у њима запослени заједно с државом Србијом опљачкани.

Ово је најновији шок који мора да поднесе задругарство које је у Србији већ више од пола столећа било суочено с великим бројем системских блокада, које су увелико ометале његов развој.[87] Најнепосреднији показатељ и даље великог хаоса у сфери српског задругарства представља чињеница да чак и око податка о броју земљорадничких задруга у Србији (с Војводином и без Космета) нема поузданих података. Не само да се драстично разликују подаци из разних извора (евиденције задружних савеза, државне статистике, завода за обрачун и плаћања, трговачког суда) него и из разних служби исте институције. То је највероватније разлика између броја формално регистрованих и броја задруга које стварно како-тако послују. Забрињава и податак да преко 70% земљорадничких задруга у Србији нема ниједног агронома, а да тек једна четвртина има сопствену пољопривредну производњу.[88] У последње две деценије број земљорадничких задруга је стално опадао. У истом периоду још изразитији је био пад њихових економских потенцијала: након враћања земље бившим власницима према закону из 1991. многе задруге остале су без значајних обрадивих површина; још раније, скоро све задруге заостају у набављању модерне пољопривредне механизације, а већина остаје без сточног фонда (међу онима које су некад гајиле стоку).

Права гиљотина земљорадничких задруга у Србији извршена је од 2009. године, када је донет Закон о стечају по којем је, по скраћеном поступку, спроведен стечај чак над 736 (или над

[87] Видети зборник: 100 година земљорадничког задругарства Србије, ЗСС, Београд, 1994.

[88] Упоредити: Миладин Шеварлић (2002): *Кадрови у земљорадничком задругарству Србије*, Економски видици (Београд), број 1, с. 87-89.

38,1%) задруга, што је више од трећине укупног броја од 1934 земљорадничке задруге регистроване у Агенцији за привредне регистре у Србији (у априлу 2010). Све док одлуком Уставног суда 2012. нису заустављени убрзани стечајеви ликвидирано је у централној Србији 494 (или 44,6% од 1107) и у Војводини 242 (или 29,3% од 827) задруге. Том приликом је на подручју регионалних задружних савеза са седиштем у Ваљеву, Јагодини и Зајечару ликвидирано више од половине, а у Нишу, Лесковцу и Бору више од 2/3 земљорадничких задруга, укључујући два задружна савеза у Срему и Поморављу (у Сремској Митровици 2011. и Јагодини 2012).[89]

Стечајеви су спроведени због тога што много задруга, ухваћених у маказе турбулентних системских поремећаја, нису биле у стању да отплате своје доспеле обавезе, јер нису могле ни да наплате своје дугове. Како су задруге и по другим основама биле неравноправне с другим привредним субјектима, ти стечајеви су проглашени за противуставне, а и сам Закон о стечају, пре него на задруге, односио се на предузећа. Ипак, задружна имовина је у међувремену (од 2009. до средине 2012), након покрића трошкова стечајног поступка, пренета на Дирекцију за имовину Републике Србије и тако „подржављена" – уместо да се да на располагање територијално надлежним задружним савезима, како налаже важећи Закон о задругама (1996) у свом члану 67.[90]

Делећи у свему судбину наше пољопривреде у целини, земљорадничке задруге се налазе пред проблемом прецизнијег дефинисања *задружне својине* и потребом да се разјасне концепцијске нејасноће око њене природе: питање да ли је задружна својина превасходно државна, приватна или мешовита у извесној мери остаје отворено и у постојећем *Закону о задругама*. Ове дилеме око задружне својине у условима својинске трансформације код нас уочавају и аутори универзитетских уџбеника о задругарству, као и други специјалисти у овој области, али упркос томе, осам верзија закона о задругама је остало у форми нацрта који Влада није верификовала и проследила у Скупштину на усвајање, укључујући два последња које су припремили Министарство економије и регионалног развоја (2011–2012) и Министарство финансија и привреде (2013).[91]

Кључно питање транзиције у области задругарства свакако је јасно одређење титулара задружне својине. Мада је задруга у извесној мери и социјална установа, она је превасходно економска организација која мора да послује рентабилно и без економских губитака. Зато је на дужи рок одрживо само оно задругарство које је економски рентабилно. Пошто нема рентабилног и економски одговорног пословања без јасних својинских овлашћења, задругарство се и код нас мора утемељити на *приватној својини задругара*. У том смислу *задружну својину треба дефинисати као приватну по суштини и групну по начину организовања*

[89] Подаци преузети из рада Миладина Шеварлића (2014): Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији, *Зборник Перспективе развоја села* (уред. Д. Шкорић), САНУ, Београд, с. 204-206. Шеварлић је, организујући Задружни покрет Србије, покренуо јавну акцију за повраћај задружне имовине и доношење новог закона о задругама којим би се овој традиционалној економској и социјалној установи обезбедио институционални оквир какав задруге имају у најразвијенијим европским земљама, који би омогућио да пољопривредне задруге постану главни носиоци аграрног и руралног развоја и у Србији. При том је, по својој методологији, израчунао да су земљорадничке задруге у Србији, кроз контроверзну транзицију, неуставне стечајеве и пљачкашке приватизације у последње две деценије „само по основу вредности без накнаде одузетог земљишта оштећене за 4,813.300.000 евра - за недостајуће земљиште којим су располагале 1962. године, односно за 577.272.000 евра, за недостајуће земљиште којим су располагале у 1991. години" (с. 206).

[90] *Службени лист СРЈ*, септембар 1996, бр. 41.

[91] Видети: Марија Николић (2009): *Еволуција задружног законодавства*, Друштво агр. економиста Србије, Београд.

власничких функција.[92] Задружна својина нових задруга, дакле, не би била нови својински облик који се суштински разликује и од приватне и од државне својине него само један (групни) вид или подврста приватне својине, битно различит само од државне својине. У случају оваквог дефинисања задружне својине лакше би се разјасниле постојеће концепцијске нејасноће у важећем *Закону о задругама*, а вероватно и отклонили неки проблеми у будућем развоју нашег задругарства. Тако би отпале многе дилеме и постало би јасно следеће:

1. Да имовина стечена радом задругара и пословањем задруге није недељива својина задруге него заједничка и до краја дељива својина задругара, која се дели под условима које прописује акт о оснивању задруге или задружни правилник.
2. Задругарски удео могао би бити различит и променљив, а не једнак и непроменљив за разне задругаре. Он се може смањивати и повећавати до износа који не би угрожавао друге задругаре и задругу у целини (лимит дефинисан интерним правилником).
3. Различит задружни удео може и треба да буде основ за различите уделе у подели ризика и добити у пословању задруге.
4. Задружни удео био би наследан, а могао би се и отуђити (уз право прече куповине и који други услов из акта о оснивању задруге).
5. У случају престанка рада задруге сва стечена имовина се расподељује задругарима (након подмирења обавеза задруге према другима); наслеђена имовина старих задруга остајала би локалном задружном савезу.
6. У управљању задругом морали би се интерним правилником комбиновати лична и имовинска права задругара (принцип „један задругар, један глас“ и принцип „колико удела толико гласова“).
7. Задружни савези тада би били само пословни сервиси задруга и интересне асоцијације задругара у функцији задружног притиска на државу, а не обрнуто.
8. Држава би требало да подстиче задругарство на два начина:

   а) посредно, стварањем стабилног, сигурног и рационалног правног оквира за слободно организовање и пословање задруга у земљи и иностранству;

   б) непосредно, пореским олакшицама, кредитирањем, па и субвенционисањем свих задружних пројекта од ширег друштвеног интереса којима се ублажавају или решавају социјални проблеми грађана и развојни проблеми региона и локалних средина (села).
9. У погледу права и обавеза задруга оне не би требало од државе да траже системске привилегије него само стварну равноправност с другим привредним и социјалним субјектима, која је примерена посебним социјалним задацима задружне делатности и специфичним условима и биолошким циклусима пољопривредне производње.
10. Стару задружну имовину требало би вратити локалним општинским задружним савезима, према месту на којима се дотична имовина налази, с циљем да се оснивају нове сеоске или градске задруге по начелима јавно-приватног партнерства. Локални општински задружни савези би требало с враћеном задружном имовином, с додатном државном потпором и личним уделима задругара да у сваком месту у Србији оснују бар по једну ***сеоску задругу-матицу***, која би помагала оснивање нових специјалних задруга

[92] Слично и: Андрија Гамс (1988): *Својина*, Научна књига, Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд.

и породичних предузећа у дотичном месту и служила им као заједнички стручни сервис за административно-правне, финансијске и комерцијалне послове, као и за образовне, социјалне и културне активности у селу.

С обзиром на досадашње искуство у односу наше државе према нашем задругарству, а нарочито с обзиром на оскудне финансијске ресурсе за било какве државне подстицаје, реалније би било очекивати да држава прво посредно помогне задругарски покрет у Србији: најпре, да задруге ослободи свог политичког туторства, а потом, да уреди правни систем у којем је могуће рационално и домаћинско пословање. За праве и успешне задругаре каквих у Србији и данас има то би, макар за почетак, било неопходно. Уз то би што пре ваљало све задруге повезати у једну информативну мрежу на националном нивоу, да би се оне саме лакше пословно повезивале, међусобно, као и с иностраним задругама или задружним савезима.

Развијено задругарство је један од најбољих посредних начина да се заштити економски интерес примарне пољопривредне производње и сељака приватника. У том смислу би морале да буду међусобно повезане разне мере непосредне заштите приватних пољопривредних газдинстава с мерама којима се подстиче организовање *специјализованих сељачких задруга* (ратарских, сточарских, воћарских, виноградарских, винарских, млекарских, пчеларских и других). У специјализованим задругама остварило би се не само хоризонтално него и вертикално повезивање разних задругара у једну репродукциону целину у којој су интересно повезани произвођачи сировина, с онима који раде у транспорту и промету, као и с онима који су ангажовани у индустријској преради (ратарских култура, меса, млека, воћа, грожђа и другог). Да је постсоцијалистичка транзиција у Србији социјално и економски рационално и политички одговорно спровођена, сељаци који су као задругари и кооперанти снабдевали сировинама млинове, шећеране, рафинерије уља, месаре и фабрике конзерви, млекаре и винарије – приликом њихове приватизације постали би њихови сувласници тако што би добили један број деоница. Други део би се поделио радницима у овим прерађивачким погонима, а тек трећи део би се понудио лицитацијом на продају на организованом тржишту капитала. Тако би се међу задругарима лакше успоставили „чисти рачуни“ у заједничком делу посла (сразмерно доприносу делили би се ризик и добит), а подстакло би се код свих предузетништво и лична мотивација за производњу на сопственом поседу или на радном месту. Уместо тога, уследила је контроверзна продаја друштвених и државних добара Србије, па и пољопривредних задруга, предузећа и великих пољопривредно-индустријских комбината.

Закључујући претходна (углавном хипотетичка) разматрања разних актуелних проблема нашег задругарства, чини се да системске промене наше пољопривреде морају створити такав глобални економски и правни амбијент који би био подједнако повољан и за приватна сељачка газдинства (фарме), за аграрна и агро-индустријска предузећа (с транспарентном власничком структуром) – као и за разне врсте задруга (пољопривредних и непољопривредних, мешовитих и специјализованих). Приватне фарме, аграрна предузећа и сељачке задруге чине три функционално комплементарна институционална сегмента модернијег аграрног сектора у Србији и зато заслужују да им се посвети подједнака пажња у конципирању оптималног модела аграрног и руралног развоја.

5. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА И КУЛТУРА СЕЛА

Демографска структура сеоских насеља је морфолошка подлога социјалне структуре коју чине групе, установе и организације у селу – чије деловање осмишљавају, усмеравају и уређују особени културни обрасци типични за сеоску културу.

Друштвене групе су релативно трајне скупине људи међусобно повезаних заједничким пореклом и(ли) деловањем, истим статусом (положајем) и сличним интересима, потребама, вредностима и нормама.

Као основни елемент социјалне структуре, друштвене групе су истински мост између појединца и ширег (глобалног или локалног) друштва. Свако је најпре и непосредно члан неке мале примарне групе (породице, суседске скупине, групе личних пријатеља), па тек потом припадник већих друштвених скупина (професионалних, класних, етничких) и ширег друштва. Само посредством мањих или већих група појединци се могу прикључити неком глобалном друштву.

Као и у сваком другом друштву, и у сељачком друштву актери су појединци и групе. Они делују једни на друге и на своју природну и друштвену околину, по унапред одређеним (устаљеним и установљеним) *културним обрасцима* који осмишљавају, усмеравају и уређују њихово деловање и понашање. Начин њиховог деловања одређују *друштвене установе*, као устаљени и усвојени обрасци друштвеног деловања појединаца и група. Установљено деловање је делатност коју ефикасно могу да врше само организоване групе и појединци. Зато би се фигуративно могло рећи да су организације друштвене творевине које омогућују да група не буде збир неповезаних појединаца него нека врста полуге која појачава деловање организованих и међусобно повезаних појединаца и група. А *културни обрасци* изнутра повезују установљено деловање и организоване групе тако што путем *вредности* одређују пожељне и непожељне циљеве, а преко *норми* или *правила* (морала, обичаја и права) *уређују начин* друштвеног деловања и понашања појединаца и група.

Тако настаје и *сељачка култура* која је, дакле, скуп особених културних образаца, као духовних творевина које чине устаљене, међусобно усклађене и усвојене вредности којима се бирају пожељни циљеви, и норми, које одређују дозвољене начине остваривања одабраних циљева оних људи који заједно живе, раде, станују и међусобно комуницирају у сеоским насељима. Као таква, сељачка култура није спољни украс сељачког друштва и његове социјалне структуре, него унутарња духовна грађа која сачињава, изнутра прожима и осмишљава деловање и понашање свих појединаца, група, установа и организација у дотичном друштву.

5.1. Друштвене групе у селу

Постоје разне врсте друштвених група, а у селу су најважније *породица* и *суседске скупине*. То су и типичне *примарне друштвене групе*, за које су карактеристични непосредни лични односи („лицем у лице“), који су од великог значаја за друштвени живот села као локалне заједнице и за сваког појединца понаособ.

Село је некад било мала (територијално-сродничка) група, типична примарна заједница. Данас села нису увек тако мала и тако једноставна, него су друштвено-просторне скупине које се састоје из више мањих група, организација и установа.

а) Породице у селу

Традиционална сеоска породица била је патријархална заједница у којој су мушкарци и старије генерације имали највиши положај (моћ и углед, односно ауторитет). Породица, као економска (потрошачка) скупина и установа сматра се *домаћинством*. У традиционалним сељачким друштвима породична група је и главна производна скупина и установа (као *породично газдинство*). Као таква, она је понекад проширена сродничка скупина и установа (*породична задруга*) која се састојала из више брачних парова с децом и родитељима.

Поједини брачни парови и њихова деца почели су се издвајати из породичних задруга онда кад су економски могли самостално да опстану. Тако су се формирале *уже (просте, инокосне) породице* које су по обиму сличне савременим породицама, али су по карактеру породичних односа биле традиционалне, јер и у њима је муж и отац доминирао над женом и децом на стари начин.

Модерна породица настаје кад се производња „износи“ из породице тако што се изван ње запошљава најпре муж (отац), па потом и жена (мајка), кад деца стичу више образовање од својих родитеља. Све ово утиче да се ублаже (а понекад и уклоне) неједнакости између полова и генерација. Таква породица задржава само неке друштвене функције: није више производна, али остаје економско-потрошачка скупина (домаћинство); структура ауторитета (моћи и угледа) мења се и жена се постепено изједначава с мужем, а деца с родитељима; социјализација се преноси и на друге групе (васпитаче, учитеље, вршњаке, мас-медије и сл.); сви чланови породице преузимају бројне нове улоге у широј заједници и ступају у мноштво значајних друштвених односа изван породице.

Због свега се, на први поглед, стиче утисак да породица више није тако важна за њене чланове као што је некад била. То је тачно, али само на први поглед и само у том смислу да је данас породица важна за њене чланове на један нови начин: она није више једини, али и даље јесте незамењиви оквир друштвеног живота и психосоцијалне стабилности њених чланова – и то не само у селу, него и у граду.

Разуме се да све назначене функције може ваљано да обавља само потпуна и здрава породица у којој је очувана емоционална топлина брачних и родитељских породичних односа. Уколико то није случај (услед развода брака, сталних породичних сукоба супружника, родитеља и деце или деце међусобно), реч је о патологији породичног живота која може бити примарни узрок личне несреће, психичких поремећаја, друштвене делинквенције и криминала чланова таквих разорених породица. Зато је срећена и стабилна породица незамењиви услов за нормалан развој личности, за срећан лични живот људи, као и за стабилно и просперитетно друштво.

Међутим, од патологије односа у модерној породици морају се јасно разграничити структурне промене брака и породице у новом глобалном друштвеном и културном контексту

које имају своје рационалне разлоге, мада и њих прати нека слична или мало другачија патологија. Најновије тенденције у променама брака и породице у развијеним *постиндустријским* друштвима из темеља мењају не само традиционалне патријархалне породичне односе него доводе до нових односа полова и генерација који се у основи разликују и од модерне нуклеарне породице какву је створило грађанско друштво. Друштво „друге модерне“ или постиндустријско друштво мења из темеља укупан начин друштвеног живота људи тако што мења начин њихове комуникације, њихов начин рада и коришћења слободног времена, што за последицу има промене свих постојећих облика друштвеног груписања и свих регулативних институција, које не мимоилазе ни брак ни породицу. Основне постмодерне тенденције промена у брачним и породичним односима представљају продужавање неких модерних тенденција, уз неке нове и специфичне:

1. Све мањи број мушкараца и жена одлучује се да ступи у брак и заснује породицу, а они који се на то одлуче чине то након краће или дуже предбрачне заједнице.
2. Све је већа стопа развода бракова, међу онима који се одлуче да га склопе.
3. Све је више мушкараца и жена који живе у ванбрачним заједницама (старији термин) или у краћој или дужој „(ван)брачној кохабитацији“ (новији израз, који, што је парадоксално, асоцира на примитивни „синдијазмички“ или „брак парова“, мада је једна врста постмодерног „партнерског односа“ (Бобић 2003).
4. Из таквих веза рађа се све мање деце, али и она која се рађају све чешће живе само с једним родитељем (чешће с мајком него с оцем).
5. На више од једног брака (или кохабитације) чешће се одлучују мушкарци него жене, а у породицама је све више деце из више (ван)брачних веза.
6. Сродднички односи тако губе на значају, али се „сродници“ умножавају (полуотац, полумајка, полубрат, полусестра, полубаба, полудеда и слично).
7. Деца се не само рано одвајају него се и све више отуђују од родитеља.
8. Родитељски ауторитет слаби, а деца самосталније трагају за својим идентитетом у групи вршњака и у поткултури референтних група које се симболички идентификују преко музике, начина облачења, места окупљања, начина понашања (често девијантног и делинквентног).
9. Породична заједница слаби, односи се све више инструментализују, породичне се вредности рационализују, а појачава се отуђење у личним односима.
10. Као последица свега наведеног у информатичком друштву настаје нови тип породичних односа који би се условно могао назвати „виртуелном породицом“. То је мрежа породичних сродника који не живе заједно, али међусобно редовно комуницирају софистицираним средствима (телефоном, преко друштвених мрежа на интернету, електронском поштом), који редовно размењују информације, а понекад се и међусобно помажу. Они се повремено и физички сусрећу, али само онда када им се случајно укрсте путеви на глобалном простору у којем се свако бави својим послом, али уз пословне везе одржава и породичне (које су све сличније пословним везама).

Породица и односи полова и генерација у Србији изложени су напред наведеним глобализацијским тенденцијама, али и локалним специфичностима које је са собом донела не само по себи трауматична постсоцијалистичка транзиција него нарочито разарање државе и друштва у условима унутарњег грађанског рата и спољне агресије НАТО. У околностима разореног друштва породица и породични односи су, као и сви други друштвени сегменти, били заустављени у развоју, враћени уназад (ретрадиционализовани) и оптерећени патолошким девијацијама којих се није лако ослободити ни кад се глобални оквир породичног живота промени. То потврђују сва емпиријска социолошка истраживања у Србији, а о противречним односима полова и генерација у породици и нашем друштву најбоље сведоче синтетичке студије Анђелке Милић, Загорке Голубовић, Марине Благојевић, Гордане Трипковић, Жаране Папић, Смиљке Томановић, Мирјане Бобић и многих других који су се бавили појединим аспектима ових односа.

Анђелка Милић (*Друштвена трансформација*, 2004, с. 317–347) указује на следеће *драматичне промене у структури наших породица и домаћинстава*:

- јако повећан удео самачких и супружничких старачких домаћинстава;
- смањен удео породица нуклеарног састава (родитељи с децом);
- повећан удео сложених проширених породица с три генерације чланова.

Структурне промене наших породица данас су у директној вези с неповољним демографским кретањима у Србији као што су:

- старење становништва;
- висок морталитет неких старосних групација;
- висока емиграција млађих нараштаја у репродуктивном периоду;
- несташица станова;
- низак животни стандард који не дозвољава одвајање породица.

Посебан проблем је брига о старима и породична атмосфера. Већина наших домаћинстава (62%) оптерећена је свакодневном бригом за старе особе које су, уз то, у високом постотку болесне и неспособне за самосталан живот. У целини гледано, сва наведена кретања производе на нивоу примарних друштвених односа доста скучену атмосферу, без полета за друштвене промене.

Мирјана Бобић указује на *опадање популарности брака* код нас. Србија је данас захваћена процесом опадања популарности брака у смислу одлагања ступања у брак и пораста броја самаца. Разлози за овакво понашање леже у друштвеним ограничењима повезаним с распадом социјалних институција и подршке државе социјалним правима, а појединци скоро да немају могућности избора и креирања свог животног пута. Млади се не усуђују да формално склапају брак све док не дођу у прилику да нађу сигурно запослење и сопствени стан – а такве прилике су веома ретке. Зато се повећава број оних који се одлучују на неформалну брачну кохабитацију уместо формалног закључења брака. Један од разлога који жене одбија од брака јесте и чињеница да друштвена и родна еманципација жена у нашим породицама није на нивоу који младе жене данас оцењују као задовољавајући. У 3/4 домаћинстава подела кућног рада је традиционална – готово све кућне послове и бригу о

деци обављају жене: 75% удатих жена незадовољно је поделом кућног рада и начином расподеле кућног буџета (*Друштвена трансформација*, М. Бобић, с. 377–404; М. Бобић, 2003).

Смиљка Томановић показује како су с глобалном друштвеном кризом повезане и *тешкоће родитељства* у Србији. Ширење сиромаштва код нас снажно обележава родитељство: од опажања породице као основне друштвене заједнице, преко сужене друштвености и социјалних мрежа и друштвене (државне) подршке родитељству, до врсте проблема с којима се код нас суочава родитељство. Главни проблем за родитеље у Србији, слично као и у другим земљама, јесте опасност од дроге и алкохола која вреба децу. Али, код нас су на високом другом месту материјални проблеми родитељства, и по томе се у Србији родитељи разликују од родитеља у развијенијим земљама. Наравно, родитељство је и код нас слојно издиференцирано, пошто постоји значајна неједнакост међу родитељима у материјалним, културним и социјалним ресурсима. У Србији се родитељи у великој мери ослањају на помоћ својих родитеља: финансијски, стамбено (42% живи код родитеља) и око чување деце. Осиромашење и велика зависност од помоћи родитељске породице отежавају индивидуализацију савременог родитељства у Србији. (*Друштвена трансформација*, С. Томановић, с. 349–375; С. Томановић, 2004).

У Србији би била неопходна много већа, континуирана, системска и свестрана подршка родитељству и у граду и на селу – која би била истовремено економска, статусно-правна и културно-симболичка. На селу је таква подршка још ургентнија зато што је у свим нашим селима све мање деце, а све више старих, што из већине села масовно одлазе млади, а нарочито младе жене које би могле да рађају децу. Ако се понеки спорадични подстицај родитељству и појави, он из ширег друштва отежано и успорено продире до села. Отуда млади, а нарочито младе жене, губе стрпљење и у потрази за „бољим животом“ негде другде напуштају своја села и одлазе у градове, па чак и у друге земље. То је генерација која се ретко жени и удаје, која још ређе рађа децу и преузима бригу за њихово подизање и социјално збрињавање. Овај образац постаје цивилизацијски проблем западне потрошачке и индивидуалистичке културе, у којој породица као примарна људска заједница узмиче пред уговорним „партнерством“ појединаца – за које су деца углавном животни баласт. Популација којом овладају овакви обрасци понашања све мање је у стању да се обнавља, а без демографске виталности није могућ прост опстанак, а поготово пожељан и одржив друштвени развој. То су велика и дубока структурна и развојна ограничења и непревладана културна противречја с којом се суочава модерна и постмодерна западна цивилизација.

Социолози се слажу у оцени да у кризним временима породица на себе преузима терет свих других друштвених институција и потврђује своју примарну улогу за људе који као изоловани појединци не би могли преживети глобалне друштвене катаклизме. То се потврђивало и у случају наше породице у свим тешким временима, па и оним у последњим деценијама на прелазу из XX у XXI век. Али, сагласност постоји и у оцени да су унутар наше породице у тешким временима појачавани сукоби по свим линијама полних и генерацијских односа, кад год би се нагомилали проблеми које породице саме нису биле у стању да решавају.

Данас су сеоске породице код нас у парадоксалном и веома неповољном стању: око њих се обједињују и на противречан начин преламају сва негативна дејства глобалних кризних процеса и модерних градских образаца понашања, с традиционалним ограничењима старих, сиромашних и у сваком погледу маргинализованих сеоских заједница, неразвијених региона,

али и подређених полно-генерацијских скупина (жена и младих). Дугорочно гледано, све изразитије старење сеоског и укупног становништва један је од највећих друштвених проблема у Србији. Старо становништво (преко 65 година) има посебне проблеме зато што је реч о скупини која је у великој мери егзистенцијално зависна од других – од потомака и(ли) од државних социјалних служби, а и једни и други их занемарују и препуштају саме себи.

С умањеним радним способностима, повећаним здравственим ризицима, социјално маргинализовани, физички и психички истрошени стари људи велики су проблем сами себи, али и за друштво у којем се њихов број повећава. С друге стране, општа друштвена нестабилност посебно погађа оне који су немоћни и зависе од других, што се односи и на старе у Србији у кризним временима последњих деценија. Стари у градовима имају најмање времена и могућности да се прилагоде транзицијским реформама система пензионог и здравственог осигурања, њих више него друге погађају релативно високе цене егзистенцијалних добара и комуналних услуга, они су испали из система легалне економије, а нису се „снашли“ у амбијенту „сиве економије“. Стари у селима су, још више него они у градовима, одсечени од света и остављени од потомака, без социјалне и здравствене заштите и преко потребне неге у позним годинама живота.

Структурне промене у породичним односима статистички се одсликавају и на примеру **сеоских домаћинстава** као социо-економске установе која је нарочито у селима најнепосредније повезана с породицом. Домаћинством се сматра свака породична или сродна скупина лица која заједно станују и заједнички троше своје приходе за подмиривање основних животних потреба око становања, одевања, исхране и другог. Домаћинство може да буде самачко или вишечлано. У првом случају једно лице живи са́мо у стану или у делу стана, а у другом више лица, која су обично у међусобном сродству, заједнички станују и деле трошкове становања, исхране, одевања, лечења и другог. Кад су чланови домаћинства у сродству – говоримо о породичном домаћинству, док је непородично домаћинство заједница лица која имају само заједничо становање и буџет, а нису у брачним или сродничким односима.

Као што се смањује број чланова породица, смањује се и просечан број чланова сеоских и градских домаћинстава. Тако се у свим досадашњим пописима (1948–2002) уочава све већи број домаћинстава с мањим бројем чланова, док се смањује удео домаћинстава са четири и више чланова. Истовремено се у овом периоду укупан број домаћинстава стално повећава. Међутим, према резултатима Пописа 2011. први пут је код нас забележен пад укупног броја домаћинстава, највероватније због гашења великог броја самачких и старачких домаћинстава у Региону Јужне и Источне Србије. Да је у току изражена депопулација у Србији сведоче и подаци да се наставља пад просечног броја чланова домаћинства. Тако је у 2002. години просечно домаћинство у Србији први пут имало мање од три члана, а резултати Пописа 2011. показују да је исти тренд смањења просечне величине домаћинства настављен. Од укупно 2.487.886 домаћинстава у Србији 2011, највише је било двочланих (25,6% или свако четврто) а потом самачких (22,3%), па трочланих (19,2%) и четворочланих домаћинства (18,3%). Удео домаћинстава с више од четири члана износи 14,6%.[93]

[93] *Пописни атлас 2011*, с. 96

Графикон 15. **Домаћинства према броју чланова и просечној величини, 1948–2011**.

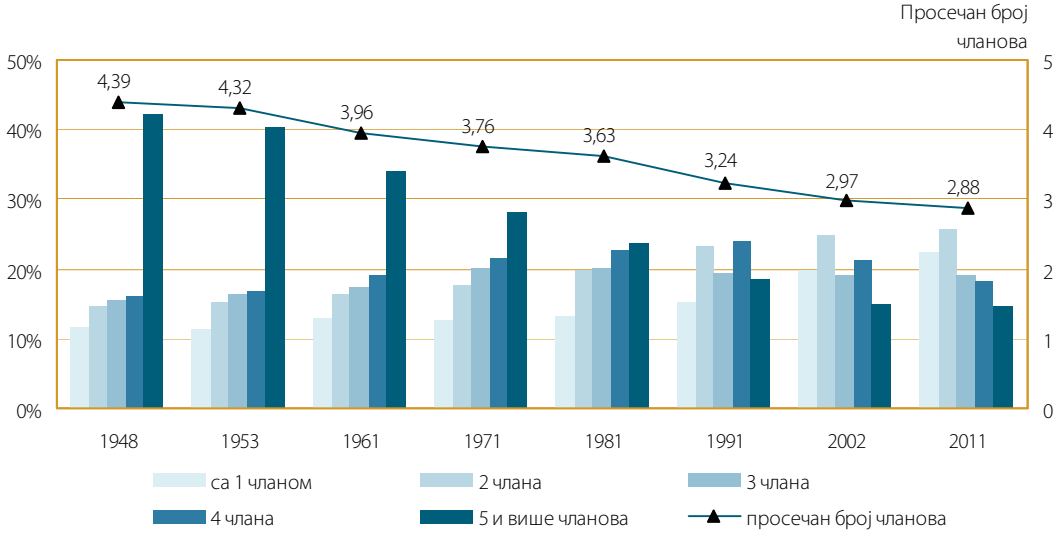

Извор: Пописни атлас 2011. с. 96

У укупном контингенту самачких домаћинстава далеко је већа заступљеност жена (60,3%) него мушкараца (39,7%). То је зато што жене имају просечно дужи животни век, што ређе ступају у други брак и што се лакше као саме сналазе у кућним пословима од мушкараца исте старосне доби. Отуда су међу „самцима“ млађим од 50 година мушкарци заступљенији (61%), док су међу „самцима“ старим 65 и више година готово 3/4 жене. Свако друго самачко домаћинство у Србији је старачко (једини члан са 65 и више година). Таква домаћинства се брзо гасе, а они који у њима живе сами представљају највећи социјални проблем све празнијих села.

У случају старачких самачких и сеоских домаћинстава нарочито је тешко кад се сусретне више чинилаца који негативно делују на оне који су се у њима још задржали: старост, болест и самоћа су већ сами по себи велики проблем за људе у селима; село је у социјалном погледу маргинална средина у односу на град, у којем су смештене привредне, политичке, образовне, здравствене и друге установе, којима је и млађим људима из села отежан приступ; све наведено обично је праћено материјалним сиромаштвом и социјалном искљученошћу старих људи који живе у селима. Такво стање је потврђено и у једном од ретких новијих емпиријских истраживања о социјалној искључености и сиромаштву у сеоским подручјима у Србији које је спровела група истраживача (Слободан Цвејић и други) уз финансијску подршку невладине организације *SeConS* – група за развојну иницијативу, и уз подршку Програма Уједињених нација за развој у Србији. Истраживање социјалне искључености спроведено је анкетирањем на узорку од 1621 домаћинства, у руралним областима Србије (дефинисаним у складу с *OECD* стандардима), и то путем испитивања најважнијих димензија искључености, као што су: финансијско сиромаштво и материјална депривација, економски аспекти искључености у

контексту тржишне пољопривредне производње и могућности запошљавања у непољопривредним секторима, приступ социјалним услугама и културна партиципација сеоског становништва.[94]

Овим истраживањем потврђене су и раније познате тешке животне прилике с којима се суочавају људи који живе у селу, али су на репрезентативном узорку прецизније описане димензије и степен сиромаштва и социјалне искључености у односу на чиниоце који одређују квалитет живота људи у некој средини. Штета је само што не постоји слично новије истраживање социјалне искључености и сиромаштва и у градовима Србије, које би се спровело по истој методологији и у исто време, па да имамо прецизне описе евидентно значајних социјалних разлика по месту живљења.

Графикон 16. **Самачка домаћинства према старости и полу, 2011**.

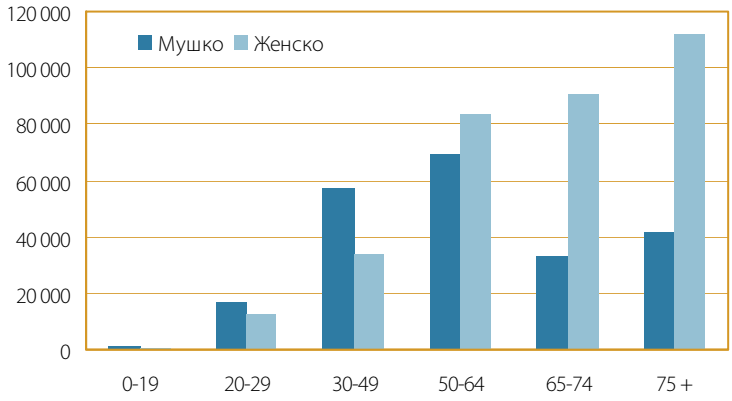

5,8% самаца млађе је од 30 година.

Свако друго самачко домаћинство је старачко (65 година и више).

Извор: Пописни атлас 2011. с. 96

[94] Слободан Цвејић, Марија Бабовић, Мина Петровић, Наталија Богданов, Оливера Вуковић (2010): *Социјална искљученост у руралним областима*, Београд, с. 17.

Картограм 5. **Старачка домаћинства у Србији по насељима, 2011.**

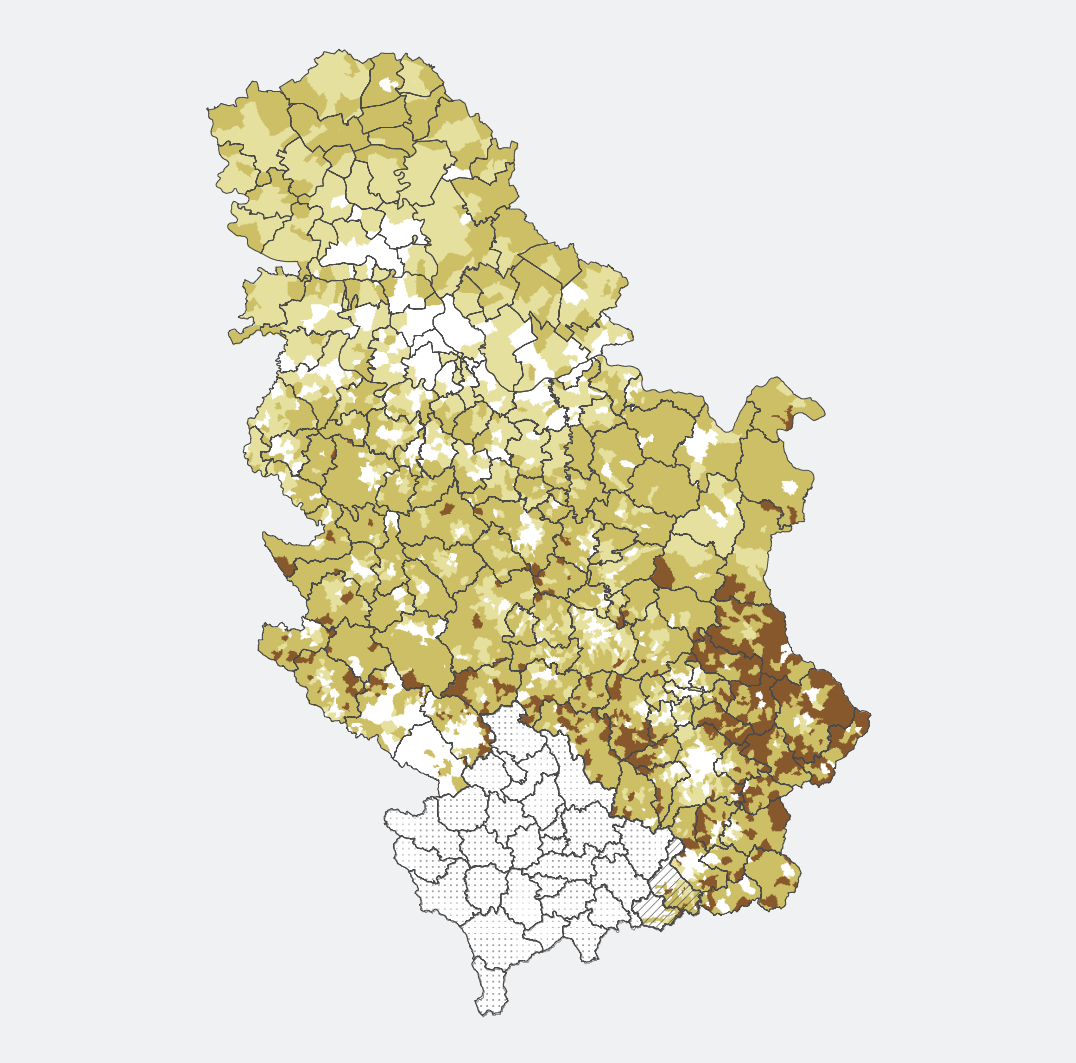

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 103.

Једно раније истраживање била је *Анкета о животном стандарду (АЖС)* коју је спровела група истраживача Економског института у Београду. Ова анкета је спроведена маја–јуна 2002. године на узорку од 6386 домаћинстава с 19.725 чланова, а њени резултати су објављени у студији *Сиромаштво и реформа финансијске подршке сиромашнима* (Београд, 2003). На тој искуственој грађи настао је и веома илустративан рад Бошка Мијатовића *Социо-економски положај старих у Србији* (2003), који је аналитички још увек актуелан иако су статистички показатељи у међувремену нешто измењени. Мијатовић посебно разматра проблем сиромаштва старих у Србији, полазећи од нивоа потрошње, услова становања и њихових прихода. У ту сврху је као синтетички показатељ коришћена тзв. *стопа сиромаштва,* која је изведена на основу стандарда нормалне исхране и економетријске процене неопходне потрошње осталих артикала. У анализи је узето у обзир да додатни чланови домаћинства

„коштају“ мање од првог, а деца мање од одраслих. Тако је у Србији 2002. повучена *линија сиромаштва* на 4489 динара месечних прихода по члану домаћинства. То није било на егзистенцијалном и биолошком минимуму, јер је био урачунат стандард нормалне (а не минималне) исхране, уз одговарајућу непрехрамбену потрошњу. Зато је могла да се процењује и тзв. *дубина сиромаштва*, односно релативно место неке групе испод линије сиромаштва. Дубина сиромаштва представља укупан дефицит у потрошњи, процентуално испод линије сиромаштва, и показује колико су неки сиромашни сиромашнији од неких других међу сиромашнима.

Табела 20. **Сиромаштво старих у Србији, 2002.**

Старосна група	Стопа сиромаштва	Дубина сиромаштва
Стари 65 и више год.	14,8	3,2
Млађи од 65 година	9,7	2,0
Цела популација	10,6	2,2

Извор: Б. Мијатовић, *Социо-економски положај старих у Србији*, с. 230.

Даљом анализом утврђено је распростирање сиромаштва у Србији по разним линијама – према старости, полу, типу домаћинства, месту становања и по регионима.

- Уочљиво је веће сиромаштво старих него млађих, којих је 2002. било испод линије сиромаштва око 185 хиљада (у Србији не рачунајући Косово и Метохију). Ризик да старо лице буде сиромашно је за 54% већи него да се то догоди млађем лицу.
- Стопа сиромаштва у целој популацији је приближно једнака за мушкарце и жене, с тим што су међу старим особама жене нешто сиромашније (вероватно због мањих прихода и мањих пензија). И за мушкарце и за жене је утврђено да су сиромашнији они најстарији (преко 80 година) – и према стопи сиромаштва и по дубини сиромаштва.
- Посматрано према типу домаћинства, најсиромашнији су они који живе у мешовитим домаћинствима у којима нико није запослен, па је свима главни извор прихода (и млађима, дакле) пензија коју имају старе особе (21% стопа, а 4,4% дубина сиромаштва)
- У старачким домаћинствима (без млађих) сиромашнији су у двочланим него у једночланим домаћинствима, јер тамо где их је двоје често се живи од једне пензије.
- Међу старима, најповољнији положај имају пензионери, јер су њихови приходи најстабилнији, па им је потрошња највиша, а стопа сиромаштва најмања (12,6%).
- За пензионерима следе стари пољопривредници, чија је потрошња испод просека свих старих људи, али је стопа сиромаштва на просеку, јер су њихови прохтеви најмањи.
- Домаћице су још сиромашније од пољопривредника (стопа сиромаштва 19,6%).
- Постоји и категорија „остали“, где спадају најсиромашнији (стопа 24,3%, а дубина 6,3%).
- По регионима, старима је најлошије у југоисточној Србији (сиромашно је свако четврто старо лице, а свако треће је без пензије). У осталим регионима сиромаштво је приближно једнако распрострањено (сваки осми међу старима је сиромашан). Помало изненађује да је сиромаштво међу старима веће у најразвијенијим регионима (у Београду и Војводини) него у

широком појасу западне, централне и источне Србије. Најмање старих је сиромашно у западној и источној Србији. Могуће је да на ово утиче стабилност средње развијених села у западној и гастарбајтерске пензије у источној Србији.

- Ипак, *међу најсиромашнијима су стари сељаци који живе у самачким домаћинствима*. Они су најмање обухваћени пензионим осигурањем, њихове пензије су најниже (просечна пензија из фонда земљорадника у новембру 2002. била је 1801 динар, док је просек из фонда запослених био 6676 динара), а исплате касне и по две године. Све у свему, у селу је и тада, као и сада, за старе (као и за све друге) било теже него у граду.
- Ниво образовања је у чврстој обрнутој корелацији са сиромаштвом: образовани су мање сиромашни, више образовање повлачи веће плате и пензије, те се образовање исплати и у старости.

Кад се све сумира, уочава се да је систем социјалне заштите, а нарочито пензиони систем, уз породичне прилике као традиционални услов, пресудан чинилац који утиче на одговарајући социјални и економски положај старих лица. Мијатовићева студија потврђује да пензиони фондови, иако невелики због општег сиромаштва у земљи, представљају животно важан социјални ресурс. Они се баш због тога морају тако реформисати да оптимално уравнотеже економске могућности српског друштва и социо-економске потребе старих људи – што је један од првих задатака алтернативне социјалне политике и прворазредни изазов за одговарајућу правну регулативу.

Проблеми старих људи се нарочито пројектују на глобални план онда кад се број старих релативно увећа преко неког друштвено подношљивог броја. Несумњиво је позитивна друштвена чињеница стално продужавање просечног трајања живота, јер сведочи о вишем квалитету живота и ефикаснијој здравственој заштити. Ова тенденција је у Србији у кризним временима поремећена, али се поново очекује њено настављање. Прави проблем је на другој страни и не огледа се у томе што је данас код нас старих превише, него што је младих премало. У Србији се већ деценијама рађа све мање деце и зато је она ранија старосна пирамида становништва, са широком основом коју чине млади и суженим врхом старих, сасвим нестала и замењена је неком крњавом призмом у којој су скоро све старосне кохорте приближно једнаке.

б) *Суседство у селу*

Суседство је најважнији друштвено-просторни однос који се формира процесом насељавања као релативно трајног везивања друштвених група (и појединаца) за неку одређену територију коју заједнички користе и на њој организују своју друштвену заједницу.

Суседи стварају људска *насеља* као сложене и вишефункционалне друштвено-просторне скупине у којима се појединци и групе, услед просторне близине, на особени начин међусобно повезују у току свакодневног заједничког живота. Историјски формирана насеља су, дакле, главна цивилизацијска творевина просторне структуре друштва, јер се у оквиру њих успостављају најважнији процеси и односи људског друштвеног живота. Из истих разлога *суседство* је основни друштвено-цивилизацијски однос. Просторна блискост омогућује свако друго трајније и јаче међусобно повезивање појединаца и група у локалним заједницама. Тек кад се неки појединци и групе сретну у простору и времену међу њима могу да се успостављају друштвени односи – тако што се покрећу заједничка деловања, настају заједнички облици мишљења, веровања и осећања и устаљују се неки заједнички обрасци понашања.

Без друштвеног повезивања суседа у оквиру насеља, у конкретном простору и времену, не би уопште биле могуће трајније и значајније друштвено-културне творевине. Они који несељавају исто насеље чешће се сусрећу међусобно него с другима, чешће сарађују или се једни с другима сукобљавају, сличније су им потребе, интереси и вредности, стичу сличне навике, развијају слична веровања и подвргавају се истим обичајима. Сличне потребе, понекад, доводе појединце и групе у исто насеље, али се чешће тек заједничким животом у једном насељу обликују заједнички интереси, вредности и обрасци понашања.

Сва развијенија, цивилизована друштва познају два основна типа насеља – *село* и *град* – и више њихових различитих *мешовитих* облика. У сваком од њих се успостављају одговарајући облици и садржаји суседских односа. Скоро да би се могло рећи да се друштвене разлике између села и града најнепосредније испољавају у различитом значају који за људе имају суседски односи у једном или другом типу насеља.

Село је друштвено-просторна скупина која историјски настаје с обликовањем првих сталних насеља и у којој се успостављају први, елементарни и примарни суседски односи. У селу се људи, у условима неразвијене друштвене поделе рада, међусобно повезују у малу локалну заједницу. Са члановима своје породице сељаци се претежно баве пољопривредом као основном егзистенцијалном друштвеном активношћу. Посредством разних облика пољопривреде они ступају у непосредне односе с природом и у примарне суседске односе, стварајући томе примерене културне обрасце (народну сељачку културу).

Привређивање и укупна *друштвена организација* првих села почива на неразвијеној, углавном *природној подели рада* (по полу и старости) и *колективној својини* као основном продукционом односу. Односи који настају на овој основи граде релативно просту структуру „друштва механичке солидарности“ (Диркем) у којем колектив доминира над својим деловима (појединцима и групама), који се међусобно веома мало разликују по начину свога друштвеног живота: на сличан начин раде, станују и међусобно комуницирају по устаљеним неписаним нормативним обрасцима; заједнички верују у иста божанства, негују исте митове и култове, па се и осећају припадницима једне сродничке и локалне заједнице.

То битно одређује структуру *сеоског колектива* као просторно-суседске скупине већег броја породица које међусобно успостављају *суседске односе*. Суседски односи су унеколико различити од иначе јаких и преовлађујућих *сродничких односа* који су били једини односи у родовским заједницама, на претцивилизацијском ступњу развоја. Иако се и суседски односи сматрају примарним и непосредним друштвеним односима, они су посреднији од сродничких.

Суседски односи у селу никад нису непосредни односи међу појединцима, јер код њих увек *посредују породични односи*. У традиционалном селу појединци један према другом иступају као припадници својих ужих или ширих породичних скупина, чијим међугрупним односима су битно одређени и сви међуиндивидуални односи. Кад настају села као стална насеља устаљују се и суседски односи као први друштвени односи изван сродничких скупина, али породични односи и даље остају (све до данашњих дана) најважнији односи у традиционалним сеоским заједницама.

Суседство у селу је ембрионални облик јавног друштвеног живота уопште. Зато је село као скупина суседа *први шири друштвени оквир у односу на породицу* и прва локална спона „приватног“ и „јавног“ живота људи. Наравно, у традиционалном селу „јавно“ (сеоско) појављује се само у рудиментарном облику поред „приватног“ (породичног), али се ипак појављује. Од

момента кад постане могуће учествовање појединаца у односима изван сродничке групе, први пут се јавља могућност да се „лично“ (појединачно) испољи релативно независно од „колективног“ (породичног). Село није довољно широк друштвени оквир који би могао битније да релативизује превласт колектива над појединцима, типичну за традиционална сељачка друштва, али јесте први ступањ људске друштвености на којем се овај проблем појављује и уочава.

Као и сваки други примаран и непосредан друштвени однос, однос међу суседима може да попримі различите спољне облике и унутарњи смисао. Суседство се обично развија на скали која обухвата људске и друштвене екстреме и све њихове прелазне облике: од најтешње сарадње, узајамне солидарности и више него братске љубави, до жестоких сукоба, зависти и мржње којој нема премца – с њиховим различитим, често противречним и парадоксалним међусобним спојевима. То је она скала где је на једном крају оно народно „комшија па Бог“, а на другом, исто тако народно, људски и друштвено укорењено прижељкивање „да комшији цркне крава“. Тамо где је суседство важан однос (као што је то случај с традиционалним селом) ту се оно чешће примиче наведеним екстремима него тамо где је само један од многих, не нарочито битних и релативно површних односа (као у граду).

Ипак, не постоји ваљана друштвена, културолошка или психолошко-антрополошка теорија која би могла поуздано и једнозначно да одговори на питање када се, где и под којим неопходним и довољним условима активира један или други од ова два екстремна социјално-психолошка механизма и шта све утиче на то да у суседским односима превлада овај или онај друштвено-културни образац. У игри односа међу суседима многи чиниоци остају невидљиви за све оне који у њима непосредно не суделују, а нарочито за оне који им приступају споља, са својим предубеђењима. Као сви други важни друштвени односи, и суседски односи се (било да су позитивно или негативно обележени) дуго изграђују и преносе с генерације на генерацију. Зато је њихов прави смисао могуће разумети само у конкретном социо-културном контексту у којем су настали и у којем се испољавају. Поверење се у суседским односима споро ствара, али се брзо може изгубити.

Општа је социолошка претпоставка да поремећаји и у суседским односима настају онда када се створи неред у преовлађујућем вредносно-нормативном систему неке уже или шире друштвене заједнице, кад стари обичаји ослабе, а нова (неписана и писана) друштвена правила не задобију такву регулативну снагу која би могла да држи у међусобном складу нарасле супротности (потреба и интереса) међу суседима. У овом садејству ужих и ширих услова на суседске односе као да би се могла уочити следећа правилност: *суседи с временом увек успоставе мање-више складне комшијске односе, који се одржавају све док се не промени шири друштвени оквир тако да својим новим склопом ослободи латентне унутарње супротности.*

Поремећаји у суседским односима у селу настају у преломним околностима и временима: кад наступи међусобна јагма око поделе и захватања колективног земљишта, кад се неко споља умеша у локалне односе на пристрасан начин (пренебрегавајући важећи вредносно-нормативни поредак и успостављену равнотежу интереса), кад у глобалном систему настају ломови, радикални заокрети, масовни покрети, сукоби и ратови. Тада су на великој проби сви примарни и локални друштвени односи. Односи међу суседима који су латентно нагрижени или отворено конфликтни тада се распаљују. Притајена, потуљена, тињајућа и дуго акумулирана

мржња, потхрањивана дубоким фрустрацијама, међусобном завишћу и онтолошком злобом појединаца, разбуктава се у буктињу колективне несреће која гута све пред собом.

Здрави суседски односи у тешким временима добијају нову чврстину и квалитет. Као исконско људско добро, они стичу непроцењиву друштвену и културну вредност и постају најсветлији идеали једне заједнице. То је добро које суседу од суседа долази онда кад је ближњем најтеже, кад је спољна претња велика, а снага унутарњег отпора мала. Непосредна просторна блискост (суседство) губи значај у информатичком друштву, али истовремено остаје, уз породицу, основни оквир непосредних међуљудских односа, који ће увек имати примарни значај за човека – и у будућности.

5.2. Сеоске установе, организације и обрасци културе

Друштвена установа (институција) јесте устаљен (установљен), усвојен, уобличен (формализован) начин вршења оног друштвеног деловања које је важно за одржавање и функционисање друштвеног поретка.

Што је неко деловање значајније за целину друштва, то је и друштво заинтересованије да га устали (стабилизује), уреди и уобличи тако да се смање ризици случајног или намерног одступања од усвојеног обрасца који се већ доказао као успешан и функционалан или је само пожељан. Зато су друштвене установе истински *обрасци друштвеног деловања и темељ сваког друштвеног поретка.*

Друштвена организација је уобличена и устаљена (установљена) мрежа улога и положаја која одржава на окупу чланове једне групе људи и усклађује њихово узајамно понашање док заједнички обављају неко друштвено деловање.

Термин „организација“ (лат. *organisatio* – спајање делова у целину која може да опстане и делује) указује да се неки делови (органи) спонтано уклапају у неку целину тако да је она способна да живи (као организам) или се односи на свесно настојање да се од делова склопи целина која функционише (као систем).

Појам друштвене организације у социологији има три основна значења:

1. као *унутарње својство* сваке друштвене групе (нпр. неформалне – формалне);
2. као *удружење појединаца* настало због остварења неког њиховог заједничког циља (нпр. политичка странка);
3. као *уређена глобална целина* (нпр. „организација глобалног система“).

Социолошки је, можда, најважније истаћи чињеницу да су организације *нормативни елемент у структури*, како друштвених група тако и друштвених установа. Зато је, уопштено гледано, најважнија улога друштвених организација да посредују између друштвених група и друштвених установа тако што омогућују да организована група обавља установљену делатност. Гледано према функционалном критеријуму, и у сељачком друштву се разликују економске, политичке и културне установе и организације.

Тако су најважније *економске установе* у селу сељачка (породична) домаћинства и газдинства, сеоске задруге, сеоске продавнице, а у новије време пољопривредна и друга предузећа и удружења (сточара, повртара, воћара, пчелара, за кућну радиност, сеоски туризам и друго).

Сеоска месна заједница је *политичка установа* локалне сеоске самоуправе, а сеоска месна канцеларија је установа локалне државне управе. Политичке организације у селу су месни огранци политичких странака.

Сеоска школа је најважнија *културна установа* у селу, а најстарије су верске установе (цркве). Култури свакодневног живота и рада људи у селу доприносе сеоски домови културе са својим разним секцијама (фолклорна, драмска, ликовна, литерарна и друге) здравствене установе (сеоске амбуланте). У сфери слободног времена делују установе као што су спортски клубови и кафане (кафићи), као и удружења ловаца, риболоваца и друга хоби-удружења.

а) Локална сеоска заједница и њена самоуправа

Локална заједница је најмања територијална скупина у којој је могуће организовати све виталне друштвене функције. У српској традицији локална самоуправа је везана за сеоску општину као месну заједницу патријархалних породица (задруга и инокосних). Њени органи су били *сеоска скупштина (збор)* и *сеоски кмет (челник),* који су као први међу једнакима представљали село пред другима. С учвршћивањем средњовековне српске државне управе традиционална сеоска самоуправа је све више потискивана. Падом српске државе под Турке поново су оживеле све традиционалне српске установе, а међу њима и село као локална заједница. Природа турског феудализма погодовала је оживљавању старе српске племенске и сеоске организације и традиционалне самоуправе у њој. То је био војничко-пљачкашки и примитиван систем који се није много мешао у унутарње односе међу покоренима. Осим тога, у временима кад се није могло војнички одбранити од јачег непријатеља, чувањем традиционалних друштвених установа и организационих облика свакодневног живота у локалној сеоској заједници најбоље је чуван национални идентитет. Онда када су Турци (тзв. читлучењем), при крају своје владавине, посегли за укидањем народне самоуправе и релативно слободног статуса сељака, Срби су се дигли на устанак и то је био почетак краја турске власти.

Наше данашње село чува традицију локалне самоуправе више него било која друга друштвена скупина. Окосницу друштвеног живота сваке локалне сеоске заједице чине *суседски односи* и с њима повезани сви други односи међу друштвеним групама, установама и организацијама.

У извесном смислу, општина би код нас могла да буде најшира локална друштвена заједница, али само уз услов да није сувише велика као оквир претежно непосредних међуљудских односа у једној интегрисаној просторној скупини појединаца и друштвених група, локалних установа и организација. У односу на дати ниво развијености друштвене инфраструктуре (ниво поделе рада, разгранатост друштвених установа и њихове функционалне могућности, јавне комуникације и друго), већина наших општина је и даље превелика. Зато оне понекад више личе на мале „државе у држави" него на реалне локалне заједнице. С развојем нових средстава комуникације питање физичког обима локалне заједнице биће све мање важно, па се као важније поставља питање како је дотична локална средина организована, постоје ли у њој неопходне локалне установе, како оне данас функционишу и које су нове у непосредној будућности потребне.

У већини случајева улогу локалне заједнице преузима једно насеље као друштвено-просторна скупина, са́мо или заједно са суседним насељима с којима се функционално допуњује. Међутим, савремене промене у свакодневном начину живота и нарастање нових и

разноврсних друштвених потреба код појединих категорија становништва, нарочито у селима, ова насеља чини претесним оквиром за пуни друштвени живот – и поред евидентне непосредности односа у њима.

С друге стране, модернија средства саобраћаја проширују просторне оквире непосредних друштвених односа међу људима који све више излазе из свога села, чак и ако је оно велико и развијено, што значи да ни некад велике општине данас нису толико велике. Наравно, позната опаска да у информатичкој ери савремени свет постаје „локално село“ није релевантна за системско (политичко и правно) димензионирање локалне заједнице зато што се реални живот људи углавном одвија у неком конкретном месту и његовој околини.

Социолошки гледано, локална заједница, дакле, није само просторна већ је и друштвено функционална целина. Она није тек неки ужи оквир и празна форма, него и сасвим одређени садржај непосредног и свакодневног друштвеног живота у којем појединци и групе обављају најразоврсније друштвене делатности којима задовољавају многе своје примарне и секундарне потребе.

Свака локална заједница само релативно је самодовољна. Она је сложено структурисана и вишефункционална друштвена творевина, која је увек део неке шире, веће и сложеније целине коју чини неко конкретно глобално друштво. Иако нужан, она никад није сасвим довољан оквир свеукупног друштвеног живота, с изузетком најпримитивнијих облика друштвене егзистенције. Још важнија је околност да су сви друштвени односи унутар локалне заједнице детерминисани глобалним друштвеним односима и процесима.

Глобално друштво делује на локалну сеоску заједницу посредством локалних испостава глобалних установа, правним прописивањем организационих облика свих институционализованих економских, политичких и међуљудских деловања и односа, усвојеним и наметаним моделима социјализације, просвећивања и доминантних културних образаца мишљења, веровања и осећања појединаца и друштвених група. Сеоске школе, здравствене амбуланте, месни огранци политичких странака и разних удружења грађана, као и средства јавног информисања (штампа, радио, телевизија, а данас и интернет) посредују утицаје ширег глобалног друштва на све што се у селу дешава.

Конкретни односи између глобалног друштва и локалних заједница веома се разликују у различитим друштвеним системима и у разним временима. Једно од најважнијих питања сваке друштвене организације, како с теоријског тако и с практичног становишта, увек је питање оптималне дистрибуције и рационалног усклађивања права и обавеза, овлашћења и могућности, циљева и средстава економског, политичког и културног деловања – на глобалном и на локалом нивоу друштвеног живота. Свака локална заједница има потребу за некаквим видом самоодређења и самоуправе (аутономије) којима би исказала, заштитила и задовољила своје посебне интересе. Зато је питање *локалне самоуправе* оно питање око којег се укршта највећи број битних друштвених односа између глобалног друштва и локалне заједнице. *Локална самоуправа* је демократски и рационалан облик управе који има предност над другим облицима организације власти на локалном нивоу. Познато је да је један од темељних политичких принципа демократске управе подела власти. При том се обично мисли на хоризонталну (или функционалну) поделу власти на законодавну, судску и извршну, али је истовремено реч и о вертикалној подели сваке од наведених функција власти на глобалну и локалну.

Демократска управа у начелу највише уважава интересе грађана, а ти интереси су најсигурнији онда када су грађани у прилици да их сами непосредно исказују и организовано штите. Локална сеоска самоуправа је такав облик аутономне власти житеља неког села који омогућује да се избегну многе нерационалности посредне и са стране (од врха) дириговане државне бирократске управе. То је рационалнији облик управе који, кад год је могуће, укида спољно посредовање у уређивању унутарњих односа и тако спречава претерано администрирање (бирократизацију), сувишне трошкове, гомилање проблема и одлагање решења. Ту важи правило да не треба подизати на глобални ниво оно што се може решити на локалном, поготово онда кад локална констелација прилика омогућује да се проблем лакше, брже и квалитетније реши у локалном оквиру него на глобалном плану.

Локална самоуправа има релативно већи значај онда када је неефикасна глобална управа. Проблем је само што су многи проблеми с којима се људи данас суочавају на локалном нивоу настали под утицајем глобалних друштвених процеса и не могу се успешно решавати кроз локалну самоуправу. У тим случајевима локална самоуправа може само да ублажи негативно дејство глобалног збивања, никако и да га спречи и потпуно елиминише. То, међутим, није ни мало ни безначајно и утолико је локална самоуправа корисна и у ефикасним и у неефикасним глобалним системима: ефикасне чини још ефикаснијим, а у недовољно ефикасним ублажава многа њихова негативна дејства на конкретне услове свакодневног живота људи.

Данас је код нас потреба за јачањем локалне сеоске самоуправе велика и зато што је републичка, регионална (у Војводини), окружна, па и општинска управа спора, скупа и неефикасна, а често и супротстављена потребама и интересима конкретних села и сељака. Села и сељаци данас, због пропорционалног изборног система, не само да немају својих представника међу скупштинским посланицима него их немају ни међу општинским одборницима. Додуше, немају их ни грађани, јер су и посланици и одборници делегати својих странака, па изузев о својим личним интересима, воде рачуна само још о интересима својих странака, а интереси грађана, сељака, народа, па ни државе не тичу их се много. У таквом партократском политичком режиму владавине најлошије пролазе маргиналне средине (као што су села) и маргинални друштвени слојеви (као што су сељаци и градска сиротиња). Без својих представника у органима власти који доносе важне одлуке за село и породичну сељачку пољопривреду село и сељаци редовно „остају кратких рукава“, обично добијајући лажна предизборна обећања и велика постизборна разочарења. Отуда потиче изразита политичка депресивност највећег броја сељака која је у постојећем политичком режиму лако објашњива.

Јача локална сеоска самоуправа била би права и најбоља политичка алтернатива у постојећим околностима. Она би била много рационалнија од страначке опозиције којом страначки активисти међу сељацима и по нашим селима данас политички „странчаре“, једни друге грде, вређају, омаловажавају и трују односе међу рођацима и комшијама, а ниједан животни и комунални проблем у селу не решавају. А и кад би неко од њих и покушао да реши неки локални проблем, имао би читав низ системских препрека које успевају да савладају само ретки. Те системске препреке су разноврсне – од политичких, преко правних, до финансијских.

Правно, сеоске месне заједнице у постојећем законском оквиру немају довољно овлашћења која су им потребна да би сељаци имали право да сами за себе и своје село ураде барем оно што би стварно могли само „о свом руху и круху“. Сеоска месна заједница, као и

сеоска месна канцеларија, данас више немају право ни реалну могућност да затраже од сељака да поткрешу врзину око своје њиве, а још мање да почисте канале за воду, да не бацају смеће где стигну, да не чине пољску или какву другу штету суседима. Некад су у селима постојала сеоска мировна већа која су решавала ситније спорове међу сељацима брже, јефтиније и праведније од најбољих судова. А данас, кад су нам судови затрпани предметима а судије су немотивисане и често корумпиране, сеоска мировна већа више не постоје нити коме пада на памет да их оживи.

Финансијски, сеоска месна заједница је остала без својих сопствених прихода, не рачунајући месне самодоприносе који су у селима све ређи у временима све дубље економске кризе и неефикасних механизама контроле њиховог трошења. Удељивање новца месним заједницама из полупразних општинских буџета скопчано је с мукотрпним проналажењем страначких веза на општинском нивоу, тако да та средства више служе за уцене села и сељака од стране владајућих странака и њихових челника него за сврхе којима су декларативно намењена.

С обзиром на речено, у Србији је неопходна темељна реформа локалне сеоске и општинске самоуправе. Требало би, макар на локалном нивоу, увести већински изборни систем, а месним сеоским заједницама обезбедити неке изворне приходе, права контроле коришћења заједничке сеоске имовине, обавезно учешће у одлучивању о земљишту, водама, шумама, минералним сировинама, еколошким и другим егзистенцијално важним условима у селу (око здравља, просвете, социјалне заштите и сличног).

Све наведено било би не само у интересу села и сељака него и корисно за локалну општинску самоуправу и ширу државну управу. Добро организовано село је у стању да боље од било кога другог са стране активира своје скривене људске и природне, духовне и материјалне, политичке и економске развојне потенцијале и да тако смањи притисак на општинске и државне фондове и ограничене ресурсе. С друге стране, и кад држава настоји да мерама своје аграрне, просветне, културне или какве друге политике подстакне и помогне локални рурални развој, она то не може да учини сама.

Добро организовано село је неопходан партнер свима који са стране долазе у село с добрим намерама, али је и најсигурнија брана пред криминалним подухватима проблематичних странаца из ближег или даљег окружења. Без обзира што глобалне прилике, и у Србији и шире, нису нимало наклоњене нашим селима и сељацима (као ни грађанима), ипак постоје села која успевају да се добро организују, да не само што опстају него се и развијају: код њих се оснивају задруге и кад у другим селима пропадају; код њих се граде и редовно одржавају локални путеви, канали за воду, сеоска школа, сеоски домови, спортски терени – и кад је то у формалној надлежности других који за то од државе добијају средства, али не подносе ваљане рачуне о начину на који их троше. У таквим селима се спроводе комасације, граде системи за наводњавање, организују привредне, културне и спортске манифестације, негују добре традиције, збрињавају деца и стари, немоћни и болесни, сиромашни и хендикепирани.

По правилу, и добро и лоше у село не долази само споља, понекад је пресудно какви ће људи у којем селу добити прилику да буду челници. Њихове визије развоја села, морална снага и организационе способности могу да буду одлучујући чинилац у лабилној равнотежи више или мање лоших и неповољних спољних и унутарњих околности. Локална организација села која код нас представљају примере добре праксе требало би да се узима за прототип код креирања институционално-правних решења за локалну сеоску самоуправу, уместо

буквалног преписивања прописа развијених земаља у којима су глобалне околности за село, сељаке и пољопривреду толико повољније да нам је њихово искуство готово неупотребљиво.

б) Сеоске школе, просвета и образовање

Школе су главне образовне и веома важне културне установе у сваком друштву, а у многим традиционалним селима дуго су биле и једине. Село је у образовном погледу најзаосталији део друштва и зато је школа, ма каква она била, од изузетног значаја за село и сељаке. Један од најсветлијих тренутака у историји сваког села био је онај када се у селу отварала школа, док је, томе насупрот, данашње затварање сеоских школа мрачно предворје дефинитивне пропасти села. Са школом, из града и ширег друштва у село организовано и систематски продире *просвета* – скуп нових идеја и знања којима једна епоха располаже. Сеоске школе су друштвене установе у којима се стиче елементарна писменост и основно образовање. То је, понекад, само прва степеница ка даљем образовању, али је за многе сељаке то некад био и последњи степен систематског учења. Што је неко село и друштво више заостало у развоју, то је значај (основне) школе за њега био већи. Међу показатељима друштвене развијености неке људске средине (сеоске, градске или националне) увек се налазе и они којима се мери и изражава ниво писмености и образовања становништва, чему школе одлучујуће доприносе.

Важност школе и просвете за наше заостало српско сељачко друштво одавно је уочен. Свети Сава се првенствено сматра првим српским учитељем и просветитељем. Идући његовим путем и следећи његове препоруке, свештеници су у српском народу традиционално развијали писменост, а манастири су вековима били не само верска светилишта него и свестрана културна средишта и први школски центри. У народу без сопствене државе, градова и универзитета, манастирске школе су једине кроз векове неговале српску писменост као танку цивилизацијску нит у националној култури. У временима кад је, после ослободилачких устанака почетком XIX века, стварана српска национална држава, осниване су и прве српске школе, као модеран стуб цивилизованог друштва и културе. Доситеј Обрадовић је, као први српски министар просвете, иако црквени човек, схватио значај модерне лаичке школе и образовања заснованог на науци и у духу ондашњег европског рационализма и просветитељства поручивао Србима: „Школе, браћо школе, а не звона и прапорце“. Мрежа школа се споро ширила у сиромашној земљи, а ни учитеља у неписменом народу није било довољно, али је, ипак, у независној Србији још 1882. године (уз настојања министра просвете Стојана Новаковића), међу првима у свету, прокламовано бесплатно и општеобавезно основно образовање.

Оно што је пре више од једног века прокламовано, ни до данас није остварено. Села су доскоро била својеврсни резервати неписмености, а нека су то још увек. Највише неписмених је у заосталим планинским селима, међу старијим сељацима, а нарочито међу старим сељанкама. У последњих пола века образовна структура укупног и сеоског становништва битно се поправила, и то је једно и ретко поље друштвеног живота на којем је побољшање неспорно. Но, и поред тога, најновији подаци дају неповољну слику о укупној образовној структури нашег становништва. У Србији и Црној Гори заједно, према Попису из 1991, било је 9,5% становништва без икакве школске спреме, односно 6,5% неписмених; непотпуну основну школу имало је

23,5%, потпуну основну 25%, средњу 32,3%, вишу 3,8%, а високу 5% становника.[95]

Графикон 17. **Становништво старо 15 и више година према школској спреми, 1953–2011.**

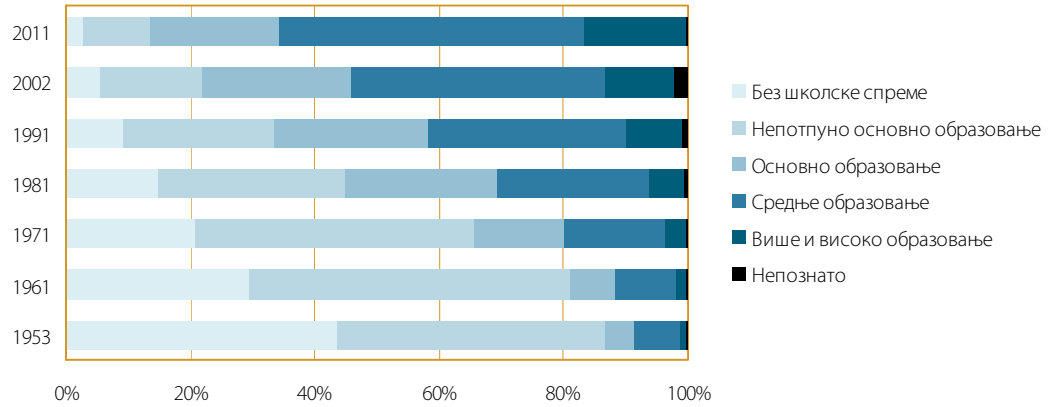

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 38

Графикон 18. **Удео неписмених лица у укупном становништву Србије старом 10 и више година, 1953–2011.**

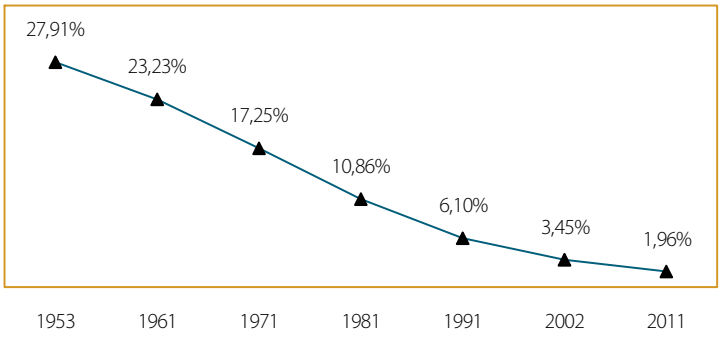

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 38

Према Попису 2011. у Србији су се задржале значајне разлике у степену образовања оних који су били становници градских и неградских (осталих) насеља, као и разлике по полу између мушкараца и жена и у градским и у осталим насељима. Највеће су разлике и по насељима и по полу код оних који нису имали завршену основну школу, а најмање су биле у категорији оних са вишом и високом школом, где су и у градским и у неградским насељима жене скоро изједначене са мушкарцима. Међу најобразованијим су и највеће разлике према типу насеља, где је њихов удео у градским насељима (24,5% мушкарци и 23% жене) скоро четири пута већи од удела у неградским насељима (6,2% мушкарци и 6% жене – табела 21).

[95] Олга Перазић (1994): „Положај образовања у транзицији и основни показатељи о стању образовног система“, Зборник „Образовање за будућност“, Педагошко друштво Србије, Београд, с. 22.

Табела 21. **Образовна структура становништва у Србији према типу насеља, 2011.**

Ниво образовања	Градска	Градска	Остала	Остала
	мушкарци, %	жене, %	мушкарци, %	жене, %
Без ОШ	3,8	9,9	16,6	30,4
Завршена ОШ	14,2	17,7	28,0	27,6
Средња школа	58,2	49,4	49,1	36,0
Виша и висока	23,5	23,0	6,2	6,0
Укупно	**100**	**100**	**100**	**100**

Извор: РЗС, документациона табела Пописа 2011.

Графикон 19. **Становништво старо 15 и више година према компјутерској писмености, 2011.**

Извор: *Пописни атлас 2011*, с. 38

Социолошки гледано, неписменост је својеврстан синтетички показатељ укупне културне и сваке друге заосталости – појединаца, друштвених група и одређених друштвених средина у којима су животни услови лоши, а перспективе суморне. Такав исти, синтетички, показатељ заосталости неког села и његове бесперспективности јесте случај кад неко село нема школу, кад школа нема ђака и када школа у селу престаје да ради, чиме се гаси свака нада да ће село живети. То је типична слика депопулације брдско-планинских села у којима се укидају школе, које остају без ђака зато што су села остала без деце. Ако се у неком „умирућем“ планинском селу укине основна школа, а у њему ипак роди неко дете, чим оно дорасте до школе, пред његовим родитељима отвара се дилема „отићи или остати“. Ову недоумицу наш сељак најчешће разрешава на „модеран“ начин – сели се с породицом из таквог села, тражи перспективу за себе и за своју децу у оближњем мањем граду и у његовој фабрици (док су постојале), понекад и у даљем већем граду или у другој земљи.

Недељко Трнавац је последњи, крајем осамдесетих година прошлог века, систематски истраживао прилике и проблеме у којима раде, опстају и нестају мале сеоске школе у централној Србији, где је таквих школа, релативно гледано, било и највише. У том истраживању посебна пажња је посвећена малим сеоским школама у брдско-планинским крајевима – где су проблеми (друштвени и просветни) и највећи.[96] Слика коју пружа ово истраживање сама за себе сведочи о нагомиланим друштвеним проблемима сеоских школа, о неразрешеним противречностима у

[96] Упоредити: Недељко Трнавац (1992): *Мале сеоске школе – шансе за опстанак и даљи развој*, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду, Београд, 217 с.

регионалном и руралном развоју и грдним тешкоћама с којима се у свом свакодневном животу сусрећу сеоски учитељи, ђаци и њихови родитељи. То су проблеми које они не могу сами да савладају, а од ширег друштва и државе им не стиже ни права, ни правовремена, ни довољна помоћ, која им је неопходна.

Централно подручје Србије карактеришу насеља која су удаљена једна од других и села која су више или мање разбијена, тако да је у њима тешко створити рационалну мрежу друштвених установа. То се односи и на школску мрежу, а нарочито на просторни распоред сеоских школа, а поготово оних у брдско-планинским крајевима у којима су села мала по броју становника (са још мањим бројем ђака), али просторно велика и разбијена. Опадање броја ђака и гашење школа нарочито је изражено у планинским деловима јужно-моравског, нишког, зајечарског, краљевачког, ужичког и подрињског региона (поготово у општинама Бабушница, Босилеград, Димитровград, Гаџин Хан, Црна Трава, Врање, Прокупље, Куршумлија, Трговиште, Медвеђа, Бојник, Брус, Ивањица, Љубовија, Крупањ, Чајетина, Нова Варош, Пријепоље, Рековац и другим).

Зато у централној Србији од 4252 насеља више од 1500 крајем XX века није имало никакву школу. У градским и приградским местима школе су велике, док су у селима обично мале. Од укупно 3145 основношколских јединица с овог подручја 2621 има мање од 300 ученика, а 2121 има ученике само до четвртог разреда. Посебно су изражени проблеми 750 малих сеоских школа у којима један учитељ учи мање од 15 ђака (у просеку по девет, с тенденцијом даљег смањивања броја ђака и тенденцијом повећавања броја малих школа и гашења најмањих). У последње две-три деценије угашено је још неколико стотина малих школа и више њихових истурених одељења, о чему не постоји прецизна и јавно доступна евиденција.

Од 750 таквих малих школа у узорку за истраживање Недељка Трнавца нашло се њих 300 (око 42%). Села у којима ове школе раде имају следећу „личну карту“: у 60% случајева то су села удаљена више од 15 километара од општинског центра, с којим половина нема локалну аутобуску везу; 30% има месну канцеларију, 18% неки погон земљорадничке задруге, а 8% пошту.[97]

Већина школских зграда (око 55%) грађено је пре 1941. године, а само 4,2% после 1961, из чега следи да су прилично старе и неподесне за савремену наставу. Међу школама које се гасе јесу и оне које имају дугу традицију. Око 70% школа има у оквиру школске зграде стан за учитеља, мада 75% сеоских учитеља више не станује у том стану, него путује из другог места. Овај податак сведочи о битно промењеној друштвеној улози и школе и сеоских учитеља у данашњем селу у односу на раније стање.

Некад је сеоски учитељ имао ауторитет најугледнијег човека у селу, био је први прави сеоски интелектуалац, који је подучавао не само ђаке писмености него и сељаке новој култури рада, становања, исхране, хигијене и понашања. Зато је, не тако ретко, сеоски учитељ бивао прави „сеоски угледник“, а понекад и сеоски одборник. Он је раније био најпогоднији „човек за везу“ између села и града, државе и сељака, организатор културних акција и аниматор забавног, спортског (понекад и политичког) живота у селу.

Данас је сеоски учитељ слабо плаћен државни службеник, који путује на часове и после

[97] Подаци преузети из: Недељко Трнавац (1997): Мале сеоске школе у неразвијеним руралним подручјима, *Зборник Балканско село у променама*, Београд, с. 438-439.

обављеног посла у школи хита кући, у друго место, обично у оближњи у град. Они учитељи који остају у селу и сами живе сељачким начином живота (баве се пољопривредом или каквим другим допунским послом да би зарадили за живот или за школовање своје деце у градовима). Они у очима самих сељака пре изазивају саосећање и сажаљење него што за њих представљају некакав ауторитет. Ови сеоски учитељи и сами себи изгледају као људи који су, заједно с преосталим ђацима и њиховим родитељима, неправедно кажњени и од неке неодређене друштвене силе осуђени да таворе у сивилу свакодневног сељачког живота.

Зато се у сеоским школама неразвијених региона учитељи веома брзо смењују. Млађи учитељи настоје да што пре (скоро по сваку цену) оду из села. С овим је повезана и негативна селекција учитељског кадра, која је већ деценијама код нас веома изражена тенденција. У случају учитеља малих сеоских школа то је још уочљивије. О томе посредно сведоче подаци о социјалном пореклу и условима живота и рада учитеља у забаченим селима: они су од родитеља који имају претежно само основну школу (94,1% мајки и 80,6% очева); њих 27,8% свакодневно прелази од 11 до 20 километара, а 27,3% и преко 21 километар на путу до школе и назад. Занимљиво је да, и поред тако тешких и неповољних услова, само 6,9% сеоских учитеља изјављује да је својевремено погрешило приликом избора позива. То, у извесној мери, показује да сеоски учитељи, у ствари, више беже од забачених и заосталих села него од самог учитељског позива (Трнавац, 1997, с. 439).

Значај школе и просвете за село и образовања за сељаке видљив је не само у наведеном „вртлогу пропадања“ него и у, такође реалној, „спирали развоја“ којом су захваћена села у развијенијим крајевима, регионима и земљама. Чак је и у најразвијенијим земљама у свету (с најразвијенијом пољопривредом, попут САД) уочено да је образовање, које је прилагођено потребама сеоских средина и њихових житеља, „једина нада за релативно брзо и широко побољшање животних изгледа“ лошије стојећих становника села. Све остало је „тек од другоразредног значаја.“[98]

Ни код нас, у начелу, не може бити другачије, мада су наше прилике далеко неповољније и за развој образовања и за рурални и било какав други развој – не само у односу на САД него и у односу на многе друге развијеније земље. Код нас је, међутим, више него другде, пренаглашено било образовање сеоске деце за непољопривредна занимања, што је изазвало читав низ противречних друштвених последица. С једне стране, тиме је убрзавана деаграризација села и подстицан егзодус из сеоских у градске средине, а с друге, припомогло се социо-културној еманципацији сеоске омладине од сељачког начина живота.

Док је аграрна пренасељеност у селима била велика и док је тражња за радном снагом у граду и изван пољопривреде расла, оваква образовна политика у односу на село могла се оправдавати јаким разлозима. Данас је, међутим, ситуација обрнута: села су остала празна, у пољопривреди су остали стари сељаци, а градови су претрпани младим и образованим али незапосленим људима. Поред свих других разлога који младе људе и даље одбијају од села и пољопривреде (а има их више и веома су јаки), и начин школовања и карактер образовања, са своје стране, утичу на то што данас млади, образовани и незапослени ретко кад помишљају да посао потраже у селу и пољопривреди – чак ни онда кад су пореклом из сеоских средина и кад наслеђују пољопривредна газдинства. У том смислу Радомир Лукић пише: „Сељачко дете је

[98] William P. Kuvlesky (1977): Odnos između obrazovne politike i potreba ruralnog razvoja, *Sociologija sela*, број 58, с. 99.

обавезно да проведе осам година у школи учећи све друго сем сељачког занимања. После осам година таквог школовања, сељачко дете, одвојено од сељачког рада, изгубило је најбоље године у којима се могло оспособити за сељачко занимање. За тих осам година, оно се није навикло на сељачки рад, а поштено речено, није ништа научило ни за друге врсте занимања, јер мора да настави да учи или да се приучава у пракси. Сељачко дете се тако 'погосподи' и сељачки посао му постане мрзак. Том послу се, међутим, мора учити од малих ногу, непрестано. Тако се сељачко дете просто гони да се отуђи од сељачког посла и да, уколико остане без даљег школовања, односно не успе да се запосли у несељачком послу, остане на пола пута, збуњено и несрећно – ни сељак ни 'варошанин'."[99]

Овај структурно-развојни парадокс не може се решити само некаквом изолованом образовном реформом, а поготово не оном која би захватила само основне сеоске школе којом би се оне „специјализовале" да „задржавају" сеоску децу у селу и да их опредељују да „остану сељаци". Вероватно би било боље ако би припреме за будуће занимање почеле нешто пре и ако би текле паралелно с општим образовањем. Већина заната нешто слично захтева, па би се и градске школе морале у том правцу реформисати. При том би морало да се узме у обзир све оно што окружује школу у једном друштву, да се реформе образовања не би претварале у неодговорно експериментисање с младим генерацијама – лутањем од једне крајности до друге.

Једна лоша крајност је то што су данас скоро потпуно изједначени наставни планови и програми основних школа у велеграду и у малим селима, али би се отишло у још већу, гору и неправеднију, супротну крајност ако би се сеоске школе, од самог почетка, превише разликовале од градских. Тада би се потпуно изгубио еманципаторски потенцијал образовања сеоске деце и сеоске школе као установе која ублажава ионако превелике разлике између сеоских и градских средина. Тиме би житељи села били додатно осујећени: не само што су они сами остали сељаци него би и њихова деца унапред на то била осуђена; из „специјализованих" сеоских школа проходност кроз средње и високо образовање би била отежана, па би то била још једна социјална неправда која погађа сељаке и њихову децу.

Таква дискриминација би, вероватно, бар неке сељаке подстакла да због школовања деце и сами оду из села. Сеоске школе зато треба реформисати (као и све друго) прилагођавањем савременим и будућим потребама и ширег друштва и сеоских житеља. Еластичније постављеним наставним плановима и програмима сеоских школа у њима би се, поред осталог, морала стицати и основна предзнања о модерној пољопривреди. То не би смело да иде на уштрб осталих наставних садржаја којима би се сеоска деца довела у подређени положај у односу на градску, него би сачињавало део диференцијалне наставе за којом и у градској средини постоји потреба. У том случају, паралелно би се подизао ниво наставе и у сеоским и у градским школама, уместо да се преко школе животне аспирације једне категорије грађана системски подржавају, а друге административно „усмеравају" и ограничавају. У савременим друштвима сељаци и њихова деца имају грађанско и људско право на начелну равноправност с другима, па и у погледу права на образовање. Уосталом, све социолошке анкете код нас бележе као један од најчешћих одговора сељака на питање како замишљају будућност своје деце њихове изјаве да би „највише волели да им деца добро уче и да заврше што вишу и што бољу школу".

[99] Радомир Лукић (1992): Образовање и школовање сеоске омладине, *Зборник са научног скупа САНУ* „Оживљавање села", Београд, с. 9.

У односу на општа питања просвете и образовања житеља села, донекле се разликују савремени проблеми ***стручног образовања пољопривредника.*** Модерна пољопривреда, заснована на високом нивоу механизације, хемизације и високо-научне технологије, захтева не само релативно висок општеобразовни ниво, него и известан почетни ниво специјализованог стручног образовања пољопривредних произвођача. То специјализовано стручно знање за рад у савременој пољопривреди све је више неопходно и стално се мора допуњавати и иновирати.

Некад је сељак учио и стицао производно и друго животно искуство без школе и на традиционалан начин. Радећи од малих ногу разне послове са старијима од себе, сваки сељак и сам стиче некакво искуство и долази до практичног знања, које му, уз оно што је од старијих научио омогућује да преживљава на „стари“ начин. Кад се начин рада у пољопривреди брже почне мењати, кад се појаве нова оруђа рада, нови начини њихове употребе, нове технологије производње и потребе за новим врстама и квалитетом производа, тада више није довољно спонтано стечено и старо знање (усвојено од предака). Тада се као историјска неминовност намеће потреба да се сељак стручно и систематски образује за модернију пољопривреду, и то на темељу примењеног научног сазнања о новим оруђима, технологијама и методама у пољопривреди. То је први и одлучујући корак у *професионализацији пољопривредног рада*, после којег *сељак постаје пољопривредник.* У развијеним земљама, с развијеном пољопривредом, развијена је и мрежа пољопривредих стручних школа, али и разних стручних семинара, курсева и других повремених облика стицања стручних знања без којих се нико не може бавити модерном пољопривредом.

Код нас је пак још увек раширено уверење да свако ко заврши макар и најнижу стручну пољопривредну школу треба, скоро по сваку цену, да се запосли негде изван сопственог газдинства и да, по могућству, оде у неку канцеларију – од сеоске задруге, преко општинских служби, до уреда у министарству пољопривреде или било где другде, само да не остане на својој њиви, у свом у вућњаку или у својој штали. Ова чињеница не говори само о и даље јакој тежњи наших школараца да беже од села „ко ђаво од крста“ него и о релативно лошем друштвеном статусу пољопривреде као привредне гране и сељачких газдинстава као економских субјеката, који се морају битније и брже поправљати. Зато и поприличан број стручних кадрова који су стекли одговарајуће знање и квалификације на четири пољопривредна факултета (у Земуну, Новом Саду, Чачку и Приштини) на две више школе (у Шапцу и Прокупљу) и 54 средње пољопривредне школе у Србији нису у функцији развоја пољопривреде. Многи од оних с вишим и високим образовањем могли би да посредују у преношењу стручних знања сељацима у разним организационим облицима сталног и повременог образовања пољопривредника кад би код нас мрежа пољопривредних саветодавних служби била развијенија.

Стручно упознавање сељака с технолошким иновацијама у оној области производње којом се баве, а нарочито оном у којој се све више морају специјализовати, постаје императив модерне пољопривреде. Те нове потребе не могу данас да задовоље сеоске школе, чак и кад би биле много организованије, бројније и модерније опремљене него што стварно јесу. Данас је у селима неопходна мрежа саветодавних стручних служби, која код нас није развијена иако имамо кадровских потенцијала.

Држава, аграрне банке, сељачке задруге, сељачка интересна удружења морала би да подстичу ширење и унапређење мреже агрономских и ветеринарских станица и других квалитетних услужних и саветодавних стручних служби које ће бити непосредно доступне

сваком сељаку. Посебна пажња морала би да се посвети организовању *образовних центара за пољопривреду*, уз помоћ средњих, виших и високих пољопривредних школа, института и научних завода, у којима би млађи сељаци стицали неопходно теоријско знање (ван сезоне пољопривредних радова) и практично га примењивали на своме газдинству. Уз помоћ ових центара стечено стручно знање сељака ваљало би јавно верификовати и формализовати неком врстом „зелене дипломе" којом би се *традиционални сељак квалификовао за модерног пољопривредника.* Таква диплома би своме носиоцу давала предност код добијања кредита за куповину земље, за мелиорације, за подизање засада и производних објеката, за набавке племенитих пасмина стоке и слична улагања у модернизацију газдинства и пољопривреде.[100]

Значајну улогу у додатном просвећивању сељака и њиховом стручном образовању могле би да одиграју *специјализоване образовне ТВ и радио емисије* које би у популарном облику припремали најугледнији стручњаци из области пољопривредних наука, а државна телевизија емитовала у зимском периоду, кад је „мртва сезона" за сељачке радове. Такву улогу, у нешто мањој мери, врше и *специјализоване ревије, новине и календари о селу и пољопривреди,* а данас, више и брже од свега тога, одговарајући сајтови на интернету.

За организованим и сталним стручним образовањем пољопривредника постоји, поред општедруштвене потребе, и изражено њихово лично интересовање. Сами сељаци веома су заинтересовани за разне облике стицања стручних знања о новим технологијама и врстама пољопривредне производње кроз најразличитије образовне облике (укључујући стручна предавања, разговоре са стручњацима, течајеве и слично). Најзаинтересованији су, природно, млађи пољопривредници, али ни они старији, па ни они који се, поред пољопривреде баве и још неким другим послом (из „мешовитих" домаћинстава) нису незаинтересовани.

У последње време нагло се повећава број и утицај информација које до млађих пољопривредника доспевају преко разних сајтова с интернета. Увођењем некаквог реда у овај вид стручног саветодавства у пољопривреди релативно брзо би се могли постићи многи добри ефекти. Утолико пре што ће у будућности овај начин ширења и стицања стручног знања о пољопривреди (и не само пољопривреди) постати један од најважнијих, јер омогућује брзо, јефтино и правовремено обавештавање и оних који су међусобно удаљени и раштркани по широким сеоским просторима

Ранија социолошка истраживања показала су да је највеће интересовање за додатно стручно образовање био изражен код сељака у централној Србији и Војводини; да се као образовни облик највише преферира „разговор са стручњацима"; да се у овим крајевима највише слушају и гледају радио и ТВ емисије о селу и пољопривреди (а најмање у Црној Гори и Космету); да се мушкарци много више интересују за додатно пољопривредно образовање од жена; да образованији чешће читају новине, стручне брошуре и другу популарну литературу од оних мање образованих, којима је телевизија важнији облик упознавања с новим знањима и информацијама.[101]

Уопште гледано, сва истраживања потврђују и сви се истраживачи слажу да је стално образовање пољопривредника за модерну пољопривреду један од најважнијих предуслова

[100] Ову идеју јавно промовише више наших руралиста, али се она „не прима" у круговима оних који непосредно одлучују ни у области просветне нити у области аграрне политике.

[101] Упоредити: Maja Štambuk (1977): „Stavovi o potrebi stručnog obrazovanja poljoprivrednika", Sociologija sela, 1977, broj 58, s. 68-71.

савременог руралног развоја, а код нас, то је и један од најприоритетнијих практичних задатака аграрне и културне политике у селу. Током протеклих деценија дошло је до значајног помака у образовном нивоу становништва Републике Србије. Квалитативне промене у образовној структури довеле су до промене бројности појединих образовних категорија – смањено је учешће лица без основног образовања, док је учешће лица са средњим, вишим и високим образовањем повећано.

в) Здравствене установе и здравствена култура у селу

Здравље је најуниверзалнија људска потреба и вредност која се у свим културама и временима увек појављује при самом врху вредносне лествице. У примитивним друштвима врачеви и травари (обично обједињени у једној личности) брину бригу о здрављу својих саплеменика. Уколико је неко село неразвијеније, у њему је здравље људи у већој мери препуштено локалним врачевима, видарима, траварима, „костоломцима“ и другим преносиоцима колективног народног искуства и познаваоцима традиционалних метода лечења и разноразних народних лекова.

Цивилизована друштва развијају медицину, између осталог, и тако што систематизују знања о здрављу, професионализују улогу лекара и организују мрежу здравствених установа. Тако су постављени темељи модерне медицине која се касније све више ослања на теоријске и примењене природне науке и на све савршеније методе и техничка средства лечења (апарате за дијагностику и терапију болести и синтетичке лекове). Међутим, модерна медицина, са својим лекарима и здравственим установама (болницама, амбулантама, апотекама и другим) створена је у градовима, с превасходним циљем да се брине о здрављу градског становништва, које у старим градовима и јесте било, због веће концентрације и лоших хигијенских услова, посебно угрожено.

Због просторне концентрације људи и лоших хигијенских услова, здравље људи је вековима било угроженије у градовима него у селима: глад је теже погађала становнике градова него села; градови су вековима били без водовода и канализације, те су постајали легло заразе из којег су кретали таласи епидемија које су масовно косиле људске животе и целе популације; услед просторне блискости заразне болести се у градовима лакше и брже преносе с болесних на здраве.

Модерне здравствене установе све до данас су остале велика привилегија градских средина и то ће вероватно бити и убудуће. Захваљујући, између осталог, и њиховом деловању, здравствени услови живота су у граду битно побољшани, док су у селима, релативно гледано, знатно лошији. С временом је, ипак, просторно ширена мрежа здравствених установа, од већих места према мањима, од градских средина ка ближим и већим селима. То се код нас одвијало тек од средине XX века, па наовамо. Веома ретка су била села која су у првој половини XX века имала редовне посете лекара, а још ређа она у којима је лекар стално ординирао. А хигијенске и здравствене прилике у нашим селима биле су катастрофалне.

Вековима се сељаци лече неком комбинацијом магијских радњи (врачањем и бајањем) с методама традиционалног лечења лековитим биљем. Од византијских времена у српским крајевима се споро пробијају методе модерне (грчке, хипократовске) медицине, раније преко манастира, а касније преко градских средина.

Сиромашни и непросвећени сељаци у Србији прве половине XX века углавном живе у веома лошим стамбеним и хигијенским условима. О изгледу сеоских кућа *Амерички србобран* за 1920. овако пише: „Куће у већини наших села су бедне уџерице, од дрвета или врло слабог материјала с две просторије. Прво је одељење 'кућа', једна врста кујне и предсобља, пространа и без таванице, с огњиштем на средини. Друго је 'соба'. То је управо собичак, непатосан, с малим прозорчићима, не већим од обичног полутабака".[102]

Министарство народног здравља је 1928. године утврдило да су стамбено-хигијенски услови живота по нашим селима веома лоши не само у сиромашним селима и кућама него уопште: *„Област пожаревачка*: ... Народ живи по уџерицама на којима нема ни прозора. Има пуно кућа, богатих имањем и новцем, а спавају на слами и поду, и ако 100 хектара земље имају, јер веле, тако су научили, а и наши стари су тако живели, па им ништа није фалило. *Област крушевачка*: ... У зимско доба у соби се и кува, преко ноћи суши мокра одећа и обућа. Махом једна врста постеље, од дасака и сламе, где сви заједнички спавају; простирач и покривач су дебеле, ткане, пољаве – кочињаче с много прашине при најмањем покрету. Пода нема, већ земља, где се сви умивају, па се при улазу осећа јака мемла... *Област нишка:* ... Отац, мати и готово сва деца спавају у једној постељи... Куће су плетене, омазане земљом. Има задруга, где у једној соби спава и по 20 њих заједно. Нужник на селу је велика реткост... У једној соби, где је болесник с отвореном туберкулозом, леже по 5–6 укућана, нарочито деце, ако им је мајка болесна. Собе су махом непатосане, те се пљувачка претвара у прашину... *Област београдска:* ... често ће се завући у малу, нездраву рупу с целом породицом, а оставиће 1, 2, 3 собе преко целе године нетакнуте, за госте, свадбе, бирије, свираче, даће и свечарства... Дворишта су нечиста због блата и разне нечистоће. Под у собама скоро увек је од земље, с отпацима од јела, дечијом нечистоћом, испљувцима и др., те је ваздух загушљив и закужен... *Област моравска:* ... Народ станује у малим и мрачним становима, слабо води рачуна о чистоћи тела и одела... *Област подунавска:* ... Живот на селу (Гроцка) је већином у гомили (у једној соби) по 6–10 особа, нарочито зими, а није реткост да се у истој соби и кува јело и суше обојци и врши нужда мање деце; патоса по кућама махом нема, но је свуда земља... *Област шумадијска*: ... У једној кући, на једном или два кревета спава сувише чељади; кућа без патоса; намештаја сасвим мало, пљуваонице готово нигде; око куће свуда ђубре, нужник ретко која кућа има. *Област врањска*: ... Куће ниске и недовољно светле, ретко се где спава на креветима, а често су људи у једном одељењу заједно са стоком. Сељаци се готово никад не купају. Вашке зими, лети стенице и буве готово у свакој кући. Куће прљаве, већина без фуруне а с оџацима. У планинским селима људи и стока спавају заједно."[103]

Ово је поглед на стамбене и хигијенске прилике ондашњег српског села из угла градских људи који су обавештавали министарство о проблемима из његове надлежности. Слично бележи и Лаза Димитријевић, сеоски лекар у смедеревском и ваљевском округу при крају XIX века: „Зими сав сеоски народ бега из вајата у загрејане собе и ту, сабијени, једно уз друго, преноћивају. Два брата из тог места (Бабине Луке – М. М.) оделили се те године од оца и начинили на двоје на троје кућу. У тој кући живело је 11 душа. Сви су спавали у једној соби, коју сам ја измерио и нашао да је дужине обичног железничког вагона за жито, само што је мало шира била. Сви су лежали на земљи и једна млада из те куће, која је тада била здрава, а после 6

[102] Наведено према: Момчило Исић (1995): Сељаштво у Србији 1918–1925, Београд, с. 195.
[103] Ђорђе Николић, Хигијена и васпитање, Социјални алманах, с. 107; наведено према: Момчило Исић (1995): Исхрана и хигијена на селу у Србији између два светска рата, Виђења, број 3, с. 269.

дана од ове болести (запаљења плућа М. М.) умрла – причала ми је, да кад она изјутра у ову собу уђе, док се остали још нису подизали – од смрада мора по неколико пута да се зауставља на вратима, јер хоће да је угуши. Разуме се да су у тој соби сви и обућу сушили. Сем ове младе из ове је куће још троје деце умрло, а оно што је остало изгледали су бледи као аветиње. Да није нашем народу лета, за које време живећи на чистом ваздуху, плућа извентилирају и цео организам освеже – нашег би сељака за неколико година нестало.

У таквој соби, обично у неком буџаку, склони се сељанка кад осети порођај. Христос се родио у сасвим хигијенским просторијама, у пространој штали, на мирисном сену. Србин се рађа у мраку и његова мајка лежи на земљи, на драњцима, који ни за шта више нису, па су од некуда нађени, да се само чисте пољаве не укваре.

Боме није боље ни у варошима код средњега сталежа. Ту се истина порађа у кревету али се подмећу прљави џакови или исцепане пољаве, да се не би покварили душеци!"[104] Ако је оно што је лоше и пренаглашено, слика је, ипак, веома реална. Изузетака је било, али веома мало, све до средине XX века.[105]

Модерна медицина стиже у села, најпре преко кампањских акција сузбијања и превенције заразних болести (туберкулозе, беснила, великих богиња) када екипе лекара и помоћног особља прегледају, вакцинишу, лече и саветују сеоско становништво. У неким селима или сеоским центрима устаљују се периодичне посете лекара, а понегде се оснивају месне сеоске испоставе здравствених установа из општинског центра (сеоска амбуланта, с приручном апотеком). Село које је веће, ближе граду, које има солидан пут или железничку станицу, јаку земљорадничку задругу или неки индустријски погон имало је много веће изгледе да изгради амбуланту и добије лекара од оних других, без ових предуслова. У таквом селу, па и у његовој околини, битно су поправљани услови за очување здравља и лечење болесних, што је један најважнијих показатеља општег квалитета живота и нивоа друштвеног стандарда у сваком месту.

Ниво здравствене заштите и здравствене културе не зависи само од мреже здравствених установа него и од могућности појединих социјалних категорија да користе здравствене услуге лекара. Сељаци су у том погледу веома хендікепирана социјална група. У првом реду, веома касно су (тек седамдесетих година) добили прилично рестриктивно здравствено осигурање. Право на потпуно здравствено осигурање имали су само они који су били „запослени у друштвеном сектору", а сељаци су спадали у категорију „приватника" који су и на овај начин кажњавани у социјализму. Изузев неколико заразних болести (чије лечење је било алиментирано из државних фондова, не због сељака, него због спречавања ширења заразе) све остале здравствене услуге и лекове сељаци су плаћали у пуном износу читаву деценију након „социјалистичке револуције". То се односило чак и на децу сељака и старе сељаке, који су касније једини у сељачким домаћинствима имали потпуно и бесплатно здравствено сигурање. Право на потпуну и бесплатну здравствену заштиту (уз право на пензију) било је веома важан мотив за многе сељаке да се запосле у државној служби, нарочито ако су имали неког

[104] Лаза Димитријевић (1893): *Како живи народ, Белешке једног окружног лекара*, Београд, с. 10-11.

[105] Лично сам се уверио, као студент-анкетар, да је у свим крајевима Србије, на прелазу из шездесетих у седамдесете, у сваком селу постојала бар понека заостала сиромашна кућа, обично са старијим људима, у којој су услови и начин свакодневног живота били управо онакви како су описани у извештају министарства здравља из 1928. год.

болешљивог члана породице.[106]

Сељаци су, чак и онда када имају потпуно здравствено осигурање, у неповољнијем положају од других. Здравствене установе се обично налазе у општинским центрима, а саобраћајна повезаност с њима често није задовољавајућа, што је велики проблем за старе и болесне сељаке. Осим тога, сељачки послови имају своје неодложне ритмове, а и здравствена култура сеоског становништва је ниска, тако да сељаци иду лекару онда „кад могу" или „кад морају", а ретко онда „када је потребно". Зато је здравствена превентива код сељака скоро непозната пракса, а закаснело обраћање лекару веома чест случај.

Ипак, сељаци су током седамдесетих година XX века (пре или касније у свим републикама и покрајинама бивше Југославије) не само стекли одговарајућа права здравственог осигурања којима је смањена њихова ранија социјална сегрегација него су и реално добили пристојну здравствену заштиту у релативно проширеној мрежи здравствених установа. Институције социјалног (здравственог, пензионог и инвалидског) осигурања обухватиле су први пут 1979. г. сељаке у Србији само делимично (као могућност за тзв. удружене пољопривреднике), а као обавезно за све сељаке тек од 1986. године. То је довело до побољшања здравствених прилика у селу; међутим, није дуго трајало, јер је економска криза крајем осамдесетих, а нарочито рат током деведесетих, укупан животни стандард широких друштвених слојева вратио неколико деценија уназад. Овог пута нису социјално осујећени само сељаци, јер су и други (радници и средњи слојеви) доведени у положај у којем нису у стању да задовоље своја права на елементарну здравствену заштиту. Треба истаћи да су права здравствене заштите формално још увек на релативно високом нивоу, док реално све више падају. Чињеница је да је због несклада између права и могућности огроман притисак на здравствене установе у Србији, на њихове оскудне капацитете и ограничена финансијска и техничка средства. Уз дубоку економску кризу, притисак на здравствене фондове и институције појачавају рањени и повређени у рату и маса избеглица и расељених лица који су у сваком случају најугроженија социјална категорија у нашем друштву.

Зато и у граду, а поготово на селу, данас поново оживљавају традиционални начини лечења (травама и чајевима). Поново се јављају старе заразне болести типичне за сиромашне и неразвијене (туберкулоза, беснило, шуга). Данас по градовима има и оних који умиру од глади, што се у Србији није толико често дешавало ни у тежим временима. Поремећаји у функционисању јавних друштвених установа и нагло раслојавање становништва (енормно богаћење малог броја ратних профитера и сиромашење огромне већине) нису мимоишли ни здравствене установе и на свој начин обарају достигнуте здравствене и све друге стандарде. Корупција која се разгранала на све стране у здравству је пустила дубоке корене и неће је бити лако елиминисати.

У таквим условима посебно се појачавају неке опасности по здравље људи, како у селу тако и у граду. Декомпоновање државе доводи у питање здравствену контролу увезене хране, а и унутарње инспекције и друге државне службе нису ефикасне. Није остварена ефикасна контрола увоза и коришћења отровних хербицида и пестицида, а увозе се храна, пиће и лекови сумњивог квалитета. У земљи се производе и продају вештачка пића опасна по здравље и животе људи. Месо заражених животиња заобилази ветеринарске контроле и стиже до људи (учестале су

[106] Видети: Јован Поповић (1967): „Здравствено осигурање пољопривредника", Социјална политика, број 2, с. 137-151.

локалне епидемије трихинелозе).

Све наведене и многе друге појаве указују на изузетан значај здравствених установа и јавних служби од чијег рада зависи здравље људи – како у селу, тако и у граду. Данас је јасније него икад да брига о здрављу у савременом друштву мора бити интегрална. То значи да здравствена заштита треба подједнако да обухвати све социјалне просторе (и град и село) и све социјалне категорије (све професије, све полне, старосне и друге скупине); да превентивно чува здравље здравих и ефикасно лечи (или ублажава) болест болесних. Као што су некад епидемије заразних болести из градова долазиле у села, тако се данас, са затрованом или зараженом храном из села болести могу пренети до људи у граду, те је интерес да сељаци постану здравствено просвећенији општи.

Зато данас сви могу бити заинересовани да сељаци подижу своју општу и здравствену културу, да произвођачи хране одржавају виши ниво хигијене и познају елементарне здравствене стандарде, да контролишу своје здравље и здравље животиња које гаје, да су им при руци лекарске и ветеринарске амбуланте и одговарајуће апотеке. То, такође, значи да се брига око здравља народа не може свалити само на лекаре и здравствене установе – чак ни онда када би ових било много више него што их има, када би били много боље плаћени него што стварно јесу и када би били технички опремљенији него што су данас код нас. У селу би, чак и кад село има лекара, око физичког и духовног здравља морали да се брину и учитељ (са ђацима и њиховим родитељима) и свештеник (са својим верницима) и ветеринар, агроном, шеф месне канцеларије, сеоски одборник и свако са себе и своје најближе (за чланове породице и за суседе).

Однос према сопственом здрављу најбољи је знак одговорног односа сваког појединца према себи и својој породици, а у друштву синтетички показатељ његове организованости и продуктивне оријентације која једино обезбеђује друштвено благостање и животни просперитет. Отуда је први неопходан предуслов подизања здравствене културе у запуштеним, неорганизованим, осиромашеним и девастираним друштвима, као што је данашње српско друштво, *глобални заокрет од патолошке потрошачке ка здравој продуктивној оријентацији* у свим областима личног и друштвеног живота.

Пошто је село по дефиницији маргиналан, периферан и најзапуштенији део сваког глобалног друштва, у српском друштву које је у спољним односима маргинализовано, а изнутра запуштено и поприлично разорено, у најтежем и скоро безнадежном стању су (1) *најсиромашнији друштвени слојеви* (попут масе незапослених људи у градовима) и (2) *најсиромашнији крајеви попут села* у брдско-планинским и југоисточним крајевима Србије, где је највећи број сиромашних и старачких сеоских домаћинстава. Старост је сама по себи скопчана са здравственим проблемима, тако да су у том погледу стари у неповољнијем положају од младих, као и сељаци у односу на грађане.

У напред наведеном истраживању о социјалној искључености сеоских подручја у Србији, у вези са здрављем изнето је неколико значајних података. Испоставило се да преко половине испитаника радног узраста у селима не уплаћује пензијско и инвалидско осигурање (ПИО), тако да остају потпуно незаштићени у случају повреда и инвалидитета, а излажу се изразито високим ризицима сиромаштва у доба старости. Проблем непокривености ПИ осигурањем далеко је израженији код пољопривредника него код запослених у непољопривредним делатностима. Чак 13% испитаника уопште нема никакво здравствено

осигурање и суочава се с озбиљним тешкоћама у приступу одговарајућим услугама здравствене заштите. Радно ангажовани у пољопривреди и незапослени у селима у много већем проценту немају никакво здравствено осигурање него они који су запослени у непољопривреди. Ове разлике између пољопривредника и непољопривредника посредно указују и на разлике у укупном социјалном статусу сеоског и градског становништва. Истраживање ове групе је показало да су старачка домаћинства која нису остварила право на пензију, а којих је било 12% у узорку, дупло више изложена сиромаштву него старачка домаћинства која примају пензију, те да је у том и сваком другом погледу најтеже стање у Региону Јужне и Источне Србије, у којем је степен сиромаштва и социјалне искључености села највећи (Цвејић и др., с. 14).

Сиромашни и стари у селу су више од других изложени здравственим ризицима, не само због села и старости, него и због сиромаштва. Зна се да су издаци за лечење све већи у транзиционисаном систему социјалне и здравствене заштите, у којем се сваким даном све више умањују сва раније стечена права и сељака и грађана, а и она која су формално задржана веома тешко се остварују.[107]

г) Култура свакодневног живота у селу

Свакодневни живот сељака јесте стална борба за преживљавање и у најтежим природним и друштвеним условима, са оскудним материјалним средствима и уз првенствени ослонац на самог себе и своје најближе – на своје сроднике и суседе у локалној заједници. Иновације у таквим условима обично се своде на сиротињско „довијање“ како би се што лакше „саставио крај с крајем“. Тада првенство имају елементарне материјалне потребе за храном, одећом, обућом и некаквим смештајем за себе и своју породицу, а одмах затим долази потреба да се и стока некако исхрани и негде смести. Вековима су сељаци на исти начин задовољавали своје елементарне егзистенцијалне потребе, живећи оним начином живота који су сами себи могли да приуште; „опружали се према своме губеру“ – трошећи онолико колико су имали и колико су могли, а то је увек било и мало и скромно. Крупније промене (иновације) у начину свакодневног живота сељака наступају тек онда када се мења глобални друштвени оквир, кад глобални процеси продру у село и измене начин рада, начин становања, начин исхране и облачења и начин међусобног општења (комуникације).

Проучавање „народног живота“ у његовим најразличитијим облицима и аспектима сматра се основним задатком етнологије као науке, али је то истовремено задатак и свих других друштвених наука, а нарочито социологије. У том смислу етнолошкој синтагми „народни живот“ у социологији је аналогна категорија која се означава изразом „друштвени живот“. У руралној социологији то је „сеоски начин живота“. Проблематизовање друштвеног живота као предмета социолошких истраживања обично се врши посредством синтагми „начин друштвеног живота“, „квалитет живота“ и „стил живота“ – које су међусобно комплементарне категорије, јер се

[107] За ову оцену индикативна је репортажа емитована у јутарњем програму РТС-а 21. јануара 2015. у којој се директорка дома здравља у Опову жали да им министарство здравља не дозвољава не само да приме у радни однос него ни да ангажују на уговор лекара интернисту, чак ни кад општинска локална самоуправа пристаје да финансира његову плату – јер општина има мање од 20.000 становника, што је законски услов за место лекара специјалисте. А реч је о општини са пуно старачких сеоских домаћинстава и старих људи који су принуђени да путују до лекара специјалисте у суседној општини, где чекају на преглед и до пола године. Кад је овако у општини захваћеној сенилизацијом и депопулацијом у најразвијенијем региону у Србији, може се претпоставити колико је тешко старим људима да остваре неко своје право на здравствене услуге у ретко насељеним селима неразвијених југоисточних области.

односе на различите димензије исте целине људског друштвеног живљења (понашања и деловања).

„Начин друштвеног живота“ је историјски створен облик структурисања битних друштвених односа појединаца и група, међусобно и у оквиру друштва као целине, према природно датим и цивилизацијски створеним условима, према културно усвојеним потребама, интересима, вредностима и нормама понашања и деловања, као и према другим глобалним друштвима.

Тако широко схваћен „начин друштвеног живота“ обично се у конкретним социолошким истраживањима аналитички разлаже на неколико важнијих функционалних димензија и структурних аспеката.

Најважније су следеће функционалне димензије неког конкретног „начина друштвеног живота“: (1) егзистенцијално-репродуктивна, (2) организационо-регулативна и (3) духовно-идентитетска.

Важни аспекти сваког „начина друштвеног живота“ су: (1) динамички („начин настајања и мењања“); (2) статички („начин постојања и трајања“); (3) техничко-технолошки („начин произвођења материјалног живота“) и (4) симболички („начин међусобне комуникације“).

Под „квалитетом живота“ обично се подразумева нека конкретна животна ситуација или стање објективних услова који омогућују веће или мање задовољавање основних егзистенцијалних потреба одређених појединаца и друштвених група. Зато је у основи сваког посебног теоријског и методолошког концепта који се у проучавању начина друштвеног живота усмерава на „квалитет живота“ увек неко одређено схватање (теорија) људских и друштвених потреба. У том смислу се и разликују поједини истраживачи, али се међу њима појављује и неколико незаобилазних димензија квалитета живота као што су: (1) друштвено и приватно благостање, (2) друштвена и лична сигурност, (3) политичке и личне слободе и (4) друштвене могућности самопотврђивања појединаца у групи и група у глобалном окружењу.

Социолошка проучавања „квалитета живота“ обично се своде на емпиријско утврђивање степена „друштвеног благостања“ појединаца, група или друштва (народа) као целине. При том истраживачи „благостање“ операционализују преко већег броја искуствених показатеља и њихових мерљивих варијабли. „Квалитет живота“, схваћен као одређени степен „друштвеног благостања“ којим располажу појединци, групе и друштво у целини (као оно што они „имају“) обично се операционализује преко:

1. начина исхране (варијабле: количина и квалитет намирница);
2. начина становања (варијабле: број, величина и опремљеност стамбених просторија, врста и квалитет градње);
3. начина рада (варијабле: физички, психолошко-мотивациони, друштвено-организациони и економски услови рада);
4. нивоа здравља (варијабле: физичко и ментално стање);
5. нивоа образовања (варијабле: степен школске спреме, квалитет и функционална вредност стечених знања);
6. начина коришћења слободног времена (варијабле: начин коришћења дневног, недељног и годишњег одмора, квалитет рекреације, услови за слободно стваралаштво).

То што се „квалитет“ концептуализује као одређени „степен“ (дакле, квантитет) који се може операционализовати и мерити, својеврстан је парадокс и непремостива унутарња слабост позитивистичке методологије која преовладава у већини социолошких и сродних проучавања „квалитета живота“ појединих друштвених група и слојева. У таквим истраживањима сасвим је могуће да се измери висок ниво „друштвеног благостања“, али и да остане неизмерен стварни степен „људске (не)среће“ која прати одговарајуће друштвене услове живота. У оној мери у којој радост живљења и животна срећа не зависе од појединачног стицаја случајних околности, него су објективно условљени деловањем друштвених чинилаца, они би морали да се сматрају једним од незаобилазних елемената „квалитета“ људског друштвеног живота – макар их било тешко операционализовати и макар остали неизмерени прецизношћу којом се мери сваки „квантитет“, па и онај у друштву.

Проблематизовање проучавања „начина друштвеног живота“ преко концепта „стила живота“ који је особен за неке појединце, а типичан за посебне друштвене групе и слојеве, омогућује да се у ова истраживања уведу релативније и субјективније духовно-културне варијабле (социјализацијом усвојене вредности и норме, као обрасци понашања и деловања који су примерени разним актерима и ситуацијама). У том смислу „стил друштвеног живота“ може се разумети као особени или типичан начин комбиновања објективно датих друштвених услова с реалним потребама и интересима субјеката и с пожељним вредностима, нормама и обрасцима понашања и деловања различитих појединаца и друштвених група у разним друштвеним ситуацијама.

У социолошким разматрањима начина, квалитета и стила живота обично се указује на разлике које се у том погледу испољавају међу различитим друштвеним слојевима, професијама, половима, генерацијама, насељима (или деловима насеља), регионима, расама, народима, глобалним друштвима или деловима светског друштва (између Запада и Истока, Севера и Југа). Ове разлике, дефинисане и проучаване у структурном аспекту, укрштају се с још већим разликама које се уочавају међу историјским епохама. У том погледу нарочито су значајне разлике између оне старе и дуготрајне епохе традиционалних аграрно-сељачких друштава и ове модерне, епохе индустријско-урбаних друштава, која је започета у XIX, а превладала је у XX веку. Наше село је данас најнепосредније захваћено променама у начину рада и живота сеоског становништва које доноси овај епохални цивилизацијски преврат.

Цивилизацијски преврат на нашем селу већ се одиграо током XX века. Не постоји социолошка нити било која друга студија у области друштвених наука која се бави савременим проблемима људског живљења, а да на неки начин не уважава наведени епохални цивилизацијски преврат у начину друштвеног живота који се код нас у селу најдраматичније одиграо у другој половини XX века. Код већине савремених истраживача индустријализација пољопривреде, урбанизација сеоског простора, мас-медијска обрада и измена сељачке културе, постварење међуљудских односа, рутинизовање деловања, униформисање понашања, другим речима, модернизација друштвеног живота у селу, подразумева се као најопштији структурно-историјски детерминистички оквир свеколиког друштвеног збивања. Код разних друштвених аналитичара неки од ових аспеката модернизације, или више њих повезано, узимају се као непосредан предмет истраживања и тако се продире до суштине друштвености нашег времена и нашег простора оличене у доминантном начину друштвеног живота и његовим слојним, групним, локалним, регионалним, верским и националним варијацијама.

У себи својственом, језички експресивном и мисаоно подстицајном стилу, о том епохалном цивилизацијском преврату код нас и о његовим противречностима међу првима говори Драгољуб Јовановић. Ове његове речи сведоче о брзини и дубини промена у нашем начину живота: *„Сељаци смо. Још горе; синови смо сељачки. Побегли са села, као умакли из пакла. Гладни свега. Гладни хлеба, белога и меканога. Гладни ципела. Гладни панталона и капута, шешира, и марамице испод рупице за цвет. Разумите: ми смо прва генерација која једе хлеб место проје и качамака; која спава на кревету и на јастуку, не на земљи и на пању; која седи на столици, не на камену и на троношцу; која живи у зиданој кући, а не на вечитом ветру и мећави. То знајте и биће вам јасно све: зашто бежимо од села као ђаво од крста; зашто хвалимо село а живимо у вароши; зашто говоримо о декаденцији Запада, а јуримо као махнити у дансинг и у бар, где по мало воња на булевар; зашто смо споља обучени по најновијој моди, а из уста нам се осећа бели лук.“*[108]

Наведене речи указују на све битне димензије савремених промена у начину друштвеног живота које се код нас одигравају током XX века, почињући негде пре, а негде касније и одвијајући се негде брже, а негде спорије. У овој социјално-феноменолошкој скици противречних цивилизацијских процеса нису систематизовани сви „показатељи и варијабле друштвеног благостања“ као у модерној позитивистичкој методологији, али су сликовито и уверљиво назначене стартне позиције и главне промене битних услова за нови „квалитет живота“. То је и феноменолошка скица за социјални портрет наших „малограђана“ и типичан „стил живота“ свих других „скоројевића“.

С друге стране, постаје нам јасно зашто је тек у светлу ових огромних цивилизацијских разлика између услова у којима су рођени и одрастали и оних у којима данас живе и мисле наши старији савременици (они старији од 60 година) и њихови данашњи потомци, могуће објаснити и разумети трагична размимоилажења и оштре генерацијске супротности у нашем савременом друштву: у политичким ставовима, у вредносним оријентацијама и у животним аспирацијама младих и старих. То је стога што су се сад и овде, у односима између млађих и старијих, поклопиле генерацијске и цивилизацијске разлике и супротности.

Иновације у становању, исхрани и одевању сељака

Становање је базична људска и друштвена потреба коју сељаци задовољавају на различите начине, али увек у оквиру сопствене породичне куће и у склопу локалне средине у којој раде и живе. Социолошки гледано, становање сељака у сопственој породичној кући битно се разликује од становања људи у градовима, за које су типични станови у оквиру већих или мањих стамбених зграда, увек одвојени и често веома удаљени од места запослења.

За разлику од градског човека, за сељака место рада и становања није одвојено. Зато сељачка кућа никад није само место становања него је средиште његовог привредног и укупног друштвеног живота. Сељакова тежња за удобним становањем у кући некад је била у другом плану, а важније је било све остало: да је по месту где је смештена погодна за привредне активности (на средокрећи између ратарских и сточарских површина у сеоском атару или на породичном поседу, погодна за разне послове „око куће“; да је изграђена од јефтиног и лако доступног материјала (обично од дрвета, камена или земљаног набоја); да је скромна и скрајнута

[108] Драгољуб Јовановић (1946): Нови Антеј, Београд, с. 27.

(да не изазива „Турке и хајдуке“), али и да дискретно указује на статус домаћина у локалној заједници.

Аутохтоне сељачке иновације у начину становања наступају под утицајем нових привредних потреба, кад се поред куће почињу градити објекти за привредну употребу, којој се постепено прилагођавају. О том аутохтоном развоју сеоске куће и других зграда око ње Сретен Вукосављевић овако пише: „Кућа је била за скоро све потребе, па се после за једну по једну потребу издваја и специјализује зграда или просторија у кући. У кући се издваја, специјализује, соба за главног становања. Када то буде, онда може да се утврди место где се лежи. Када се то утврди, онда тек може да се израђује лежиште и као постеља и као нарочити уређај – кревет. Тако се прво утврди посебно место јаслама, па се после изради стаја, тако нужник, па се после често подужег времена изради и неки уређај... Док није било сталних сточних зграда, стока је морала, понекад, кад је велика студен, бити заједно с човеком, у његовој стамбеној згради, а кад се млади морао и подмладак за првих неколико дана; морало и одрасло кад је што болесно. Али ни у првим временима по досељењу сељак не држи стоку у кући ни близу онолико колико би се могло очекивати када се зна како мало свих привредних зграда има у то време.“[109]

Крупније иновације и у начину сеоског становања наступају тек онда када село у целини бива захваћено глобалним развојним процесима урбанизације и модернизације. Такве промене у нашим најразвијенијим селима почињу у овом веку, а убрзавају се тек од педесетих година. Куће се граде од нових тврдих материјала, производа грађевинске индустрије (цигла, бетон, креп и друго). Тако је, рецимо, на подручју преткумановске Србије од свих кућа изграђених између 1919. и 1930. године од цигле грађено само 11%, а у периоду од 1931. па до 1940. само око 12%.[110]

Архитектонски стилови стамбене градње по селима смењују се последњих деценија, али у свима се, више или мање, опонашају градске куће – по спољњем изгледу, али и по унутарњем распореду, функцији и опремљености просторија. Разлике су само у начину коришћења таквих кућа пошто оне нису увек прилагођене стварним потребама сељака и условима живота и рада на селу и у пољопривреди.

Емпиријска социолошка истраживања бележе велике и брзе промене у начину становања, у тзв. стамбеном стандарду и опремљености сеоских домаћинстава „трајним потрошним добрима“ током шездесетих и седамдесетих година у многим нашим селима и код велике већине сеоских домаћинстава. У том погледу предњаче развијенији крајеви, села ближа градовима и мешовита сеоска домаћинства. Код њих се пре стичу сви неопходни и довољни услови за иновације у становању: виши материјални приходи домаћинства, развијенија комунална инфраструктура у насељу и нове културне потребе и навике људи.

Према подацима пописа у периоду од 1971. до 2011. године, број станова који су намењени за становање стално расте. Подаци показују, такође, знатно повећање ненастањених станова. Њихово учешће у укупном броју станова 1971. године било је незнатно, износило је свега 2,2%, док је према подацима последњег пописа чак 19,6% станова привремено ненастањено или напуштено.

---

[109] Сретен Вукосављевић: *Социологија становања*, с. 134.

110 Петар Марковић: Промене у условима становања на селу – раздобље 1900–1960, *Социологија села*, 1964, број 4, с. 9.

Табела 22. **Станови за стално становање према настањености, 1971–2011.**

	1971	1981	1991	2002	2011
Укупно	2 154 340	2 579 845	2 546 469	2 743 996	3 012 923
Настањени	2 107 877	2 491 188	2 445 937	2 409 002	2 423 208
Ненастањени	46 463	88 657	100 532	334 994	589 715

Извор: Пописни атлас 2011, с. 118

Графикон 20. **Станови за стално становање, 1971–2011.**

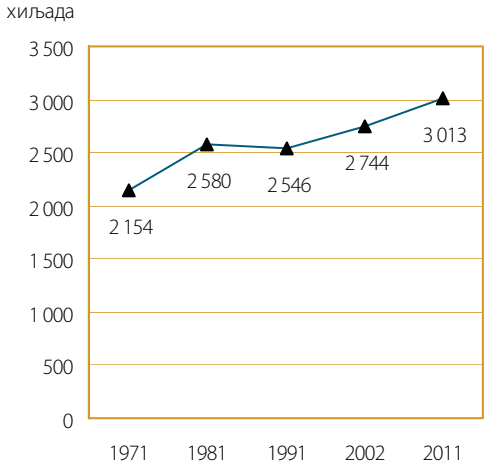

Извор: Пописни атлас 2011, с. 118

Посматрано према пописима од 1971. године, просечан број лица у стану опада, док се, с друге стране, граде све већи станови. Ако се укупна површина станова за стално становање подели с бројем лица у становима, просечна површина по лицу у стану према Попису 2011. износи чак 30,6 m².

Табела 23. **Станови за стално становање према броју лица и површини, 1971–2011.**

	1971	1981	1991	2002	2011
Просечан број лица у стану	3,9	3,6	3,0	2,8	2,4
Просечна површина стана, m²	48,6	60,1	66,9	66,0	72,3
Просечна површина по лицу у стану, m²	12,5	16,8	22,1	23,9	30,6

Извор: Пописни атлас 2011, с. 118

Гледајући по пописима од 1971. до 2011, податке о опремљености станова инсталацијама водовода, централног/етажног грејања, као и повећање броја станова у чијем саставу се

налази купатило, услови за становање су све бољи. У Србији у 2011. години 94,0% станова има водовод, 88,3% станова има купатило, а централно/етажно грејања има 41,7% станова. Број станова без инсталација је све мањи и према подацима последњег пописа њихово учешће је мање од 1%. Наравно, сва наведена побољшања квалитета становања и опремљености кућа и станова поклапајају се с не малим регионалним разликама у општем нивоу развијености, што се јасно види на картограмима општина и градова у Србији.[111]

Табела 24. **Станови за стално становање према опремљености, 1971–2011.**

	1971	1981	1991	2002	2011
Станови с водоводом	620 712	1 674 228	2 141785	2 423 861	2 831 743
Станови са централним/етажним грејањем	94 679	311 182	602 738	710 512	1 256 817
Станови с купатилом	440 892	1 203 539	1 821 751	2 163 168	2 661 304
Станови без инсталација	233 284	89 436	29 146	27 545	23 506

Извор: Пописни атлас 2011, с. 118

Графикон 21. **Станови за стално становање према опремљености, 1971–2011.**

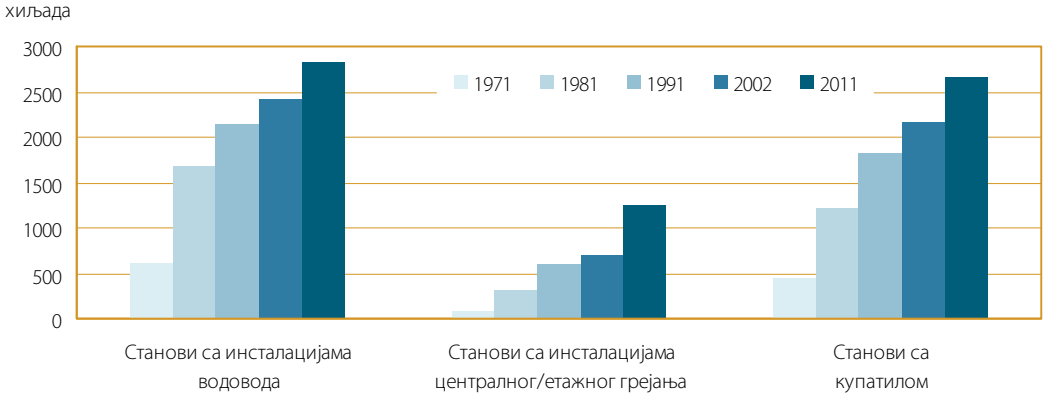

Извор: Пописни атлас 2011, с. 118

Електрификација села је једна од базичних инфраструктурних иновација. У том погледу преокрет је настао за две деценије, када је 1951. било 4/5 неелектрификованих села, док је 1971. без струје остала 1/5 села у бившој Југославији. Пре тога, за осветљење је служила ватра с огњишта, петролејка (често без стакла), свећа, луч или „лојаница“.

Локални сеоски водоводи (најпре на природни пад, а потом уз разне водене пумпе) омогућују градњу купатила и хигијенских тоалета у кућама. Појављују се разни електрични апарати (штедњаци, фрижидери, радио, телевизори, компјутери), савремени намештај и опрема просторија (тапете по зидовима, паркет и керамичке плочице по подовима), нова чиста постељина, парно грејање и остало.

[111] Видети: Пописни атлас 2011, с. 120–125.

Иновативни таласи су, ипак, веома неједнако запљуснули поједине наше крајеве и у њима сва села и сва домаћинства. До скоро је било села без електричне струје, немали број сеоских породица још станује у старим кућама, у лоше опремљеним просторијама, с неподесним хигијенским условима и оскудним намештајем. Дворишта су нефункционална, са старинским привредним зградама, од лошег материјала и без фукционалне специјализације. Ово се нарочито односи на заостала планинска села у којима је, уосталом, највећи број напуштених старих кућа у којима нико не живи. Због оваквих старачких полупразних села, које су млади и витални напустили, наша званична статистика бележи вишак стамбеног простора у селима у односу на градове.

Тај вишак, у извесној мери, потиче и од поприличног броја викенд-кућа које су масовно грађене по нашим селима на прелазу из седамдесетих у осамдесете године, али никад нису рационално коришћене.[112] Због немогућности рационалнијих улагања капитала, који је тада пристизао у земљу у виду обилних зајмова или је потицао од зарада гастарбајтерске популације, огромна новчана средства су уложена у градњу сеоских кућа. Отуда данас постоје и села с велелепним кућама, на више спратова, с најмодернијим намештајем, са централним грејањем и разноврасним скупоценим кућним апаратима. Дворишта око таквих кућа имају скупоцене металне, дрвене или бетонске ограде и посебно украшене капије, а поред једне или више кућа увек је више нових двориштних привредних и непривредних зграда. Таква су најчешће „гастарбајтерска“ села и домаћинства, нарочито у крајевима (као што је источна Србија) у којима културни обрасци потенцирају статусне симболе локалног престижа, спољно истицање богатства и својеврсно такмичење међу суседима.[113]

Несклад између нараслих материјалних могућности сељака и старих културних образаца често доводи до кича у сеоским срединама који се битно не разликује од карикатуралне разметљивости малограђана и градских скоројевића, новопечених богаташа којима је новац помутио све вредносне и нормативне стандарде.

Исхрана сеоског становништва код нас је увек била брига сељака самих. Најважније је било да се једе оно што се не мора куповати (што сељак сам произведе) и да јело буде јефтино. Међу старим сељачким јелима било је и оних која су прилично здрава и хранљива.

Поред бриге за исхрану своје чељади, сељак је на разне начине бивао принуђен да вековима „одваја од својих уста“ ради продаје хране онима који се сами нису бавили пољопривредом. Није редак био случај да сељаци продају пшеницу и купују јефтинији кукуруз, да би разликом у цени подмирили неку своју другу неодложну потребу – платили порез, купили петролеј, со и шећер, набавили нешто од обуће или одеће, уложили у кућу и пољопривредне алате. За све то време и доскоро, сељакова исхрана је била оскудна, често и неквалитетна, у нескладу са сезонским ритмовима рада, са хигијенским и здравственим стандардима.

Основу сељакове исхране чине хлеб (за многе, све до шездесетих година, то је била кукурузна проја), пасуљ, кромпир, купус, млечни производи, понекад месо и домаће воће (у сезони кад га има).

Разлике у начину исхране су веће између равничарских ратарских и планинских сточарских

[112] Видети: Миомир Наумовић (1990): Насеља за одмор – социолошко истраживање, Ниш.

[113] Видети: Милош Марјановић (1981): *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине*, Етнографски институт САНУ, Београд.

крајева и села него између појединих сеоских породица у истом крају. Код првих је у исхрани више хлеба, а код других релативно више меса и млечних производа. Дешавало се да је у пастирским селима, нарочито с јесени и почетком зиме, када се стока „скида са хране" и кад је на пијацама била јефтина, у исхрани сељака бивало више меса него хлеба (ни меса није било много, него је хлеба било мало).

Свакодневна сељачка јела раније су веома ретко бивала замашћена, а и шећер се није користио. У житородним крајевима се понекад употребљавала маст и сланина (Војводина), а у пастирским кајмак и масло (код муслимана лој). Посна јела су замашћивана уљем од ораха, од конопљина и бундевина семена (у Војводини).

Укупан сеоски живот подлеже сезонским ритмовима, само што се ритам тешких послова и великог трошења енергије и ритам исхране нису поклапали. Уобичајено је било да сељаци највише и најбоље једу крајем јесени и зими (кад је мање посла), а најлошије се хране с пролећа и почетком лета (кад почињу тешки сељачки радови – орање, сетва, окопавање кукуруза, винограда и другог). О томе сведочи изрека: „Сељак лети једе да цркне, а зими да пукне". Они који су богатији имали су од чега да сачувају за радну сезону и за њих је важило: „Кад се коси нек' се мрси". Сви су, а нарочито сиромашнији, увек чували нешто бољу храну за свечаније прилике, за госте и за децу.

У својим писмима из Хрватског Загорја (1936) Сретен Вукосављевић описује многе сличности у навикама и свакодневном начину живота тамошњих сељака и оних у Шумадији, Старом Влаху и у другим србијанским крајевима и примећује: „Са свога имања што им роди, не може им бити довољно за хлеб. Преко лета, док има тикава, шљива, патлиџана, краставаца једу више тога да би приштедели хлеб. А иначе им је често воће и поврће једини смок уз хлеб. Зими се хране репом, грахом, купусом, кромпиром – с врло мало и нимало зачина. Скувају и помало пекмеза. Краве немају. Прихране, и то до упола и мање до упола, по једно свињче, од кога добију око петнаест до двадесет килограма масти. То им је смок значи за целу годину. – Са храном се, дакле, не пате много – ако оваква храна није већ патња. Не пате се ни одећом. Једна се парцела земљишта увек засеје конопљом. Одевају се сви у конопљино платно. Почев од сировине, па до готовог производа – одела, све се израђује у кући."[114]

Сиромашни и непросвећени, српски сељаци су некад често постили, не само из верске ревности него и зато што мрса нису имали ни за дане када се могло мрсити. Наводе се подаци да је двадесетих година XX века 90–95% сељака у Шумадији постило уз пројy, посан качамак, пасуљ, купус и расо, евентуално уз кромпир и паприку, уз роткву, лук и сирће, а лети и уз још по које вариво и салату. Неки постови (као ускршњи и петровски) падали су у време тешких сељачких радова, па их је било теже испоштовати. Лакше је било оним богатијима који су постили уз уље (зејтин) или онима уз реке, који су понекад имали и рибу у своме јеловнику. У воћарским крајевима постило се и уз пекмез. За време поста, сточари су могли да приштеде млеко и да сакупљени сир и кајмак изнесу на пијацу оближњих градова. Грађани су, иначе, боље јели и мање постили него сељаци, па су и уз пост куповали мрс од сељака.[115]

[114] С. Вукосављевић: Сељачки јеловник, *Писма са села*, с. 113-114; брзину и дубину промена које памте старије генерације илуструје чињеница да се данас, уместо конопље за израду пртеног платна за постељину и одећу, по сеоским њивама чешће кришом сеје конопља од које се справља марихуана – а сељаци се одевају кинеском одећом са локалног бувљака.

[115] Момчило Исић (1995): *Сељаштво у Србији 1918-1925*, Београд, с. 205.

Хигијена исхране је, такође, веома лоша, јер храна се не чува, не справља и не користи на хигијенски исправан начин. Хигијенске навике, наравно, зависе од материјалних могућности, али још више од знања и културних образаца. Храна обично није заштићена од штеточина које преносе заразе (мишева), а подложна је труљењу и кварењу. Справља се на огњишту, у пепелу и прашини и у нечистим судовима. Чврста храна се узима неопраним рукама, а течна из једне посуде око које се распореде сва чељад и истовремено је захватају недовољно чистим дрвеним кашикама.

За све сељаке (а нарочито за сиромашне) увек је био важнији квантитет него квалитет хране. Традиционални културни образац у исхрани садржан је у изреци „од чега сит, од тога и дебео". А бити „дебео" значило је исто што и бити „здрав" – јер су многе болести (туберкулоза нарочито) пре свега погађале неухрањене, оне који нису имали „јаку" храну. Зато је некад гојазност била статусни симбол, пошто су „дебели" били само богати сељаци (а нарочито трговци и богати грађани). Данас је обрнуто, па се гојазност и у селу почиње схватати као болест „гладних очију", као накнадно задовољство оних који су некад гладовали, па сада, кад имају хране, не знају за меру и халапљиво једу све док могу.

Нагле промене у исхрани сеоског становништва наступиле су онда када су иновације у пољопривредној производњи (механизација, вештачка ђубрива, родни хибриди) омогућиле довољне количине пшенице да се кукурузна проја дефинитивно замени пшеничним хлебом. То је био цивилизацијски обрт у начину исхране и он се у нашем селу одиграо током шездесетих година прошлог века. Иза тога долази све обилнија употреба млека и млечних производа, а нарочито меса, масноћа и шећера и у исхрани сељака. У томе се неретко и претерује, пошто повећана понуда хране није праћена одговарајућим здравственим просвећивањем сељака. Поново су квантитет и квалитет исхране код сељака у раскораку. Овог пута, тај раскорак се испољава на вишем нивоу материјалног стандарда, мање сиромашних, али још увек недовољно просвећених сељака.[116]

Масовно коришћење фрижидера и замрзивача доводи до уједначавања сељакове исхране у летњем и зимском периоду. Све бројније сеоске продавнице и релативно већи новчани приходи сељака омогућују постепено изједначавање начина исхране становника села и оних који живе по градовима. Тако се смањује још једна крупна разлика између сеоског и градског начина живота. Не тако ретко, сељаци данас купују бели пекарски хлеб, а често и разну индустријску храну, па и јужно воће и друге намирнице које сами не производе. То из корена мења њихове радне и културне навике, менталитет и целокупан начин живота.

Слично променама у начину становања и исхране десиле су се промене и у начину сељачког ***облачења и у одржавању личне хигијене.*** Сељаци су раније обично сами себи израђивали одећу и обућу или су то за њих радили неки умешнији рођаци и суседи. Жене у кућној радиности преду вуну и претходно припремљену кудељу и лан, плету џемпере, ткају платно за постељину и кошуље и сукно за одело, шију одећу себи, деци и мушкарцима. Мушкарци обично припремају кожу и праве опанке. Тако израђена одећа и обућа веома је груба, неудобна за ношење и неестетски обликована. Добра је ако штити од хладноће и ако се брзо не подере. Таква одећа дуго се носи, сезонски мења и ретко пере. Сељаци често у истој одећи дању раде и ноћу спавају.

[116] О штетним последицама преобилне и енергетски прејаке исхране сведочи све већи број сељака који оболевају и умиру од кардиоваскуларних и метаболичких поремећаја (попут шећерне болести). То је нарочито карактеристично за Војводину, у којој се „увек добро јело" и где се данас у томе највише претерује.

Лична хигијена тела, као и одеће такође је ниска. Сељаци се ујутро умивају само по лицу, више ритуално него из хигијенских разлога. Многи не перу ноге пред спавање ни онда када су каљаве. Редовно прање ногу, такође, поприма ритуалну форму онда кад млада снаха свекру пере ноге или жена мужу. Домаћица се раније увек (и зими) умивала на бунару, кад одлази по воду. „Народ измива косу, пере врат и уши само кад хоће у цркву на причест, или кад дође какав празник. Младићи, деца и девојке купају се лети у реци готово сваког празника, а зими никако. Одрасли се не купају ни лети ни зими, па и ако су с радом свеједнако у близини реке. Људи се ретко шишају, а јутром се сви и не чешљају. Мушку децу шиша мајка до 12 године, али је увек не чешља. Женску децу, поред чешљања, празником и бишту." Горња одећа се скоро никад не пере, већ се само с времена на време истресе од прашине („чибука"). Рубље и кошуља мењају се обично једном недељно и перу се врућом водом и цеђом, а касније и домаћим сапуном (маснећа кувана с каустичном содом). Испира се у потоцима или рекама, на бунарима или у барама кишнице. (Исић, 1995, с. 200)

Хигијена тела сељака се нагло поправља с изградњом купатила, опремљених кадом за купање и водоводним инсталацијама у новосаграђеним сеоским кућама. Уз ову иновацију, од седамдесетих година по селима се појављују и аутоматске веш-машине, које, уз нова средства за прање (детерџенте) представљају кључну промену у хигијени рубља и одеће и личној хигијени уопште.

Поред радне, сељаци имају и свечану одећу и обућу, која је увек чистија, квалитетнија и лепша од оне која се свакодневно носи. Та одећа више или мање одговара неком типу народне ношње која је карактеристична за дотични крај. Етнографи проучавају народну ношњу као важан елемент културног идентитета сваког народа, који сведочи о његовој прошлости, о практичним вештинама и естетским укусима. За народну ношњу се погрешно мисли да је то био типичан начин сеоског облачења, само зато што се она у селима очувала више него у градовима.

А, у ствари, народна ношња је на престилизована стара ношња елитних слојева које су сељаци опонашали. Зато су се сељаци и облачили у свечаним приликама онако како су се некад свакодневно облачили њихови модни узори. У поређењу с градом, сеоска мода у облачењу спорије се мењала, па су сељаци сачували стару ношњу своје елите и онда кад су је водећи слојеви заменили другом, тзв. грађанском ношњом.

Данас нека нова сеоска мода и не постоји. Село и у облачењу копира град, исто онако како мањи градови копирају веће, а ови имитирају велике модне центре.[117]

Радикалне промене у облачењу сеоског становништва и у његовим личним хигијенским навикама наступају паралелно са свим осталим променама у материјалним, друштвеним и културним условима свакодневног живота сељака – углавном под утицајем спољних чинилаца. Масовно запошљавање одраслих у граду и школовање млађих непосредно је подстакло и омогућило њихово облачење на градски начин. С временом је до житеља села стигла градска мода, мало измењена, али она више није била ни налик на традиционални начин сељачког облачења, а није имала више ништа заједничко ни са старом народном ношњом. По угледу на сељаке-раднике, који су неретко своје старе радничке униформе носили и код куће и у њиви, и остали сељаци се слично облаче док обављају пољопривредне послове. И једни и други за свечане прилике користе конфекцијска одела, а из моде (и употребе) излази стара народна

[117] Упоредити: Смиља Ракас, *Развој сеоског начина одевања*, Зборник „Балканско село у променама...", с. 406–411.

ношња, која постаје све недоступнија и оним старијима који би је пожелели. Та ношња изумире са старим мајсторима, који најпре остају без муштерије, да би потенцијалне муштерије потом остале без мајстора. Узгред, уникатна занатска одећа у народном стилу знатно је скупља од конфекцијског одела и то је један од разлога што се данас она производи само по специјалним поруџбинама, за фолклорне дружине или за локалне етно-музеје.

Код млађих на нашем селу, преко града је седамдесетих година стигла и постала веома модерна комерцијализована „фармерска“ одећа, у последњој деценији у комбинацији са спортским патикама. Фармерице су, као стилизована традиционална одећа америчких сељака која је постала феномен масовне културе и светске моде, најтипичнији пример савремене мешавине сеоских и градских културних елемената, не само у облачењу него уопште у савременом животу у селу и у граду. А с променом материјалних услова свакодневног живота у селу мењају се и навике понашања сељака, сеоски обичаји, њихов традиционални морал, вредносне оријентације, менталитет и свеукупан поглед на свет – укључујући виђење себе у том свету.

д) *Контроверзе око менталитета сељака*

Социјални менталитет је скуп заједничких друштвено-културних обележја неке релативно хомогене друштвене скупине као што су: колективне навике, заједнички обичаји, морал и животни идеали (вредности).

Досадашња излагања различитих детерминанти сељачког начина живота – од сељачке економије, преко породичне организације и установа локалне сеоске заједнице, до међусобног комуницирања и свакодневног живота у тешким и оскудним егзистенцијалним условима – у себи садрже многе елементе за опис, објашњење и разумевање тзв. сељачког менталитета.

У једном од својих знаменитих „писама са села“ Сретен Вукосављевић сликовито описује значај животних услова и њихов утицај на стварање *друштвених навика* сељака које често надживљавају узроке који су их некада стварали. Он преноси дијалог с једним својим познаником, сељаком из његовог краја, који није могао да заспи у удобној постељи, па каже: „Могао бих и умео бих и ја удесити себи овако. Али сам целога свога века удешавао себи преноћиште како ми је најгоре и најнеудобније. Да се не бих преварио да тврдо заспим, те може бити изгубим и главу и ’мал’.“[118]

Стално опрезан и у страху за своју главу (од Турака) и своју стоку (од курјака), сељак се никада није потпуно препуштао сопственом задовољству. Отуда увек већа или мања суздржаност у понашању, стална опрезност и извесна неповерљивост према другима, као дубоко урезане црте у сељаковом социјалном карактеру.

Говорећи о *сељачким вредностима*, Анри Мендрас истиче да се тзв. сељачка литература (а нарочито „сељачки романи“) бави селом и сељацима, описује живот и менталитет сељака или тако што увећава њихове врлине или што наглашава тешке егзистенцијалне услове. Романтичарски оријентисана друштвена елита XIX и XX века се „разњежила над сељацима, надајући се да ће у њих наћи очаравајуће вриједности управо као антитезу властитом начину живота. Егзалтирати једноставност рустичног живота, величину напорног рада, љепоту жуљевитих руку, дубоки смисао земље и природе, истинску приврженост земљи, поштовање

[118] С. Вукосављевић, „Постеља“, Писма са села, с. 129.

патријархалног и божанског ауторитета итд., веома је забавно за ауторе који су свој живот провели конверзирајући у луксузним салонима двораца окружених лијепо уређеним и обрезаним парковима. Неколико реалиста, нарочито Балзак и Зола, осликали су сеоски живот у тамним бојама, уосталом као и ретки романи које су написали сами сељаци."[119]

Ови литерарни покрети повезани су са сродним политичким покретима националне интелигенције. У том погледу су најтипичнији руски народњаци који крајем XIX века пропагирају „силажење у народ" да би га просвећивали, али и да би се „напајали изворним народним вредностима" које су историјски похрањене у сељачком делу народа, који најпоузданије чува националну традицију.

Први српски социјалисти (у политици) и најпознатији српски реалисти (у књижевности) следили су ове руске узоре и тако скренули пажњу оног дела српске интелигенције која је била пореклом са села, а није подлегла комплексима малограђанских скоројевића који су „бежали од села као ђаво од крста". Међу српским интелектуалцима, који су крајем XIX и почетком XX века у огромној већини били пореклом са села, увек је деловала значајна група оних који нису крили своје социјалне корене и који нису били равнодушни према судбини својих сродника и свих других који су остали да живе у селу. Они су упорно скретали пажњу на животне проблеме села и сељака и стварали литерарну слику о сељачком менталитету. Та слика је била истинита у оној мери у којој су они који су је стварали били у стању да се одупру заносу романтичарског улепшавања и тенденцији идеолошког искривљавања.

Најразличитија „сељачка литература", свуда и увек, главни је извор мноштва позитивних и негативних *стереотипа* о „социјалном карактеру" људи са села или о „сељачком менталитету". Проблем је са стереотипима у науци у томе што су они непотпуна, непоуздана и неоправдана уопштавања, која су обично психолошки увељива, мада су и у овом случају они више предрасуде које се чврсто и дуго одржавају него реални увиди у стварни начин сељачког живота. У социјалној психологији, антропологији и социологији ови и сви други стереотипи подвргавају се озбиљној критици и замењују, кад год је могуће, објективним и систематским увидима у све важније природне, антрополошке и друштвено-културне услове у којима једна већа група људи (у овом случају сељаци) стиче неке заједничке навике, поштује обичаје, прихвата морал и бира пожељне вредности у свом свакодневном веровању и мишљењу, понашању и деловању.

Различити аутори истичу многе позитивне и негативне карактерне црте као типичне „сељачке" особине. Њиховим навођењем можемо се уверити колико је велика сличност сељаштва у разним деловима света (поред свих међусобних разлика), као и колике су разлике (и поред евидентних сличности) међу руралистима у шароликом феноменолошком одсликавању типичног сељачког портрета.

Тако Питирим Сорокин истиче следеће заједничке социјално-психолошке особине сељаштва: искуство фармера је непосредно ограничено, док је искуство градског човека шире али посредно; због ограниченог искуства, сељак (фармер) је поводљив, сумњичав и сујеверан чим се нађе изван поља свог непосредног животног искуства; непосредно искуство сељака чува од „неактивних и кривих" теорија и чини његово мишљење и уверење стабилнијим него што је оно код грађана; код сазнавања, осећања, запажања и замишљања сељак се више ослања на импресије из непосредне околине; сељак је крући, мужеван, опор, стрпљив, издржљив, постојан,

[119] А. Мендрас (1986): *Сељачка друштва*, с. 217.

сумњичав – мање нежан него грађанин; сељачка имагинација и фантазија се разликује од грађанске по предметима, сликама, асоцијацијама и комбинацијама; у оквиру непосредног искуства сељачка логика је јасна, док је изван њега она погрешна. (P. Sorokin,1932, p. 282–286)

Пол Лендис наводи бројне особине које се приписују сељацима и наглашава следеће: амбиваленција према граду, осећај мање вредности, конзерватизам, провинцијски назори и фатализам насупрот социјалном активизму. (P. Landis, 1948, p. 120–132)

Неки аутори истичу и друге особине сељака, као што су: понос и самопоштовање, извесно поштење, демократичност, скромност (интелигентнији него што се показују), потискивање жеља, осећајност. Други наводе радикализам, сугестибилност, мистицизам, фатализам, склоност предрасудама, песимизму, резигнацији, масовним хистеријама, наглашавању више или мање замишљених неправди које трпе сељаци. Неки истичу (као Мек Махон) да се по психичким особинама градски људи у односу на сељаке емоционално и персонално лакше прилагођавају, да више показују симптоме неуроза, да су независнији али слабије осећају личну вредност, имају мање смисла за имовину, више доминирају, рационалнији су али непрактичнији, мање су склони раду, вербално су способнији и инфериорнији у музичкој вештини.[120]

Томас Лин Смит истиче да је велики број ових особина двосмислен и нејасно одређен, тако да немају већу вредност у научном разматрању. Он уочава да се већина америчких социолога ипак слаже у томе да су сељаци конзервативни и ортодоксни, да прихватају руралну културу јер она чува њихове вредности, да су штедљиви и шкрти, фаталисти, сумњичави према странцима, говорљивији и приступачнији од градских људи. (T. L. Smith, 1953, p. 115–121).

Уочљиво је, дакле, да и најугледнији руралисти не одбијају да говоре о неким типичним цртама сељачког менталитета, али да то чине с пуно резерве и уз стално наглашавање релативности ових „црта“ и неопходности да се оне увек сагледавају у склопу реалних услова у којима се појављују. Ако се примени овакав, социолошки и методолошки коректнији, структурно-историјски приступ, рурална социологија је у прилици да укаже на друштвене и културне чиниоце који обликују и ове заједничке црте сељаштва и сељачког менталитета у разним временима и различитим друштвима. Тада оне неће изгледати ни као произвољно приписане особине, али ни као вечите и непроменљиве, једном за свагда дате „црте“ некаквог метафизички и(ли) идеолошки пројектованог „сељачког менталитета“, већ као логична последица егзистенцијалних услова у којима су сељаци као људи вековима живели, а многи и данас живе.

Међу овим вредносним константама у свим сељачким друштвима се истичу две основне традиционалне вредности: (1) *вредност земље* и (2) *вредност породице*. И „љубав према земљи“ и „интерес за породицу“ сасвим логично и нужно израњају из егзистенцијалних услова сељачког живота и у том погледу сељак се у суштини (као људско и друштвено биће) нимало не разликује од грађанина.

Да би сељак, као и грађанин, постао слободан човек, да би се ослободио од подложничког односа према феудалцу и од закупа према земљовласнику, он мора тежити по сваку цену да сам

[120] Стипе Шувар се пита да ли је овакво „писање карактеристика“ сељака произвољан поступак у руралној социологији и одговара да научни приступ не дозвољава „произвољно набрајање 'црта' овог или оног друштвеног слоја“. Видети: Стипе Шувар (1965): Основне детерминанте сељачког начина живота, Социологија села, број 9, с. 4-5.

постане власник што већег земљишог поседа. Језгро сваког поседа је оно што се наследи од предака. То је егзисенцијални минимум који се чува „као око у глави“ и зато је сасвим разумљиво што сваки сељак, док је сељак, не отуђује своју „очевину“ и „дедовину“. Разумљиво је и што жели да је увећа, кад год може и кад му се пружи прилика, па и да плати за суседну парцелу економски нерационалну цену – чак и онда кад то превазилази његову реалну куповну моћ. То је стога што се земља не купује онда кад се има вишак новца (што је код сељака редак случај) него онда када је сусед продаје.

Кад се глобалне друштвене околности у тој мери промене да земља више није тако важан егзистенцијални услов за сељака, а нарочито за његове потомке, он веома брзо, понекад са зачуђујућом брзином (као да жури да се отараси вековне сељачке муке око њене обраде) напушта свој посед. Само лакомислени га одмах продају, пошто нико не може стварно бити сигуран у друге изворе своје егзистенције. Зато многи сељаци, више рационално него емоционално, задржавају у своме поседу наслеђену земљу и онда кад су запослени изван пољопривреде и онда када је не обрађују нити дају у закуп. Такав однос према земљи рационалан је за њеног власника све док на необрађену земљу не плаћа велики порез и док је њена продајна цена или цена закупа мала. Сва емпиријска социолошка истраживања, и код нас и другде, показују да огромна већина сељака има данас управо такав, релативно рационалан, однос према земљи: не продају је, али је и не обрађују ако морају да уложе више новца за њену обраду него што им се врати кроз добијени производ.

Други стуб сељачке традиционалности, *породица*, представља једну од оних универзалних људских вредности које су значајне за сва друштва, за сва времена и за све социјалне слојеве. За сељаке је породица релативно важнија само зато што она у сељачком друштву умногоме замењује све оне друге групе и институције којих у селу нема, а у граду постоје и делују. Село је често само просторна скупина или „провизорни скуп“ већег броја породица, а сељачко друштво исти такав скуп међусобно неповезаних села и сељака. Црква и држава су далеко, религија и локална политичка власт слабе, а економски живот је породична ствар. У таквим околностима породица је стварно једина примарна друштвена група и чврсто интегрисана и функционална друштвена установа. (Мендрас 1986: 221)

Тешко је замислити ишта рационалније у, иначе, не увек и у свему рационалном људском животу од уважавања породице као основне вредности у сељачком друштву. Закључујући по принципу опозиције, могло би се поставити следеће питање: није ли од традиционалне везаности за породицу много нерационалније њено данашње одбацивање као важног друштвеног оквира људског живота пре него што јој се нађе квалитетна замена?

Друго је питање што се одбацивање породице у неким незрелим социјалним пројектима и недомишљеним теоријским концептима неоправдано поистовећује с еманципацијом њених чланова (жена и младих пре свега). Еманципација још нееманципованих може бити (и јесте) знак „модерности“ и у селу и у граду. Међутим, разбијање и одбацивање породице један је од најважнијих показатеља патологије „модерности“, која разбија људску заједницу да би ослободила људску јединку. Неограничена конкуренција појединаца, без посредовања заједнице и некаквог заједништва међу њима, лако може да их све одведе из „цивилног“ у дивље стање „рата свих против свију“, како је још својевремено упозоравао Томас Хобс.

Наглашавање посебне вредности *сопствене земље* и *сопствене породице* намеће сељаку специфичан *однос према другима*. У сељачким друштвима нису раздвојени *приватно* и *јавно* –

ни као унутарња вредност, ни као оспољени интерес. Зато су сељаци склони да у дијалектику односа „ми"–„они" уносе двојака морална мерила. То Едвард Банфилд *(Edward Banfield)* назива ***фамилијарним аморализмом***, који је он уочио проучавајући села на италијанском југу. Иста обележја традиционалног практичног морала уочавају и многи наши руралисти кад истичу и критикују непотизам и разноразне рођачке везе у јавном животу или насртаје на заједничка материјална добра („буразерска приватизација"), која се немилосрдно „развлаче као Алајбегова слама" и тако постају „ортачка кобила (која) у блату лежи". Банфилд исказује и операционализује ову инструменталну аморалност у само једном општем правилу: „Треба максимализовати на кратак рок материјалну предност домаћинске групе, пошто се претпоставља да то и други раде".

Ову општу хипотезу Банфилд развија у 17 бочних хипотеза којима објашњава многе важне односе и поступке у сељачким друштвима. Мендрас наводи три такве (важне) хипотезе и неке њихове практичне последице:

Хипотеза 1

Нико се не брине о колективним (општим) интересима, осим што у томе појединци и групе налазе своје интересе, у мери у којој их налазе.

Последица А: Само се функционери и одличници брину за колективне интересе, јер су за то плаћени.

Последица Б: Службени положај онај ко га има сматра оружјем за одбрану својих интереса од других.

Последица В: Свака претензија појединца или институције да бране јавно добро сматра се лажном.

Последица Г: Гласачки листић сматра се инструментом за постизање што је могуће више материјалне добити на кратак рок.

Хипотеза 2

У друштву „аморалног фамилијаризма" онај ко је слаб преферира јаки режим који одржава ред, јер онај ко је слаб може све изгубити дође ли до слабљења режима, што би проузроковало конкуренцију, ривалство и прерасподелу улога.

Хипотеза 3

Када се један човек жени, он ствара нову домаћинску групу чији интерес нужно долази у сукоб с интересима његових родитеља (исто важи и за жену).

Последица А: Пре венчања треба до најмањег детаља предвидети све услове склапања брака.

Последица Б: После венчања односи с родитељима се нагло погоршавају.[121]

Мендрас истиче да овај „песимистични етос" и „цинична рационалност" омогућује сељаку да у односима са глобалним друштвом и његовим представницима избегне манипулацију. Чини се, ипак, да сељаци тиме стварно не избегавају глобалну манипулацију, него се у њу укључују и

[121] Наведено према: А. Мендрас, Сељачка друштва, с. 222.

прихватају је као неизбежну реалност. Њихов аморализам мање стварно омогућује, а више их наводи да покушавају да „прочитају“ манипулаторе и да од њих нешто извуку и за себе. Глобални однос снага обично иде на штету сељака, тако да њихови покушаји да га искористе за себе вишемање не успевају. То пак значи да фамилијарни аморализам није нека аутохтона сељачка особина него само цинична и рационална реакција слабих и беспомоћних на аморално глобално друштво. На свој начин то потврђују и Банфилд и Мендрас кад истичу да „фамилијарни аморализам може постојати само с помоћу глобалног друштва“. (Мендрас 1986: 223)

Наведена хипотетичка скица једног аморалног социо-културног обрасца, који је традиционално укорењен у аморалној структури моћи у глобалном друштву, веома је погодна за објашњење и разумевање феномена савремене моралне кризе и у нашем друштву. Обично се мисли да је та криза изазвана распадом сељачког друштва и традиционалних односа, а претходно разматрање указује да је она зачета у самом његовом језгру. Сличан аморализам и код нас уочавају сви они који су проучавали наше традиционално друштво и о њему у разним поводима говоре: Вук Караџић, у опису владавине кнеза Милоша; Светозар Марковић, кад критикује устаничке војводе и обреновићевски режим; Валтазар Богишић, кад истиче потребу правног кодификовања моралних обичаја; Јован Цвијић, кад описује „виолентну хајдучију“ и „рајински менталитет“; Веселин Чајкановић, кад објашњава нашу „паганску двострукост“; Тихомир Ђорђевић, кад критикује традиционалну „племенску саможивост“; Драгољуб Јовановић, кад указује на узроке дубоког неповерења сељака у интелигенцију и политичаре, а ових на презир народа на који се демагошки позивају.

Владимир Дворниковић (1888–1956) истиче социјалну и регионалну диференцираност нашег сељаштва, позивајући се на чињеницу да оно никад није било хомогена скупина: састављено од некадашњих „отрока“, више или мање зависних или слободних сељака, па све до „отпадака“ некадашњег племства. Под историјским утицајима византијског, турског венецијанско-италијанског, немачког, мађарског или каквог другог господства код наших сељака развијао се поданички, а не грађански менталитет.[122]

Могли бисмо додати да је реакција на поданички менталитет у свим сељачким друштвима, па и код нас, био бунтовнички менталитет – који се, такође, битно разликује од смиреног грађанског менталитета. Истовремено, поданички менталитет код нас није имао једног господара, већ је био дивергентан, са центрифугалним дејством, с дубоко подељеном и оштро супротстављеном лојалношћу према бившим спољним господарима. Зато је побуна једних увек изазивала подозрење, отпор и издају других, што је умањивало глобалне еманципаторске ефекте и повећавало историјску цену свих популистичко-сељачких буна, устанака, ослободилачких ратова, социјалистичких или „демократских“ револуција на јужнословенским просторима. Овим се може објаснити споро развијање модерног и конзистентног грађанског менталитета у глобалном српском друштву и његово мукотрпно пробијање у сеоске средине.

Дворниковић такође указује на значајне разлике у социјалном менталитету између разних типова сељака који се споља гледано не разликују. Сељаци често међусобно праве велике разлике, по критеријумима који су тешко схватљиви другима: некад су то разлике између староседелаца и дошљака, некад између брђана и равничара, сточара и ратара, „газди“ и

[122] В. Дворниковић (1990): *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд-Ниш, с. 719.

сиротиње, „коленовића“ и „скоројевића“ – а некад између појединих породица независно од наведених или било којих других другима схватљивих разлога. Те разлике могу да се појачају до те мере да једни друге избегавају (кад се друже, жене и удају и слично).

Говорећи о традиционалном односу социјалних менталитета наших сељака и грађана, Дворниковић закључује: „Наш грађанин и интелигент – политички или иначе заинтересован – воли да узме сентименталну и добронамерну позу заштитника и васпитача нашег заосталог, умногоме још патријархалног сељака. Али тај став патронаже лажан је до сржи, површан, а у најбољем случају, ако је искрен, остаје теоретичан и неделотворан… Сељак врло добро зна да варошки човек подноси мирис његовог опанка само онда кад га устреба – пре свега као партијског гласача. И зато, како господин њему, тако он господину. На господске методе и тактичка лукавства – с прикривеним циљем – он је почео да узвраћа не само општом социјално-класном аверзијом према 'капутлији' него и специфичним 'сељачким лукавством' и политичко-моралним индиферентизмом све до самог цинизма.“[123]

У временима преласка из патријархалне у модерну индустријску и урбану културу, социјални односи између села и града су, како каже Дворниковић, „чудни и несрећени“ тако да се потенцира традиционална сељачка немарност за ред који успоставља државна власт. У додиру са спољним силама које су сељаку непознате и које разарају његов вековни ред, сељак, бранећи се, развија такве карактерне црте које другима изгледају као несоцијалне и неморалне као што су: колективно кривоклетство, скривање злочинаца, бирање криминалаца за председнике сеоских општина, претерана експлоатација шума („клање вола за кило меса“ или „развлачење Алајбегове сламе“).

Сретен Вукосављевић на сличан начин објашњава узроке „моралне кризе“ и сељачке мотиве за бездушну експлоатацију колективних добара (пашњака, шума), описује „кривоклетнике“ и сличне неморалне црте у сељачком социјалном карактеру. Пре него Мендрас и Банфилд, Сретен Вукосављевић истиче да је тзв. *морална криза* која се јавља код сељака проузрокована глобалним друштвеним односима. У свему што је ствар „унутрашњег реда“ сељак је у интегрисаном традиционалном друштву обичајима принуђен да се морално понаша. Сељак је најморалнији у своме раду у којем има доста природног реда и нужности: „Таква нужност увек даје високи морални смисао каљавоме раду сељаковом. Никад и ни у чему сељак није толико моралан као у своме раду.“[124]

Сељак се морално држи и осуђује веома оштро кад суди о погрешкама против свог унутрашњег реда и „понеких својих регула“. Међутим, кад се суочи с „једним редом туђим и спољашњим“, као што је, на пример, државни суд, сељак је тада аморалнији од грађанина. Вукосављевић мисли да греше они романтичари који сељаке „кривоклетнике“ оправдавају тако што тврде да то они чине из некакве своје добродушности и сентименталности. Сељакова лежерност, с којом он полаже лажну заклетву и широкогрудост према кривцу, уопште се не може тумачити књишки (толстојевски) некаквом његовом добротом. Овде је реч о томе да сељак сматра државни суд за туђи суд, а законе за наметнуте и неправедне. У сељаковим очима сваки кривац, па макар био и обичан криминалац, јесте бунтовник против тог реда, „у неку руку

[123] В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, с. 722-723.
[124] С. Вукосављевић, *Социологија сељачких радова*, с. 418.

политички кривац“ који зато ужива његове симпатије.[125]

Код нас би се овакав однос сељака према глобалном друштвеном реду могао објашњавати историјском чињеницом да Срби дуго нису имали своју националну државу, па је тај спољни ред увек био туђи и наметнут. Тиме се, само делимично, може објаснити однос према држави наших сељака, али и наших грађана. Стварно, једном створена навика да се држава не поштује и да се закони изигравају живи и делује као образац понашања и онда када престану да постоје узроци који су је произвели. Међутим, наш проблем је што неки од таквих узрока никако не престају да делују. Стари аморални образац брже би се мењао, ако се стари узроци не би упорно одржавали. Ако су икад и престали да делују национални, у случају сељака још никад нису престали да делују социјални разлози због којих би они „своју“ (националну) државу могли да сматрају својом. Због првих су били спремни да се жртвују у одбрани државе од спољних непријатеља, али због других нису никако пристајали да добровољно поштују њен унутарњи ред.

Овакво објашњење, ипак, није оправдавање сељачког аморализма који је одувек почивао на двоструким мерилима: у крајевима с племенском традицијом још се памти време кад није било срамота красти стоку из другог села и другог племена. Зато се морални поредак у традиционалном сељачком друштву мора реално процењивати, без икаквог идеализовања. „Само некритички оптимизам може идеализовати село – некадашње као и садашње. Ништа плиће и неплодније нема од национално-романтичарског одушевљења селом! При првом реалном додиру, додиру са селом и сељаком, то одушевљење изда потпуно. Остане разочарање код бољих, а цинизам код осталих. И остане као неко оправдање за схватање да се с народом не може, него да се за народ мора радити без народа. Али добро познавање села води оптимизму, критичком оптимизму и поуздању у село и сељака. – Пре свега у селу је обиље снаге“.[126]

У данашњем српском селу више нема „обиља снаге“, али је његов социјални (и морални) потенцијал још увек значајан, поготово што обиља снаге нема ни у другим подручјима нашег друштва. Колики год да су потенцијали нашег данашњег села, да би се могли рационално искористити, они се морају реално сагледавати и ту никаквом идеализовању нема места. Други је пак проблем што се ниједан локални (сеоски) потенцијал не може валоризовати у неповољном глобалном оквиру, у глобалном систему који нерационално „троши“ све унутарње потенцијале – еколошке, демографске, економске, културне, моралне и сваке друге. Наш данашњи глобални друштвени систем много више „посељачује“ цело српско друштво него што „цивилизује“ српско село и грађански „еманципује“ сељаке.

С друге стране, ни још шири, међународни оквир, није био особито повољан за српско друштво у целини, те је и он значајно доприносио његовом евидентном маргинализовању, а то значи „посељачивању“. Али „сељачки синдром“ у виду двојаких мерила (као модерне верзије „фамилијарног аморализма“) данас грубо манифестују велике светске силе, управо оне које се сматрају главним протагонистима модерних цивилизацијских процеса. У том светлу неправедно би било двострука мерила везати само за сељаке и њихов традиционални „фамилијарни аморализам“. Чињеница је да је и ово један од оних важних и делатних социо-културних образаца који се стално репродукују – као стара суштина, али у новом руху.

[125] С. Вукосављевић, Кривоклетници, *Писма са села*, с. 243.
[126] С. Вукосављевић, „Морална криза на селу“, *Писма са села*, с. 240.

Ово доводи у питање упрошћене представе о „традиционалном“ и „модерном“ у социо-културној сфери и релативизује временску хронологију „старог“ и „новог“ у данашњим и будућим друштвима. Истовремено, тиме се намеће и питање о будућности села, сељаштва и сељачког у савременом индустријском, урбаном и грађанском друштву – како у развијенијем свету, тако и код нас.

Чини се да на ту будућност много више утичу нови економски и техничко-технолошки услови живота и рада сељака и правно-политичка организација глобалног друштва него наслеђена културна матрица. Без обзира на велике културне разлике међу сељацима у разним земљама, социолошка истраживања показују да се сељаци свуда релативно брзо и лако одлучују на промене свог традиционалног начина живота, кад год се сами увере у предност новога над старим и кад су у стању да промене спроведу. То је и разумљиво, јер сељаци, иначе, свуда напорно раде и тешко живе и зато немају за чиме да жале. Њихова очекивања од иновација и промена су зато велика, али је и ризик да се разочарају приближно толики.

Под утицајем техничко-технолошких иновација индустријске цивилизације које продиру у пољопривреду мења се сељачки привредни менталитет. Из града се на разне начине (преко локалних угледника, образовања, мас-медија) шире урбани културни обрасци и мењају свакодневни живот сељака (начин становања, исхране, облачења и међусобног комуницирања). Тако се мења „социјални карактер“, „културна матрица“ или друштвени идентитет сеоског становништва које се све мање разликује од градског.

- Традиционални сељачки поглед на свет, систем вредности и нормативни обрасци понашања и деловања брзо и неумитно нестају.
- Сви, а нарочито млади, у селу теже да у свему „стигну и престигну“ људе из града, ако се одмах и не одлуче да напусте село и оду у град.
- Укључивање у тржишну привреду гони сељаке на економску калкулацију и подстиче их на развијање предузетничког менталитета.
- Рад у пољопривреди и живот у селу се, због економских интереса и због социо-културног престижа, ниже рангира од запослења изван пољопривреде и пресељавања у град.
- Земља више нема за данашње сељаке онакву вредност какву је некад имала. Више од земље се цени сигуран и добро плаћен посао ван пољопривреде и образовање (ако је неопходан предуслов за такав посао).
- Цене се они који у село доносе нешто ново (из града, из иностранства) а они који настављају „по старом“, губе сваки углед.
- Сељаци све више обраћају пажњу на оно шта се збива у глобалном друштву и прате тржишна кретања, националну и међународну политику и о томе „заузимају ставове“ (као и сви други, под пресудним утицајем телевизије).
- Потрошња и у селу постаје важнија од производње. На вредносној скали данашњих (нарочито млађих) сељака који су већ попримили „потрошачки менталитет“, више се цени онај ко мало ради, доста троши и „лепо и угодно живи“, него онај ко доста ради, штеди и пуно има. Дакле, сасвим супротно од некадашњег поретка вредности.
- Све се више поклања пажње квалитету живота којим се у исхрани, облачењу, начину провођења слободног времена опонашају градски људи.

- Породица (брак, деца и родбина) више нису неприкосновене вредности. Због овог или оног што би могло да угрози створени лични комодитет или прижељкивану аспирацију и у селу се све више младих не жени (и кад имају прилику) или не удаје (стално прижељкујући прилику за удају у граду). Из сличних разлога се и у сеоским браковима рађа све мање деце, а и развода је све више. Родбина и суседи више нису толико важни, па се и односи све више своде на „чисте рачуне“ и одржавају под утицајем непосредих интереса.
- Идеал „доброг“ за одраслог мушкарца, жену, дете, младића или девојку битно се променио: добар је некад био радан, поштен и штедљив сељак, а данас је то успешан, запослен и богат; пожељна је некад била здрава, вредна, послушна и поштена жена или девојка, а данас је то она која је запослена, згодна и(ли) богата; добра су некад била послушна деца, а данас су она која „добро уче“ или су успешна на неком другом пољу.
- Идеал „лепог“ такође се променио. Некад су у селу, на пример, лепа кућа или лепо одело били скромни, складни и природни, док су то данас кичерски упадљиве и извештачене имитације малограђанске моде и укуса.
- Уочљиве су не само промене самог понашања људи него и промене нормативних стандарда или критеријума за процењивање дотичног понашања, па и његових промена. Стара правила понашања (обичаји и морал) изгубила су ранију снагу обавезности, а нова се још нису појавила, те често постоји „нормативна празнина“, али и „обичајни неред“. Неки стари обичаји се још одржавају у селу, а неки нови се појављују. Једни упражњавају старе, а други уводе нове обичаје и правила понашања. Неки стари обичаји се упражњавају на нови начин, а неки нови обичаји преузимају старе облике сличних обичаја.
- Све ово се одиграва око најважнијих сеоских обичаја који се и данас више или мање упражњавају, као што су: (1) обичаји везани за важне животне догађаје (за рођење детета, свадбу, погреб); (2) обичаји везани за рад (сетву, жетву, бербу); (3) верски обичаји (кућна и сеоска слава, литије, обичаји уз поједине верске празнике); (4) остали обичаји (испраћај у војску, уз рођендан, дипломирање, запослење, успех у послу).
- Промене традиционалног сељачког менталитета уочљиве су и у ономе што се сматра друштвено поремећеним (патолошким) понашањем. Те промене, с једне стране, изазива криза традиционалног морала и обичаја, али, с друге стране, на то још више утиче преношење из градова штетних навика и продор градских облика криминала (и самих криминалаца) у села. И раније је у селима било алкохолизма, крађа, проституције, туча, убистава (и самоубистава), разбојништва и сличних криминалних радњи, али данас је свега тога много више. Облици испољавања старог криминала су све грубљи, а у село стижу и нове опасне пошасти (попут дроге). О свему овоме верно сведоче „црне хронике“ у данашњим средствима информисања.

Све социолошке анкете и друга емпиријска истраживања, без изузетка, потврђују наведене промене традиционалног сељачког менталитета, њему примерених вредносних оријентација и у њима садржаних животних аспирација данашњих сељака.

Они који настоје да практично усмеравају и убрзавају рурални развој морају ово да имају у виду. Међутим, уместо да непосредно делују на сам менталитет (да „оживљавају“ стари или да „стварају“ нови) и да „преваспитавају“ сељаке, требало би првенствено да утичу на услове и

узроке који га производе. То се посебно односи на материјално-техничке и економске услове живота и рада сељака и рационалну организацију глобалних друштвених установа. Сам „сељачки менталитет“ мењаће се спонтано, услед посредног деловања нове социјалне инфраструктуре, као што се и досад мењао. По свему судећи, све мање су разлике у менталитетима људи у селу и у граду, а оне које се и убудуће буду задржавале, могу се сматрати пожељним културним и фолклорним особеностима у глобалном реалитету масовног друштва и униформисане културе. Глобализацијски процеси у савременим друштвима делују и тако што суштински мењају традиционални сељачки менталитет и идентитет.

Традиционална српска пословна етика није јединствена. Њу карактерише не нарочито широка палета рационалних и ирационалних вредности и нормативних образаца у оквиру два основна типа сељачке економије: *сточарске* и *ратарске*.

Сточарску сељачку економију развијали су становници планинских крајева (у динарском географском појасу) за које је био карактеристичан полуномадски начин живота и све оно што уз њега иде као пратећи социјални менталитет и културни идентитет. Јован Цвијић је добро упознао и описао њихов „динарски“ тип социјалног менталитета, а Сретен Вукосављевић је описао њихов привредни менталитет. Сточари су вековима живели у привременим насељима и сталним сезонским сеобама зими с планина и према југу, лети на планине и према северу. Стока је њихово „благо“, а и новац је у сточарској економији важнији него у ратарској. Сточари чешће продају (највише с јесени) и купују (у зиму) него ратари, а кад немају или кад су у прилици, онда пљачкају друге. Ратови им више одговарају него ратарима, јер им је имовина покретна. У рату им се пружа више прилика да пљачкају, а њихова племенска организација друштвеног живота лако се прилагођава војничкој организацији, за разлику од ратарске. Радови око стоке им нису особито тешки (изузев косидбе) и остављају им свакодневно прилике за узгредне послове. Развијају ратничко-епску митологију и уметност.

Сточар мора да буде храбар у планини и на путу, спреман да с оружјем одбрани своје „благо“ од вукова, од хајдука, од непознатих с којима се сусреће и познатих којима се замерио. Његова пословна етика и социјални менталитет више су ратнички него радни, више лидерски него менаџерски. Спреман је пуно да ризикује, а лакше од ратара подноси и губитке. Тежи брзом богаћењу, а избегава и презире дуготрајне и систематске радне напоре који доносе малу добит.

Ратарска сељачка економија је комплементарна сточарској, али се од ње знатно разликује. Српски ратар је развио и пословни и социјални менталитет слободног инокосног сељака који сам (са члановима своје породице) упорно крчи шуму и тешким радним напором себи ствара њиву коју с временом стално проширује. Зато је радан и штедљив, слободан и достојанствен, храбар и упоран, али само на свом кућном прагу и онда кад брани своју међу и своје огњиште. Чим се одвоји од своје куће, своје породице и своје њиве, осећа се уплашено, отуђено, губи моралну чврстину и оријентацију и лако пропада. Поради опстанка као „свој на своме“ спреман је да претрпи многе неправде, да сиротује и да чека „боља времена“. Ратар избегава сваки пословни, политички и било какав други ризик. Боји се свега и свачега, јер зна да је за ситног сељака много већа вероватноћа за велики губитак („на танком се кида“) него за неки већи добитак („није за мачка говеђа глава“). Његова привредна стратегија се огледа у изреци „зрно по зрно погача“, стрпљив је и спреман за велике, али не и за дуготрајне, континуиране и систематске радне напоре. Сезонски ритмови огромног радног напора у

кампањама орања и сејања, кошења и окопавања, жетве и бербе смењују се с дугим зимским периодима без посла. Тада се практикују разни мушки и женски занати, а развија се и особена народна култура у којој је митологија анимистичка, а усмена предаја не само епска него и лирска.

Кад напушта обраду земље ратар ће пре изабрати неки занат, а сточар трговину. Ратар је бољи индустријски радник у фабрици, а сточар пре бира да буде полицајац, војник или државни службеник или какав било руководилац (лидер-менаџер пре него менаџер-радилица). Ратар радије прво одлази у оближњи град, а сточар иде пречицом, ка највећим градским центрима и удаљеним крајевима, ослањајући се тамо на клијентистичку мрежу рођака и „земљака“.

Традиционална социјална структура српског друштва је вековима опстојавала и преживљавала без своје политичке, војне, пословне и културне елите. То је била „крња“ социјална пирамида са широком и неорганизованом основом, а без јасно структурисаног врха и без органске везе оних који су се задесили на врховима моћи (власти) с онима који су били испод њих. То је била претежно сељачка цивилизација, без националног племства и с веома танким слојем грађанства. Друштво без аристократског сталежа било је и без више световне елите, а то се одразило на дисконтинуитет правних институција. Несигуран правни оквир, са своје стране, одувек је био највећа сметња економским пословима. Истовремено, то је утицало да и српско грађанство потиче само од сељаштва и да буде без елемената и социо-културних примеса националне аристократије, што се одразило на ниво и квалитет српске елитне културе.

Први српски трговци и занатлије најпре су били „момци“ (код страних трговаца) и „шегрти“ (код страних занатлија) тако да су од њих учили и добро и лоше у свом послу. Њихов пословни профил, па и пословна етика, представља својеврсни хибрид некакве социо-културне сточарске или ратарске сељачке подлоге и пословног пелцера који су на ту подлогу накалемиле стране „газде“. Чини се да је сличан поступак етичке и професионалне хибридизације српске пословне елите у току и данас. Само што смо у међувремену изгубили скоро читав један век, не само на политичке него и на пословно-етичке странпутице и узгред уништили већ формирани слој српске пословне грађанске и националне елите чија нам аутохтона традиција данас итекако недостаје.

Аутохтона национална традиција је у свему важна, па и у економским пословима, пре свега зато што прва генерација предузетника има своје „дечије болести“ које она друга и све следеће не морају да прележе. Мало је вероватно да новокомпоновани богаташи – ратни, послератни и антиратни профитери – са својим капиталом могу да покрену и воде здраву и просперитетну српску послератну и постсоцијалистичку економију. Србији је потребна што бржа и што темељнија пословна преоријентација с пљачкашко-ратне на продуктивно-радну пословну етику и с политичке на практичну економију.

Само у том новом, не само економски него и етички здравијем пословном амбијенту, могуће је обуздати и нерационалну и превелику потрошњу која нема реално покриће у производњи него паразитира на донацијама и кредитима. То је реликт најмлађе, али економски и етички најпогубније и најштетније – *социјалистичке пословне традиције.* То је традиција која је била идеолошки утемељена на ударничком моделу „хероја рада“. Као и свака политичка кампања, и ова „ударничка“ није могла дуго да траје. А онда када су почетком педесетих година XX века Титу стигле прве западне донације (као награда за његову

политику отпора Стаљину), а за донацијама прво јефтини, па све скупљи кредити, у економији се залегао паразитизам каквог никад раније код нас није било. Њега су сликовито и тачно први описали радници које су социјалистички идеолози убеђивали да су они (као „радничка класа“) историјски револуционарни субјекти, а они су у ствари били само гробари умируће социјалистичке самоуправне економије. Кад касније више није било ни донација, ни кредита, а пошто се није радило, није више било ни плате, „враг је већ био однео шалу“, крах социјалистичке економије пропраћен је саркастичним афоризмима као што су: „радио, не радио, свира ти радио“; или онај последњи – „нико не може толико мало да ме плати колико мало ја могу да радим“. Социјалистички „хероји рада“ тако су били доведени пред етички трагичну дилему – или да часно гладују или да забораве на „ордење социјалистичког рада“ и потраже какву кору хлеба у оближњем контејнеру. Од пензија које је појела инфлација није се могло преживети.

Ратна и радна етика сељачког народа. – Занимљива су, нарочито из данашње српске послератне перспективе, стара запажања Драгољуба Јовановића (1895–1977) о нашем односу према рату и утицајима честог ратовања на обичаје, јавни морал, културне обрасце и социјални менталитет српског народа уопште. Износећи своје критичко виђење последица још Првог светског рата Јовановић указује како ратови, а нарочито ратни метежи, стварају прилику да се одлучни и бескрупулозни, енергични и лукави пробију на све начине у саме врхове друштвене хијерархије. У рату се, каже Јовановић, „троше резерве племените воље, а развија се воља рушилачка... После ратних оргија долазиле су оргије пословне. Једне и друге су пратиле чулна уживања, као да донесу накнаду за претрпљени страх, да ућуткају савести, да умање трауме изазване ризицима, страховима и самим злочинима.“[127]

Јовановић закључује да се „из модерног рата нико не враћа какав је отишао; ко не погине остаје доживотни инвалид, телесно или душевно. После ратова тешко се учвршћују демократије, а народи доспевају у руке мангупа који се проглашавају за месије, елиту и хегемоне. Инфлација уништава новац, убија вољу за штедњом и радом, једне богати а друге сиромаши, разара морал, јер гони људе да се сналазе и на непоштен начин. Јављају се скоројевићи, ратни богаташи и борци који нагло продиру у врхове и срозавају општи укус, снижавају духовни ниво, а од мита и корупције стварају нормалну праксу. (Исто, с. 63)

И поред свега што се у ратовима и између њих дешавало са српским друштвом, с народом и људима, Јовановић указује на нешто што би, како онда тако и данас, могло да звучи као горка рационализација, али што, надати се, није сасвим неоснована констатација: „Хвалимо судбину, ипак, што нам робовање није убило душу, што нам је остао понос. Наш живчани напор, често рђаво управљен и ретко паметно вођен, никад није значио подлост и ниско најамништво силама мрака и тираније. Ако смо грешили и ако се још грешимо о саме себе и о друге, то је више из незнања и наше урођене силовитости него из покварености. Више волим да смо строги и сурови но да кукавички приклањамо главе пред неправдама пролазних господара. Ми смо народ који воли слободу и равноправност, и који је своју љубав увек јасно изражавао, зато нам образи носе трагове удараца. Кад смо морали ћутати, протест нам се оцртавао у очима и изнад обрва; зато се лакше мрштимо но што се смејемо. Живот нам још никад није био весеље. Све што смо постигли, као народ и као појединци, стало је неизмерно скупо.“[128]

[127] Драгољуб Јовановић (1970): *Ведрина*, Београд, с. 30.
[128] Драгољуб Јовановић (1927): *Култ рада*, Београд, с. 16-17.

Овај културни образац одговара динарском менталитету и сељачком народу у којем сељаци углавном нису били лични подложници својих феудалних господара (који су били друге вере и нације), већ аутономни колективни или инокосни корисници земље до које су доспели сами – крчећи шуму и бранећи је мачем и пушком. Кад год су, у борби с јачим од себе, падали у колективну зависност и ропство, они су, колико год су могли, чували личну и породичну част и понос, што је обликовало социјални карактер српског народа и било главно врело моралне енергије у свим његовим слободарским тежњама, у бунама и револуцијама. Ако се и изгуби слобода, кад остане част и понос, лако се акумулира морална енергија за поновно ослобођење, кад се за то стекну повољне околности. Овај морални императив, наравно, ваља схватити као израз велике невоље и као нужност уважавања више силе, а никако као романтичарски идеал и врлину по себи. Срећнији су они појединци и народи који не морају на овај начин и по скупој цени да искушавају своју моралну снагу и своју слободољубивост.

Сумирајући српска искуства још из Првог светског рата (објављена већ 1927) Драгољуб Јовановић указује да треба с резервом примати неке умишљене националне особине као што су херојство и тзв. демократски дух нашега народа. Он упозорава да је у нашој „јуначкој прошлости“ било превише суровости, примитивизма и неправди које су нас омеле да се удружујемо за рад и стварање. Тако нам се десило да смо ми, усред модерног, индустријског, рачунског и практичног света попримили изглед једног војничког, каваљерског и епски распеваног народа. И поред извесних похвала за такав изглед Срба, он се претварао у неумерено самохвалисање или горку рационализацију, а у ствари је био веома штетна самообмана за коју су одговорни сви они који су је подстицали: „У доба кад је и сам рат – рат за који смо тобоже створени – постао једно велико организовано и претежно економско предузеће, ми смо неспособни за организацију, а пре економских питања још увек стављамо историјске, филолошке и партизанске распре. Нека којом несрећом сутра избије какав рат, па би се видело шта вреди наше толико слављено јунаштво. Крајње је време да се прилагодимо новим приликама и да се с осталим народима почнемо такмичити баш на економском, социјалном и културном пољу, где смо до сада били најслабији.“ (*Култ рада*, с. 8)

Време за прилагођавање је, дакле, одавно било доспело, а ми смо остали какви смо и били. Као да није протекло више од осамдесет најбржих година у светској историји и као да је ове редове данас написао неки савремени социолог, аналитичар српског друштва. Очито да је реч о појавама које дуго трају, да су у питању дубоко укорењени традиционални обичајно-морални обрасци друштвеног деловања и понашања. Штета је што су они само уочени од понеког српског интелектуалца, али нису подробније проучавани у националној науци; не само из теоријских разлога него и због скупе цене коју плаћамо као људи и као народ – због непознавања самих себе. А сами себе нећемо спознати док не будемо знали која је то цена коју смо као људи, као народ и као друштво спремни да платимо, а да се не запитамо „зашто“, „докле“ и „чему све то“? До такве самосвести се не долази спонтано и аутоматски, чак и онда кад се неко учи на сопственим покушајима и погрешкама – дакле, најнерационалније. Тај задатак пада на душу српских интелектуалаца. Они га нису ваљано обавили, јер су међу њима ретки били они који су, попут Драгољуба Јовановића, на време указивали на оно што је за један народ најбитније – а то је осмишљавање најбољег пута националног развоја.

Опомињуће и скоро пророчански звучи Јовановићев закључак да искуства модерних ратова (Првог и Другог светског рата) уче да нападач на крају губи рат, јер се окупе веће снаге против њега, тако да се напад покаже као самоубилачки гест. Такође, данас се властодршци непосредније него раније суочавају с питањем грађана за кога или зашто треба ратовати, па

поред генералштабова на сценарио рата утичу и многи други, а нарочито јавно мњење. Или ће, можда, рат који је вођен у Југославији под крај XX века поново преокренути образац ратовања и донети ново искуство, које је наслутио и Драгољуб Јовановић. Пошто је за почетак рата, за његов ток, па и за исход, најзначајнији чинилац постао начин његовог медијског интерпретирања у јавности, победник постаје онај ко успе да преко медија себе промовише у „жртву агресије“ и тако одијум јавности свали на свог противника и онда кад је овај стварна жртва. То се управо са Србима десило у последњем рату.

Раније је лажна реч на неправедном суду могла да убије само појединца. Данас је она, бар кад је о српском народу реч, за њега опаснија од сваког другог оружја. Зато је за успех у данашњим ратовима важнија улога интелектуалних елита, националних идеолога и новинара-пропагандиста него храбрих војника из обичног народа. Ако су Срби у својој историји и имали каквих успеха у ратовима, увек је то било резултат огромних народних жртава (обично масе сељака). Зато је цена „српских победа у рату“ и била тако велика. Показало се, такође, да српска елита није имала политичку умешност да оно што је народ изборио у рату сачува у миру, нити је имала историјску мудрост да народ сачува од новог рата. Како сада изгледа, та иста (па и нова) српска елита нема ни моралну снагу да преузме одговорност за оно што се народу десило, ни способност да креира сопствену националну визију будућности. Уместо тога, она преузима туђе визије и пропагира их као националне.

Овако креирана пословна етика, где на донацијама и кредитима почивају плате, пензије и огромна друштвена потрошња, потпуно је супротна традиционалном пословном менталитету српског сељака који се увек „опружао према своме губеру“. У српској традиционалној култури постоји етика штедљивих и радних сељака ратара, динамичних и предузимљивих сточара, добрих радника, вредних занатлија, поштених трговаца, савесних службеника и богатих националних задужбинара. Имамо, дакле, чему да се вратимо, само ако се прво вратимо ***бољем раду*** као јединoм моралном начину да се дође до бољег живота.

Од свих делатника сељак-домаћин је најприљежнији у своме раду – јер он обрађује своју њиву, ради за себе и своју породицу, бори се упорно и пожртвовано са ћудима природе (с „алом и враном“), раније с „Турцима и хајдуцима“, а касније са зеленашима и шпекулантима на тржишту капитала и робе и с корумпираним државним службеницима. Један од најбољих познавалаца сељачког менталитета код нас, Сретен Вукосављевић (1881–1960) овако говори не само о сељачким радовима него о сељачком начину живота уопште: „Радови се нижу један за другим по једном тврдом распореду. То није неки крути континуитет. Има и сељак у своме домаћинству еластичности. У својој поликултури може да интензивира један или други рад како кад има радне снаге на расположењу или, кад му то треба, с истим бројем истих радника да повећа радну снагу много изнад просечне. Или се помогне позајмљеном или плаћеном радном снагом. Вековима је цео живот сељаков пролазио у раду тако распоређеном. Стекао је навике према томе распореду. Сваки му је рад, када је коме време, неодложан. Сваки је рад и сваки рок по једној нужности високе врсте. Не под дисциплином неког другог човека, већ под дисциплином коју намећу природа и ствари саме и непосредно. Таква нужност увек даје високи морални смисао каљавоме раду сељаковом. Никад и ниучему сељак није толико моралан као у своме раду.“[129]

[129] Сретен Вукосављевић (1983): *Социологија сељачких радова, Историја сељачког друштва, II* , пос. изд. САНУ, књ. DXLVIII, Одељење друштвених наука, књ. 89, Београд, с. 418.

Потребно је само да се створе *системско-институционални предуслови* за вредне раднике и поштен рад као етичку основу здраве економије – као што су безбедна својина, здрава предузећа и стручна и поштена управа. Сам по себи, традиционалан *српски пословни менталитет није препрека развоју модерне економије*: кад год се нађу у подстицајним системским условима, наши људи се показују као најбољи радници. Проблем је више у томе што је сваки развој (економски, политички и културни) код нас пречесто прекидан ратовима, а ратна времена и околности не одговарају вредним и штедљивим радницима – него храбрим ратницима, али још и више – бескрупулозним ратним профитерима.

Политички менталитет наших сељака. – Село и сељаци су подређени глобалном друштву, држави и владајућем режиму, те су много више објект политике него њен субјект. Међутим, као и сви други масовни друштвени слојеви, и сељаци су, макар посредно, и сами један више или мање значајан политички чинилац. То је нарочито случај са земљама у којима је сељаштво бројно. Бар у њима, сељаштво је одувек било потенцијално опасна побуњеничка маса, а данас представља важан сегмент бирачког тела. Зато је свакој власти одувек било важно да је село мирно, да се сељаци не буне, да извршавају налоге, служе војску, плаћају порез, а кад су стекли право гласа, да излазе на изборе и да подржавају оне који њима владају. Историја сељачких друштава памти многе механизме спољњег политичког активирања сељака с најразличитијим циљевима.

Анри Мендрас истиче да је однос између власти и сељака увек некаква лабилна равнотежа „реципрочног страха“ и узајамног неповерења коју власт настоји да сачува по сваку цену, да се не би покренуо ланац одмазде и противодмазде. Крупни велепоседник се у свом феудалном замку осећа као усред опсаде сељака, од којих може очекивати најгоре, ако су захваћени осветничким „врењем“. Тада је прва жеља сељака, било којих и било где, да опљачкају и запале дворац, заједно с папирима који утврђују властелинска права и да обесе дворјанина. Да се то не би десило, власт обично користи сва средства: и полицијска, и правна, и идеолошка и сва друга, јер су сва средства добра ако су корисна у одржавању мира међу сељацима и поданицима уопште. „Ипак је најбоље средство да се сељаци држе у светом уважавању ауторитета, да се с њима буде у добрим односима како би они искрено вољели своје угледнике. То је најлакше постићи када се може махати заједничким непријатељем – на примјер, краљем, градом, црвенима, странцима.“ (Мендрас 1986: 255)

Сељаци су, у ствари, уснула политичка снага која се мора пажљиво будити. Тешко је владати без подршке сељака, а још теже против њих. За остварење неких политичких пројеката чак и пасиван отпор сељака може бити велика сметња, понекад и већа од побуне која се може брзо ликвидирати.

Нарочито су с подршком сељака везани пројекти „одбране домовине“. Ниједна власт досад никад није могла да организује успешан одбрамбени рат без сељака. Одувек су легије војника из градова биле слабије од оних у којима су војници били сељаци. Данас се ратови воде софистицираним средствима, врхунском ратном техником коју поседују само најразвијеније индустријске земље (којом сељаци не би умели ни да рукују). Али у мање развијеним земљама „сељачка герила и данас остаје победоносна форма борбе коју ниједна земља средње величине с бројним сељаштвом не може занемаривати. Ако се масовни устанак сељака у данашњој Европи чини анахроничним, релативно густа насељеност цијелог територија ипак остаје стратешки императив: велике ненасељене регије погодне су као ратни циљ и простор за зрачне десанте. Стога Швицарска ’субвенционира’ своје сељаке у високим планинама, а сви су они као

грађани наоружани." (Мендрас 1986: 258–259)

С друге стране, могућност ослањања на сопствене изворе хране коју сељаци обезбеђују представља веома важан стратешки фактор, како у војном погледу тако и у погледу очувања политичке независности неке земље. Зато су *сеоски простор и прехрамбени производи и данас и у будућности важан улог у међународној стратегији* сваке државе. Све ово се непосредно потврдило и на примеру нашег сељаштва које је, од српских устанака у XIX веку, преко ослободилачких ратова у XX веку, до најновијег сецесионистичког рата којим је разорена бивша Југославија, стално подносило највећи терет и представљало главни и најсигурнији ослонац државе. Друго је питање што сељаци не почињу ратове у којима су главне жртве и што не могу одлучујуће да утичу на њихов ток и исход. Сви ратови које су Срби у последња два века добијали, добијени су превасходно сељачким жртвама. Те жртве сељачког народа су, између осталог, и зато биле превелике јер остали друштвени слојеви (а нарочито политичка и војна елита) нису били на нивоу српског сељаштва. То се нарочито односи на последњи, тек завршени рат, у којем су сељаци поново војнички успешно бранили своје куће и њиве, своју породицу, народ и државу, али према себи нису имали достојно политичко и војно вођство и све што су сељаци оружјем одбранили, олако су политички изгубили они који су их у рат увукли.

Ту се, по свему судећи, налази корен оног трагичног српског историјског обрасца „губљења у миру онога што је одбрањено у рату". Онај део патриотских задатака који је зависио од српских сељака, тај је обављен онако како њима доликује. Други друштвени актери су, на своме пољу, губили битке које у модерном времену нису у стању да воде сељаци. Те друге изгубљене битке (политичке, пропагандне, дипломатске) одлучиле су исход и последњег рата, а пораз који је уследио вероватно је означио дефинитиван силазак српског сељаштва с историјске позорнице. Кад би то бар било истовремено српско силажење с трагичне ратне позорнице?

Тешко је и замислити трагичнији рат од оног у који су и српски сељаци увучени крајем XX века. У том рату многи су изгубили све своје најдраже и највредније, док су други, и то баш они који су их у такав рат повели, дошли до непримереног богатства и моћи. Али да сељака није било и да се нису тако пожртвовано држали током рата и међународне блокаде у којој су се Срби нашли, национална трагедија била би неупоредиво већа, а српска држава тешко би опстала. После свега што су српски сељаци доживели у овом веку, од туђина и од „своје"власти, после свих „победа" и „пораза" њих више нико неће тако лако моћи да „мобилише за одбрану отаџбине". Бригу о уређењу и одбрани српске државе мораће у XXI веку да преузму неки други друштвени слојеви. Уместо да „хране народ" и „бране државу" сељаци су најзад заслужили да их држава ослободи „војне обавезе" и остави да „у миру" приљежно раде само за себе и хране само своју децу и породицу.

Међутим, светла историјска улога српског сељаштва у одбрани земље и државе има и своју тамну политичку страну. Својевремено је Јован Цвијић упозоравао на „патриотизам полуобразованих људи", који је много мање ценио него елементарни патриотизам сељака, али је сматрао да се и један и други лако могу злоупотребити. С патриотизмом српских сељака (као, уосталом, и свих других) то се редовно дешавало. То је први критиковао још Светозар Марковић, кад је приметио да српски сељачки народ трпи „своју" власт, каква је да је, а буни се само против туђинске власти. Марковићева критика била је оправдана, али и сама је имала бар два крупна ограничења.

Прво је било потцењивање разлике између „своје" и „туђинске" власти која је, са ширег

историјског становишта гледано, веома значајна. Уважавање од стране српских сељака те разлике само сведочи о њиховој развијеној историјској и националној самосвести, у том погледу развијенијој од самосвести неких других слојева, па и оних који су били „полуобразовани“ (како каже Цвијић) или „полуинтелигенти“ (како каже Слободан Јовановић). Уосталом, та примедба и није сасвим умесна, јер се српски сељаци у више махова током XIX века, предвођени својим локалним првацима, дижу против „своје“ врховне власти (Милетина буна, Вучићева буна, Тимочка буна).

Друго ограничење Марковићеве критике народне трпељивости према власти јесте типично идеолошко левичарско радикализовање потчињеног и неповољног „класног“ положаја сељаштва. А сељаштво, српско и свако друго, никад и нигде није било (као, уосталом, ни радништво) само по себи нека „револуционарна класа“. Неповољан социјални положај, и с њим повезане социјалне фрустрације сиромашних слојева народа, подложни су политичким манипулацијама, као и сељачки патриотизам. Традиционално сељачко подозрење према револуционарним социјалним политичким пројектима показало се оправданим, нарочито после искуства које су сељаци имали с „изградњом социјализма“. Друго је питање што то подозрење, само по себи, није било довољно да сачува сељаке од увлачења у револуционарне и радикалне политичке пројекте других.

Кроз нашу политичку историју (али и кроз политичку историју свих других европских народа) стално се смењују ова два манипулативна обрасца: национално-патриотски функционише наспрам спољних непријатеља, а социјално-класни у односу на унутарње противнике. У том погледу нема битне разлике међу народима и друштвеним слојевима. Сељаци само лакше и брже од других друштвених слојева постају жртве једне или друге, или „комбинованог дејства“ оба типа политичке манипулације.

У најновије време таква манипулација сељацима ослања се још и на свеприсутне електронске медије (телевизију), с којима добија чудовишну моћ. Сељаци су некад у политику увлачени посредно, преко својих *локалних угледника*. Данас им се преко телевизије, у њиховом дому, обраћа „главни вођа“ који их лично и непосредно увлачи у своју „политичку мрежу“. Сељачко пристајање на „политички наговор“ насртљивих политичара, данас помало подсећа на изнуђено гостопримство у односу на „незваног госта“. Политичари и политичке странке, па и политика уопште, долази у село и стиже до сељака у време и на начин, који одговарају сваком другом више него селу и сељацима. А кад сељаци буду увучени у политику, онда они обично бивају манипулисани од својих вођа, лакше и више од свих других слојева – јер су од других мање образовани, лошије организовани и беспомоћнији у заштити својих интереса.

Сељаци већ по традицији највише и најдуже могу да трпе и подносе притисак властодржаца, али су најмање способни да сами изврше ефикасан притисак на оне који су их већ зауздали. Зато су погодни за владање и зато често служе, противно своме интересу, чак и лошој власти, продужавајући њено трајање и штетно деловање.

Овај политички парадокс није никаква особеност нашег сељаштва у односу према „својој“ власти, него је опште правило политичког живота типичног за неразвијена полусељачка друштва без развијене либералне политичке традиције и демократских политичких и правних установа. Таква су сва балканска друштва, а међу њима и српско. У њима се политичка демократија јавља у облику *популистичких покрета*, било да су ти покрети национални или социјални.

Популистичка демократија је онај облик „народног“ (лат. *populus*) представништва који се

јавља у друштвима без чврстих правних правила, онда када у њих почну споља да се уносе либералне идеје. „Популизам“ и популистичка идеологија изражавају контрадикцију између прозападних либералних идеја о „народном суверенитету“ и неразвијених правних и политичких установа прединдустријских сељачких друштава. Прозападне либералне идеје у сељачки народ уносе српски интелектуалци школовани на Западу, а да их не прилогађавају реалним и конкретним околностима и аутохтоним традицијама. Ове традиције саме по себи су противречне, те се морају критички преиспитивати и пажљиво преузимати, али се не смеју олако одбацивати и бахато ниподаштавати – што је код нас често био случај.

Неке реалне, али негативне, црте традиционалног сељачког менталитета, као што је пренаглашена јагма за природно ограниченим добрима, намећу образац политичког понашања по којем се на власт у држави гледа као на ограничено природно добро. На друштвену моћ гледа се као на унапред дату политичку константу, па кад је једни стичу, други је обавезно у истој сразмери губе. Тако се овом условно названом „теоријом ограниченог добра“ (С. Хантингтон) објашњава бескрупулозно отимање око власти, пренаглашено и примитивно „странчарење“ у свим друштвима без дубље грађанске и либералне традиције.

Такви *полупатолошки политички феномени* мање-више су раширени у свим сељачким друштвима и друштвима с јаком руралном компонентом – као што је још увек и наше друштво. Зато у политици с пренаглашеном сељачком детерминантом још увек опстојава себично прижељкивање „да комшији цркне крава“ или она непринципијелна навика да се „у туђем оку види трн, док се у своме не види ни пањ“, да се политички програми непродуктивно заснивају на аргументима „против“ уместо на позитивним предностима у односу на конкурентске алтернативе. Уосталом, с овим структурним особеностима традиционалне друштвене матрице политичког живота у нас, повезана је и чињеница да у актуелним политичким споровима конкурентске страначке групације „успевају“ само онда кад њихови противници направе катастрофалне грешке.

Једно од општијих социолошких правила је да се свака друштвена и културна (па према томе и политичка) иновација у сељачко друштво уноси преко неког локалног угледника. Отуда сељаци прихватају апстрактне идеје само у „персонализованом“ облику. Они се пре свега опредељују за „свога човека“, којем унапред верују, па тек потом за идеологију или политички програм који он собом доноси. Отуда потиче онај код нас тако препознатљиви тип непринципијелне политике страначких вођа које њихови верни следбеници не напуштају ни онда кад они нагло „окрену ћурак наопако“ и почну да се залажу за оно против чега су колико јуче били.

Известан број социолошких и политиколошких истраживања о политичком понашању сељака у условима најновијег страначког плурализма показује нам у којој су мери у нашем селу (и не само у селу) и даље на делу назначени традиционални обрасци политизовања. Према истраживању политичких ставова у 106 српских села, на узорку од 2855 њихових житеља, утврђено је да се и данас релативна већина (44,13%) сељака везује за политичке вође којима безгранично верује (то су „хомеоцентрични“ политички следбеници). Мање је (39,69%) оних који се везују за идеју, идеологију и политички програм и подржавају оног ко се за њих залаже („идеоцентрични“ следбеници). У селу је и око 17% оних који не припадају ниједној од две наведене групе политички активних, и које политика не занима, који не гласају, нити о политици

размишљају и говоре.[130]

Међутим, од сељака се у овом погледу много не разликују ни други друштвени слојеви, јер ни они нису имуни на наведене механизме политичке манипулације. Традиционалне популистичке обрасце политичког понашања, дакле, не прихватају само сељаци, него и радници, занатлије, службеници и многи други „грађани“, као и владајуће елите. То не сведочи само о сељачком пореклу тих „грађана“ него и о својеврсном „политичком посељачењу“ целог друштва. Уосталом, сви они који се нађу у неповољним условима егзистенцијалног преживљавања и опште маргинализације принуђени су да се врате „сељачком начину живота“. Тиме они бивају изложени општем „посељачењу“, не само у политичком него и у економском и културном смислу.

Контроверзе око традиционалног сељачког привредног и политичког менталитета иду линијама реалних противречности сељачког начина рада и живота, деловања и понашања. А стварно, у нашем сељачком друштву одувек су постојали, и данас још постоје, појединци и групе, породице и цела села, који су благородни људи, добри домаћини (с мањим или већим поседима), који приљежно обрађују и пожртвовано бране своје њиве, гледајући исто тако и на своју националну државу, коју су спремни свим својим средствима и свим својим снагама да бране као своју отаџбину и домовину – као и своје куће, огњишта и њиве. Они су одувек гајили, макар прикривени, а кад год су могли и смели, и отворени презир према онима око себе који на државу гледају као на свој ратни или политички плен, као на „краву музару“ коју сви музу, а нико не храни. Они презиру своје комшије, па и рођаке, кад као „вешти“ страначки активисти држави не плаћају порезе, а од ње извлаче субвенције, кад узимају кредите које не враћају или узурпирају задружну имовину и државно земљиште, кад „кољу вола за кило меса“ и за своју малу корист другима и држави чине велику штету.

Добру страну тог социјалног менталитета персонализује традиционално достојанство нашег сеоског домаћина који зна за срамоту и од ње доследно чува себе и своје ближње, за разлику од оних других који се ничега не стиде, а боје се свега и свачега. То је традиција слободољубивог инокосног српског сељака који никад није био феудални подложник и није научен да се понизно клања вишима од себе, али ни да се бахато понаша према онима који су од њега слабији или сиромашнији.

Лоша страна овог суштински здравог и етички узвишеног сељачког менталитета је то што је он готово увек притајен (по обрасцу „срамота ме туђе срамоте“), политички пригушен, али латентно еруптиван, те је подложан манипулативним злоупотребама од стране вештих демагога. За мудре и одговорне јавне делатнике пак он би могао да буде непресушни источник продуктивне привредне и позитивне политичке енергије која снажно покреће све важније друштвене установе и организације и обезбеђује одрживи друштвени развој српског друштва на аутохтоним основама.

130 Видети: Винко Ђурић (1997): *Регионалне карактеристике политичког понашања и опредељења сеоске популације*, Зборник „Балканско село у променама...“, Београд, с. 245.

6. БУДУЋНОСТ СЕЛА

6.1. Будућност села, сељаштва и пољопривреде

Социологија се превасходно бави савременим друштвеним процесима, односима и стањима. Међутим, свако данашње стање друштва увек је произашло из неког претходног, које, на одређени начин, на њега и даље утиче. Зато је непосредна прошлост конститутивни део сваке савремености, као што савременост, на исти начин, детерминише непосредну будућност. Социологија, суочена с историјским координатама, и уопште с категоријом времена улази, као и свака друга друштвена наука и рационална мисао, у својеврстан парадокс: најсигурније је сазнање о прошлости (јер, како Хегел каже, „Минервина сова излеће у предвечерје дана"), али је прошлост најмање важна; најнедоступније је и најнепоузданије знање о будућности, иако је оно животно важно – јер за будућност се треба практично припремити и зато би је ваљало што боље предвидети (правовремено и тачно).

Наука нема другог начина да разреши овај парадокс осим класичних методолошких поступака који обезбеђују што објективнији и што прецизнији *опис* и *објашњење* прошлости која је довела до садашњости и што потпуније и поузданије описивање и објашњавање постојећих тенденција (у садашњости) које би се *вероватно* могле наставити и у будућности. Логично је претпоставити да ће се досадашњи ланац узајамног условљавања друштвених појава наставити и зато је проучавање *текућих друштвених промена* основа за сва релевантна научна предвиђања.

Друштвене појаве зависе од мноштва чинилаца које је готово немогуће у довољној мери проучити да би се могло поуздано предвидети шта би све они могли произвести, ни у најнепосреднијој будућности. А што је будућност која се предвиђа даља, то је и њено предвиђање непоузданије.

Све ове начелне сазнајно-методолошке препреке поузданом социолошком увиду у будућност тичу се и разматрања будућности села, сељаштва и пољопривреде. Кад је реч о будућности нашег села и пољопривреде, и уопште о будућности мање развијених друштава и њихових делова, предвиђање би могло да буде у неку руку лакше. Наиме, у еволуционистичком маниру размишљања укорењена је претпоставка да мање развијени следе пут којим су развијени већ прошли, те да је предвиђање будућег развоја неразвијених у ствари опис досадашњег пута и садашњег стања развијенијих.[131]

Ово је, без сумње, најлакши начин „предвиђања" (зато и најчешћи), али је као такав у много чему пролематичан и подразумева читав низ допунских услова важења. Међу њима је најважнија претпоставка да постоји само један правац еволуције (или бар један основни); да неразвијени желе и могу да остваре оно што су развијени већ постигли; да се у међувремену неће појавити нека нова и јака тенденција која би заостале у развоју „скренула са зацртаног пута" на неку „пречицу" или „странпутицу" – до неког непознатог „ћорсокака".

Уз ове и још неке начелне резерве, социолошко разматрање будућности има смисла, како с

131 Питање будућности нашег села први пут је шире разматрано на научном скупу који је октобра 1984. у Великој Плани организовао претходно основани (1982) Одбор за проучавање села САНУ (под председништвом Радомира Лукића). Са скупа је објављен и зборник радова под насловом *Будућност села и сељака*, Београд, 1985.

теоријског тако још и више с практичног становишта. Други рационалан начин да се нешто сазна о будућности друштва не постоји, а потреба за таквим сазнањем је велика. То што социологија, проучавајући *главне тенденције друштвених промена*, није у стању да сасвим задовољи нашу теоријску знатижељу и све наше практичне потребе за поузданим предвиђањима будућности, не значи да се тога сазнајног циља треба одрећи. Ни на питања о највероватнијој будућности села, сељаштва и пољопривреде нико не може боље да одговори од наука које се њима баве – међу којима рурална и аграрна социологија имају изузетно важну улогу.

а) Село се брзо мења

Две су главне тенденције глобалних друштвених промена које суштински мењају друштвену структуру савременог села: (1) брзо смањивање сељаштва као статистичко-демографске категорије и његово друштвено-културно преобликовање према урбаним обрасцима живота и (2) све веће међусобно раздвајање савременог села (које се урбанизује) и модерне пољопривреде (која се индустријализује). Међутим, ове тенденције промена оптерећене су читавим низом унутарњих и спољних противуречности. Оне нису толико изражене у многим мање развијеним и још увек претежно сељачким (азијским, афричким и латинскоамеричким друштвима), иако су у њима већ снажно покренуте и све више се убрзавају. У оним развијенијим (европским и другим сродним) друштвима ове промене су већ поприлично поодмакле, али нису ни континуиране ни равномерне у свим земљама.

Оно што је заједничко за све, то је све сличнија и готово истоветна техничко-технолошка основа агроиндустријске производње, која постепено осваја и неразвијене земље и њихове пољопривреде; све повезаније светско тржиште пољопривредних производа, које преко трговине и капитала разбија традиционалну сељачку натуралну привреду и социјалну аутаркију; све већа изложеност сељака целог света средствима масовне комуникације и њихово више-мање принудно и манипулативно културно униформисање према урбаним обрасцима живота у развијеним западним друштвима (вестернизација и американизација). Такве тенденције не мимоилазе ни најмногољудније сељачке земље (Кину, Индију и друге), а о мањима и онима који су ближи центрима светских утицаја да и не говоримо.

Наше село, сељаштво и пољопривреда су, утолико више што смо мала европска земља, непосредније изложени овим доминантним утицајима, тако да би се то стално морало имати у виду приликом пројектовања нашег будућег руралног, аграрног и укупног друштвеног развоја. Зато је за нас изузетно важно да познајемо тенденције и стање у селу и пољопривреди развијених европских земаља, јер су нам отуда и досад долазиле све најважније цивилизацијске промене.

Савремено европско село је све мање класично село, а све више урбанизовано насеље с условима живота који су све сличнији онима у граду. Села развијених европских земаља у толикој мери су се урбанизовала да се често једва разазнаје где престаје град (или неко приградско насеље) а где почиње село. То што ми и даље говоримо о „граду“ и о „селу“ значи само да смо навикли на неке „мисаоне схеме“ које су отпорне на промене. Анри Мендрас предлаже да у таквим случајевима „треба говорити о мрежи, а не о територији“, мислећи на „мрежу градова различитих величина“ који су други пол „диференцираних сеоских средина“. Ови полови (град и село) нису одељене територије с јасним границама, него диференцирана

„решетка мрежа клијентеле, комуникација и утицаја“.[132]

То је оно што су други раније назвали „рурбан“ или „рурал-урбан континуум“, а слично је и ономе што је у уводном делу означено као „морфологија и феноменологија комплементарних друштвено-културних образаца“. Није, дакле, реч *само о* томе да се град просторно шири на село и да у село продиру градски обрасци живота, те да село постаје град, а сељаци нестају – мада је реч *и о* томе. Важније је да се на нов, савремен и модеран начин мењају и град и село и њихови међусобни односи. То су све мање међусобни односи два одвојена просторна друштвена облика, а све више интензивна, сложена и узајамна комуникација унутар истог, структурно сложеног и функционално издиференцираног, друштвеног реалитета. Читав друштвени простор се, према томе, обично дели на *зоне* и *области* које имају различиту унутарњу структуру (мреже насеља и комуникација).

У развијеним европским земљама (Немачка, Енглеска, Француска, Бенелукс) постоје урбанизовани сеоски региони, смештени између метропола, у којима је сеоско скоро сасвим нестало, а села су претворена у зелене приградске зоне. У њима обично постоје четири основне функционалне зоне: (1) урбане зоне, (2) зоне с приоритетном аграрном производњом, (3) зоне пољопривредне производње помешане с рекреативним активностима и (4) зоне за рекреацију и природни паркови.

У регионима и земљама с мањим степеном („густином“) урбанизованости изузетан значај за квалитет живота у селу има мрежа малих и средњих градова и мрежа саобраћајница између њих и села. Средњи градови (50–100.000 становника) пружају нужне градске услуге (болница, средња школа, трговина, администрација), а прихватљива дистанца између њих и села (у Немачкој) износи 30–50 km.

Између њих су мањи градови (5–15.000 становника), који служе као „релеји“ између села и средњих градова.

Једна од новијих тенденција у развијенијим земљама јесте и изградња *викенд-кућа* по селима. Једни мисле да се тиме нарушава сеоски амбијент, а други да тако у село из града „стиже живот“. Истине има и у једном и у другом, али претежу по село позитивне последице ако је реч о планинским и испражњеним селима, која викендима и у време годишњих одмора колико-толико оживе. У свим европским земљама све је изразитији феномен изградње викенд-кућа по селима, као и рекреативна пољопривреда којом се викендима и другим данима баве неки становници градова у чијој околини има слободних аграрних површина. То су појаве које имају „рурбани“ (мешовити) карактер и релативизирају разлике између села и града.

б) Сељаштво нестаје, али „сељачко“ остаје

Брзе друштвене промене села, које су са социолошког становишта и најзначајније, огледају се понајвише у променама „начина живота“ оних који у селима живе, раде и међусобно комуницирају (опште) у својим свакодневним односима. У савременим селима убрзано се разара и топи онај релативно монолитни друштвено-културни образац традиционалног сељачког живота, а с њим нестаје и сељаштво као јединствен социјални слој који је такав начин живота обликовао, носио кроз историју и све време конкретно живео.

[132] А. Мендрас, Будућност сеоских друштава у индустријском друштву, Социологија села, 1978, бр. 61-62, с. 126-127.

Сељаштво се брзо статистички смањује у индустријском друштву, али, ипак, нигде сасвим не нестаје. И у индустријски најразвијенијим и друштвено најмодернијим земљама још увек постоји сељаштво као релевантан друштвени слој и социјално-културни тип. Разумљиво је да је ту реч о измењеном, осавремењеном и модернизованом сељаштву, али још увек о сељаштву. Уосталом, мењају се све социјалне категорије (слојеви и типови), па ни сељаштво не може бити некакав изузетак и остати „окамењено" и онда кад се све око њега мења.

У индустријски развијеним и високо урбанизованим друштвима сељак постаје „фармер", професионални пољопривредник, стручно образован и специјализован робни произвођач, предузетничког менталитета и модерних погледа на свет. Ако такав и даље *сам ради на своме поседу са члановима своје породице,* онда се за њега још може рећи да је „сељак". Он је „сељак" чак и кад ништа друго код њега више није типично „сељачко", ако оно главно јесте. А главно су *приватни земљишни посед и породична организација пољопривреде* – и то само ако су једно с другим нераздвојно повезани.

У том смислу и у најразвијенијим земљама постоје, а вероватно ће још дуго постојати, они друштвени чиниоци који својим деловањем омогућују репродуковање овог главног и других пратећих „сељачких" социо-културних образаца: (1) рада на своме поседу, својим средствима и са члановима своје породице; (2) становања у сопственој породичној кући; (3) непосредног комуницирања у малој локалној заједници, која (4) има свој културни идентитет, јер ствара своје особене облике понашања, мишљења и веровања. Тако и у развијеним индустријским друштвима, без великог броја сељака и без сељаштва као масовног друштвеног слоја, опстаје „сељачко": обично као атрибут и ознака за низак и периферан друштвени положај, за маргиналне друштвене улоге, за неорганизоване и спонтано настале друштвене групе, за локалну организацију и традиционалну вредносну оријентацију – не само у селу него и у приградским и градским насељима, како малим тако и великим.

У савременим индустријским и урбаним друштвима, масовне културе и отуђених међуљудских односа, у новије време постаје уочљив „идеолошки заокрет" ка оживљавању локалних, регионалних и социо-културних разноликости које се доживљавају као важне одреднице *локалног културног идентитета* појединаца и друштвених група који не пристају на утапање у једноличну масу великог глобалног друштва. За такве село није фрустрирајући социјални простор с којег нису успели да утекну и где још налазе најнужније услове за одржавање своје егзистенције, него би могао да буде *вредносни избор*, пожељна животна средина у којој остварују прижељкивани квалитет свога живота.

Анри Мендрас се пита постаје ли, можда, тек у најразвијенијим модерним постиндустријским друштвима унеколико реална, стара, „неорустикална утопија" о малом месту у којем се лепо и квалитетно живи и аутономним колективитетима који сами собом управљају. Ево како изгледа „скица неорустикалне утопије" коју он на овај начин операционализује: „Замислимо један мали град од 6.000 становника, смјештен 30 км од града с 80.000 становника који га опскрбљује свим 'урбаним' потрепштинама (болница, почетне године свеучилишног образовања, библиотеке, кина, казалишта, итд... итд...). Тај мали град даје све комерцијалне, административне, културне, здравствене и образовне услуге (школа другог ступња) околини малих сеоских средишта (2.000 становника), села, заселака и забачених домаћинстава који окупљају 10–15.000 становника. Претпоставимо да се ради о популацији од 20.000 становника на територији од 25 до 30 км, с густоћом од 50 до 60 становника на км^2 (искључени су градови) –

10% домаћинстава живи од 'продуктивне' пољопривреде, 25% од различитих облика занатске пољопривреде, самоопскрбне пољопривреде, било да се истовремено ради о пољопривреди с дјеломичним временом или не; 20% становништва чине занатлије и трговци, 15% радници у двије или три мале творнице, 30% су умировљеници, 20% је функционера у различитим услугама, 30% чине секундарни резиденти; укупно 150%, ако се води рачуна о домаћинствима с двоструким активностима и ресурсима. Такво је друштво довољно бројно и довољно разнолико да унутар себе може одржавати све социјалне разноликости, све конфликте и институције неопходне за здрав живот; оно има хијерархију и мобилност; политичке, идеолошке и религиозне конфликте; професионалне и локалне ривалитете; културне институције и асоцијације, спорт и рекреацију, итд., а оно што му недостаје налази у сусједном великом граду, који му је, захваљујући јавном и приватном превозу, лако доступан. Свака комуна има властиту управљачку аутономију... Рустикални начин живота у којему се респектирају традиције регије свима је заједнички. Другим ријечима, овдје налазимо сједињене све предности села и града." (Мендрас, Будућност сеоских друштава ..., с. 131–132)

Ово је само новим социолошким језиком формулисана једна у низу друштвених утопија какве се срећу у свим епохама, још од Аристотелове расправе о оптималним димензијама полиса, преко многих каснијих утопија о просторном уређењу друштва (Мор, Кампанела, Фуије и други). Ово је пример да ни наше време није имуно на утопијске пројекте. Разлика је у томе што се неки од елемената који се овде наводе већ делимично уважавају приликом дефинисања разних модела просторног планирања или модела руралног и регионалног развоја у развијеним земљама. Други је проблем (који, ипак, чини утопијском целу ову замисао) то што се стварни рурални и урбани развој у индустријским друштвима много више одвија спонтано и стихијски него плански. То пак не значи да планови не постоје и да нису потребни. Ако се већ плански конструишу развојни модели, онда би они требало, поред објективних предуслова развоја, да укључе и неке вредности које афирмишу овакве и сличне „неорустикалне утопије“.

в) Пољопривреда постаје све важнија

Пољопривреда се одувек сматрала примарном граном сваке привреде. Као таква, она је од прворазредног значаја за свако друштво – како прошло и данашње тако и за будуће. Оно што данас и убудуће пољопривреду чини све важнијом, то је савремена *демографска експлозија* која је обележила последњи век другог миленијума, чије се противречне последице тек очекују у непосредној будућности. Најпростије речено: све више људи тражи све више хране, коју може произвести само још развијенија пољопривреда.

Колико је, међутим, непоуздано прогнозирање односа демографских и других развојних фактора потврђује процена коју је (1949) дао Колин Кларк (*Colin Clark*) да ће свет 1990. имати 3,5 милијарди људи. Нешто касније (1951) и УН процењују да ће 1980. у свету бити 3,6 милијарди људи. Раст популације се пак нагло увећава од шездесетих година и до краја XX века у свету живи преко шест милијарди људи, што средином века нико није предвиђао.[133]

Сасвим је извесно да ће светско становништво и даље брзо расти. Одговарајући развој пољопривреде и повећана производња хране биће једини начин да се они који су рођени (а

[133] Наведено према: Зорка Вујатовић-Закић, Стратешко планирање руралног развоја, *Виђења* (Београд), 1995, број 3, с. 2.

нарочито они који ће се тек родити) некако прехране и одрже у животу. То што и сада многи становници неразвијених земаља више или мање гладују само је аргумент више за оцену да је брига око хране перманентни проблем целог света – данас велики, а сутра још већи.

Логично је претпоставити да ће развој пољопривреде, убудуће као и до сада, бити подстицан овом основном демографском чињеницом. Питање је само у којој мери ће повећане потребе за храном нараслог светског становништва моћи да задовољи будућа пољопривреда. Сигурно је да ће се морати наставити њено већ досад изражено научно-техничко и технолошко усавршавање. Већ сада се појављују веома опречна мишљења о опасностима по људско здравље и равнотежу у природи које за собом повлаче разни видови *хемизације*, а нарочито *генетског инжењеринга*.

Основни парадокс садашњег и будућег аграрног развоја у свету огледа се у чињеници да најразвијенију пољопривреду имају земље у којима је природни и укупан прираштај становништва најмањи, док је најмања продуктивност у производњи хране у земљама с великим демографским растом. Тако се ствара највећа развојна и структурна противуречност савременог света, оличена у огромним вишковима хране код развијених и њеним огромним дефицитом код неразвијених – код којих се јавља глад због прекобројне популације.

У најразвијенијим земљама света, поред техничких иновација, мења се и друштвена организација пољопривреде – и то паралелно с техничко-технолошким променама. Савремени немачки руралиста Андреас А. Боденштет (*Andreas A. Bodenstedt*) систематизује најважније друштвене промене у пољопривреди развијених земаља и истиче неке важне досадашње и будуће тенденције. Он мисли да је различито стање аграрног сектора у појединим групама земаља и у том смислу истиче следеће тенденције:

Група А: Данска, Холандија, Белгија и Луксембург

Ово су мале земље с незнатно растућим становништвом, малим унутарњим тржиштем, оријентисане на извоз хране:

- број фарми опада, али још више пољопривредна радна снага која опада (због механизације) на 2,8–6% активних;
- смањивање малих поседа (испод 5 ha) и повећавање великих (преко 100 ha), компаративно гледано, мало је;
- излазне вредности пољопривреде су између 2,2% и 4,2% БНД;
- потрошачи користе за исхрану око 20% укупног дохотка.

Аграрни сектор је у овим земљама високо специјализован и конкурентан; мање је „неповољних“ региона; продуктивност земљишта је изнад просека ЕУ, а продуктивност радне снаге у пољопривреди је највиша у ЕУ. Ове земље штите висок доходак и продуктивност свога аграра – користећи све шансе модернизације.

Група Б: В. Британија, Француска, Италија, Немачка

Ове земље су индустријски и аграрни „гиганти“, с бројним и незнатно растућим становништвом и огромним тржиштем хране:

- учешће аграра у БНД (бруто националном дохотку) ниско је (између 1,4% и 4,1%), ниже него у групи „А“, с којом су сличне;
- трошкови исхране су само 16–24% дохотка;
- број фарми и пољопривредника смањује се брже него у групи „А“ (радна снага у аграру је између 2,2% и 9,3% укупно активних).

Унутарње разлике у овој групи су веће: продуктивност земљишта је (због рељефа) нижа него у групи „А“; у В. Британији мало опада број фарми, у Немачкој нешто више, у Француској највише, док је у Италији чак порастао.

Ове земље ће се највише међусобно такмичити. Њихова пољопривреда је повезана с индустријом, тако да ће се успони и падови у индустрији преносити на пољопривреду.

Група В: Ирска, Грчка, Шпанија, Португал

Ово су земље с најмањим учешћем у „колачу“ ЕУ, али с великим потенцијалима за раст пољопривредне производње:

- број фарми стагнира или чак споро расте;
- учешће аграра у БНД иде од 5,1% (Шпанија) до 16,4% (Грчка), а радне снаге од 13% (Шпанија) до 26,6% (Грчка) активних;
- малих фарми је велики број, а велике потичу од раније традиције (Ирска, Шпанија, Португал), а не усред модернизације;
- троши се између 26% и 40% од буџета домаћинства на исхрану;
- пољопривредна радна снага се смањује;

Група Г: Земље Централноисточне и Југоисточне Европе

О овим земљама Боденштет нема расположиве и поуздане податке и не усуђује с да о њима даје прогнозе.[134]

У САД је после Другог светског рата дошло до опадања броја и повећања просечне величине и продуктивности, до специјализације и комерцијализације породичних фарми; до ангажовања више радне снаге, повећања мешовитих газдинстава, дужничког финансирања и интернационализације аграра. Два пола у САД су, на једној страни, мале породичне фарме оних који пољопривреду схватају више као начин живота него као производну активност, а на другој су велики произвођачи, високо специјализовани и зависни од тржишта, где породично вођење фарме представља више облик суперконтроле најамних радника и плаћених менаџера него непосредан и стварни радни допринос производњи у пољопривреди. (Грбић 1997: 56–59)

У Јапану је од 1962. до 1992. смањен број породичних фарми са 6 на 3,7 милиона. Од ових 3,7 милиона фарми, 23% су некомерцијалне, а 77% комерцијалне, а од свих комерцијалних (2,9 милиона) само су 16% чисто пољопривредна газдинства, док су 84% мешовита (1973 је било 86,8 % мешовитих).

[134] Андреас А. Боденстет, Будућност пољопривреде у индустријализованим земљама: случај Европе, *Виђења* (Београд), 1995, бр. 1-2, с. 203-205.

Специфичност јапанског аграра је мали посед (због оскудице обрадиве земље на острвима): од свих комерцијализованих фарми било је 1991. чак 58% које су мање од 1 ha, а само 13% већих од 2 ha. Друга особеност је веома развијена мрежа *задруга* у Јапану, које су организоване на локалном, окружном и националном нивоу (Грбић 1997: 60–63).

Технолошки прогрес у пољопривреди повезан је, како каже Боденштет, с индустријализацијом начина производње уопште, а подразумева и масовну потрошњу и „идеолошки оквир за одржавање индустријског начина живота". У том погледу је значајно питање да ли с доминантном културом индустријског друштва коегзистирају остаци старе руралне културе и процена да ли рурална култура може да послужи као алтернативни концепт који више одговара потребама људи него распрострањени (индустријски) начин живота (Боденстет 1995: 208).

Све у свему, индустријска култура је донела многе угодности човеку, али је веома оштетила природу. Сеоски простор у индустријски развијеним земљама више „није ни налик на чисту природу". Он служи углавном (1) као регенеративна област загађених метропола, (2) као рекреациона област урбаних становника, (3) као простор за насељавање „нејаких делова популације" и (4) за велику инфраструктуру (саобраћајнице и енергетске погоне). (Боденстет 1995: 211)

Анри Мендрас, међутим, истиче да су село и сељаци показали „изненађујућу виталност и трајност", упркос свему што их је снашло у индустријском друштву западне цивилизације. Данас се то друштво „окреће против сељаштва из којег је произашло и беспризивно га осуђује, јер не може трпјети побуну против своје рационалности. Данас се на Западу назире крај сељака у овдје прецизно одређеном смислу. Међутим, на остатку планете индустријализација истовремено узрокује ренесансу, јачање, а понекад и појаву сељаштва... Да ли то значи да се ликвидација сељака више неће поновити?" (Мендрас 1986: 280)

Заиста, да ли је могуће развити индустрију и пољопривреду а не разорити природу? Или, како се Мендрас пита, може ли се индустрија тако „посељачити" да нова техника не разори „социјалну традицију" највећих сељачких цивилизација? Може ли ново долазеће постиндустријско друштво да се ослободи зала индустријског друштва? Или је све то само још једна у низу „неорустикалних утопија" којима многи људи и данас подлежу? Питања је више него одговора. Али и питања и одговори имају своје место и улогу и у личном и у друштвеном животу, па тако и науци која се њима бави.

6.2. Будућнуст српског села: демографске и друге пројекције

Претходна разматрања о будућности села, сељаштва и пољопривреде у индустријски развијеним земљама завршена су с отвореним питањима и веома хипотетичким одговорима. Једино што је сигурно то је да некако мора бити, а оно што се у ближој и мало даљој прошлости код нас одигравало и оно што се данас дешава, не обећава ништа добро у будућности – изузев наивне наде да „после кише долази сунце" – која има више смисла у лаичкој сељачкој метеорологији него у било каквој социјалној футурологији. Утешно би за нас било ако би се за социјалну прогнозу могао искористити класични еволуционистички модел по којем садашња слика развијених друштава и њиховог села казује каква би могла да буде будућа слика нашег друштва и нашег села за неколико деценија, за пола века или за цело столеће. Они којима се не допада да чекају тако дуго да би „стигли Европу" ваља поручити да

се сете како смо прошли кад су комунисти својим петогодишњим плановима обнове земље и изградње социјализма предвиђали да ће ускоро „стићи и престићи Америку“. Бојим се да слично не прођемо с овим данашњим планерима изградње либерално-тржишне економије и демократског проевропског (или евроатланског?) друштва чије најоптимистичније пројекције демографског и сваког другог развитка Србије висе о концу (не)сигурних европских интеграција. Нико се не усуђује да пројектује будућност Србије у алтернативном моделу самоодрживог друштвено-економског и демографског развитка, па макар он био спорији, тежи и за саме актере много захтевнији – ако ни због чега другог оно макар због онога обазриво сељачког „за злу не требало“.

Ако је тачно да ништа није тако практично и корисно као добра теорија, онда и у социолошком разматрању разних алтернатива будућих промена у селима Србије треба поћи од основне теоријске претпоставке да српско село као маргинална друштвена средина мора да следи судбину глобалног српског друштва, и то не ни најбољи, нити средње добар, него лошији (ако не и најлошији) глобални сценарио даљих структурних промена. Ако некоме и буде од просека боље, сељацима то боље сигурно неће припасти, јер им никада и нигде досад није тако нешто припадало. Пошто ни сва села и сеоска подручја нису иста, неким селима и сеоским регионима ће у будућности сигурно бити нешто боље (или мање лоше) него другима, а то у Србији сигурно неће бити најостарелијим и најнеразвијенијим брдско-планинским и пограничним селима у Региону Јужне и Источне Србије у којима је у великом броју села депопулација толико већ одмакла да је прешла ону критичку границу после које постаје скоро апсолутно незаустављива, неповратна и непоправљива. Даље разматрање има смисла само ако се прихвати ова полазна теоријска претпоставка да је у блиској будућности највероватније потпуно пражњење око хиљаду села у Србији, од које у данашњим спољним и унутарњим околностима није лако видети ниједну другу која би изгледала логичнија и реалнија. Опасна је варљива нада да се изненада и спонтано негативне тенденције могу зауставити и саме од себе преокренути у позитивном смеру. Кад се каже да „нада последња умире“ обично се заборави да ипак умире.

Посредну искуствену основу за формулисање ове мрачне футуролошке претпоставке посредно даје анализа демографске, аграрне и социјалне структуре села и сеоских региона у Србији у претходним поглављима, којом је утврђено веома лоше постојеће стање у српском селу и пољопривреди. За непосредну основу могле би хипотетички да послуже пројекције становништва Републике Србије од 2011. до 2041. у истоименој публикацији Републичког завода за статистику. Пројектован је број становника по петогодишњим старосним групама и полу за Републику Србију, Србију – север, Србију – југ и регионе, као и укупан број становника по полу на нивоу општина и градова.

Базно становништво, одређено преко укупног броја и старосно-полне структуре становништва, процењено је у почетној 2011. години на бази података Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. године. Демографске пројекције за Републику Србију и регионе у периоду од 2011. до 2041. године урађене су у пет варијанти: ниска, средња, висока, затим варијанта константног фертилитета и морталитета и варијанта нултог миграционог салда. Пошто Попис 2011. године није спроведен на територији Косова и Метохије, у овој публикацији сви подаци за Републику Србију исказани су без података за ову покрајину. Подаци о броју становника у 2011. за општине Прешево и Бујановац, у којима је попис био непотпун због бојкота од стране већине Албанаца, процењени су на основу непотпуних

података Пописа 2011, и допуњених података о домаћинствима из Пописа пољопривреде 2012. године, као и на основу природног и механичког кретања становништва у 2011. години.

На основу резултата Пописа 2011, први пут су урађене и пројекције становништва општина/градова за период 2011–2041, и то у две варијанте: средња варијанта и варијанта нултог миграционог салда. Резултати пројекција становништва општина/градова приказани су за укупно становништво, на почетку и на крају пројекционог периода, по полу. Публикација је доступна у електронској форми на интернет страницама: www.stat.gov.rs и wwwpopis2011.stat.rs.

Графикон 22. **Кретање укупног становништва Републике Србије 1961–2041. (пописни резултати и пројекције по варијантама)**

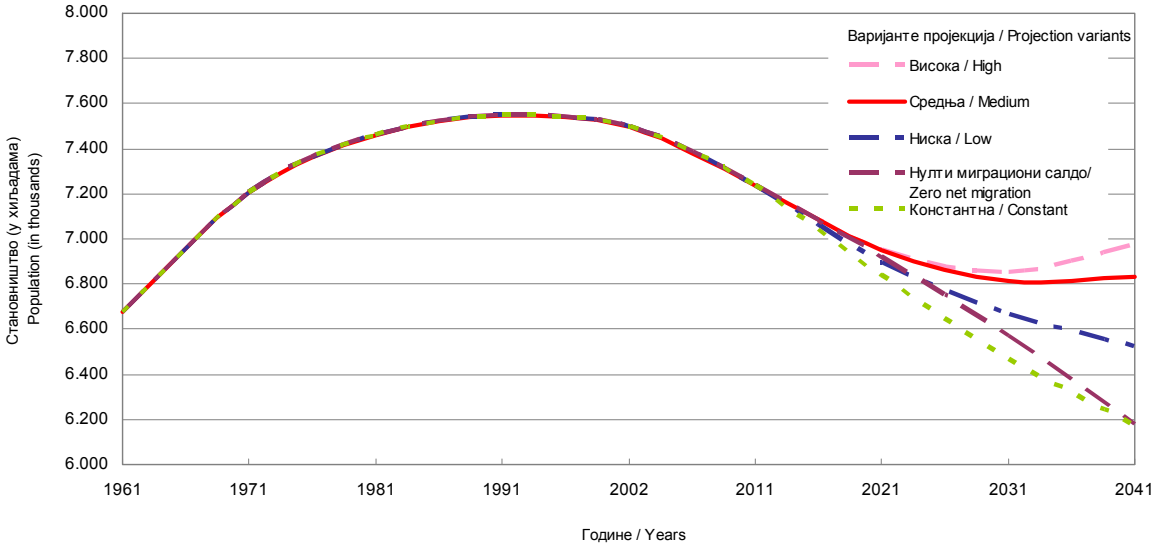

Извор: *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041, РЗС, Београд 2014, с. 13.*

Табела 25. **Укупно становништво Републике Србије 2011. и 2041. године (по варијантама пројекција)**

Варијанта пројекција	2011	2041	Индекс раста 2041 (2011=100)
РЕПУБЛИКА СРБИЈА			
Ниска	7234099	6522206	90,2
Средња	7234099	6830008	94,4
Висока	7234099	6973926	96,4
Константна	7234099	6173971	85,3
Нултог миграционог салда	7234099	6180614	85,4
СРБИЈА – СЕВЕР			
Ниска	3591096	3581139	99,7
Средња	3591096	3697322	103,0
Висока	3591096	3779054	105,2
Константна	3591096	3368664	93,8
Нултог миграционог салда	3591096	3118685	86,8
Београдски регион			
Ниска	1658151	1941386	117,1
Средња	1658151	1982483	119,6
Висока	1658151	2005999	121,0
Константна	1658151	1826636	110,2
Нултог миграционог салда	1658151	1465976	88,4
Регион Војводине			
Ниска	1932945	1639753	84,8
Средња	1932945	1714839	88,7
Висока	1932945	1773055	91,7
Константна	1932945	1542028	79,8
Нултог миграционог салда	1932945	1652709	85,5
СРБИЈА – ЈУГ			
Ниска	3643003	2941067	80,7
Средња	3643003	3132686	86,0
Висока	3643003	3194872	87,7
Константна	3643003	2805307	77,0
Нултог миграционог салда	3643003	3061929	84,0
Регион Шумадије и Западне Србије			
Ниска	2033203	1741839	85,7
Средња	2033203	1852285	91,1
Висока	2033203	1891134	93,0
Константна	2033203	1648579	81,1
Нултог миграционог салда	2033203	1758327	86,5
Регион Јужне и Источне Србије			
Ниска	1609800	1199228	74,5
Средња	1609800	1280401	79,5
Висока	1609800	1303738	81,0
Константна	1609800	1156728	71,9
Нултог миграционог салда	1609800	1303602	81,0
Регион Косово и Метохија	...	...	...

Извор: *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041.* по општинама и градовима, РЗС, Београд, 2014. с. 14.

Приликом израде пројекција становништва Републике Србије за период 2011–2041. године примењен је аналитички метод који подразумева да се хипотезе односе на будуће промене главних детерминанти кретања становништва као што су фертилитет, морталитет и миграције, и то по старости и полу. Хипотезе су постављене за регионе (Београдски регион, Регион Војводине, Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије), тако да пројектовано становништво Републике Србије представља само збир пројекција становништва њених конститутивних делова, а не резултанту посебно постављених хипотеза. Као базна популација коришћено је просечно процењено становништво по старости и полу (до 80 и више година) у пописној 2011. години.

Пројекције су рађене у пет варијанти: ниска, средња, висока, затим варијанта константног фертилитета и морталитета и варијанта нултог миграционог салда (табела 25). Прве три варијанте имају исту комбинацију хипотеза о морталитету и миграцијама, а међусобно се разликују само према усвојеној варијанти о фертилитету. Четврта варијанта је рађена на основу претпостављеног константног фертилитета и морталитета и очекиваних миграција. Пета варијанта се, у односу на средњу варијанту, разликује једино у погледу хипотезе о миграцијама, јер је претпостављен нулти миграциони салдо. Последње две варијанте имају аналитички, а не прогностички карактер.

Аутори ових пројекција становништва истичу да је њихов карактер више аналитички него прогностички, али су водили рачуна да им полазне хипотезе буду што реалније, тако да пројекције могу да служе и за прогнозирање будућег демографског развитка. Они сматрају да је највероватније да ће се у наредне три деценије становништво Србије мењати у складу с претпоставкама на којима је базирана *средња варијанта пројекција*.

Пројекције становништва за Србију до 2041.

- Претпостављено је да ће се регионалне разлике у смртности становништва све више смањивати.
- Смањиваће се разлика у нивоу смртности по полу.
- Очекује се да ће на крају пројекционог периода најдуже очекивано трајање живота бити у Региону Шумадије и Западне Србије, 79,5 година за мушкарце и 84,0 година за жене.
- На почетку пројекционог периода 2011–2016. једино Београдски регион има позитиван миграциони салдо (просечна годишња стопа нето имиграције била би 9,7 хиљада). С друге стране, остала три региона представљају емиграциона подручја, где би просечна годишња нето емиграција износила од 3,5 до 2,5 хиљаде.
- У другој половини пројекционог периода, од 2026. године претпостављен је потпуни економски опоравак земље (уз реално очекивање да ће Република Србија постати члан Европске уније). Имајући то у виду, као и неминовност наставка старења становништва Републике Србије, уз све демографске и економске последице које тај процес подразумева, *претпостављено је да ће на крају пројекционог периода Србија постати имиграционо подручје*. За период 2036–2041. просечан годишњи миграциони салдо би, на националном нивоу, износио око 30 хиљада лица.

- Као *најважнија одлика кретања пројектованог становништва* Републике Србије у наредних тридесет година може се навести одвијање процеса *депопулације*. Наиме, према свакој од пет анализираних варијанти пројекција, број становника Србије био би мањи него 2011. године. До најмањег смањења становништва дошло би у случају остварења високе варијанте (260 хиљада лица). *Процес депопулације* био би *континуиран током читавог пројекционог периода и према свим варијантама пројекција*. Депопулација би била најинтензивнија под претпоставком остварења константне варијанте. Наиме, уколико би током читавог пројекционог периода фертилитет и морталитет по старости остали на нивоу из 2011, а миграције се кретале у „очекиваним" оквирима, **број становника у 2041. години би у Србији био за око милион мањи него 2011.**
- Посматрано по регионима, у наредних тридесет година, процес депопулације био би избегнут једино у Београдском региону, под претпоставком остварења свих варијанти, осим варијанте нултог миграционог салда.
- Највеће смањење становништва (око 30%) било би забележено у Региону Јужне и Источне Србије уколико би биле реализоване претпоставке на којима је заснована константна варијанта пројекција.
- Резултати пројекција указују да ће у наредних тридесет година становништво Републике Србије и даље бити изложено деловању процеса демографског старења, по свим варијантама. Разлике по варијантама би се испољавале једино у брзини процеса старења За тридесет година, удео лица старијих од 65 година би се, према ниској варијанти, повећао за 8%, тако да би на крају пројекционог периода више него сваки четврти становник Србије (25,2%) био старији од 65 година. Истовремено, удео лица млађих од 15 година у укупном становништву би се смањио са 14,4% на 11,7%.
- Према свим варијантама пројекција, процес старења би и у регионима био континуиран током читавог пројекционог периода. На крају пројекционог периода, однос старијих од 65 и млађих од 15 година најмање би био нарушен у Београдском региону (повећање с 1,2 на 1,5), док би се просечна старост повећала највише за две године (изузимајући варијанту нулте миграције).
- Најинтензивније старење очекује се у Региону Јужне и Источне Србије, где би у случају пада фертилитета, који је предвиђен ниском варијантом, 2041. просечна старост износила 48,1 годину, док би се однос старијих од 65 и млађих од 15 година удвостручио (повећање с 1,3 на 2,7).

Извор: *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041.* По општинама и градовима, РЗС, Београд, 2014.

Ако се очекује да до 2041. године у Србији буде број становника за око милион мањи него 2011, и да највеће смањење становништва (око 30%) буде у Региону Јужне и Источне Србије, ако је већ 2011. забележено у истом региону 693 села која су била мања од 100 највероватније врло старих становника, није тешко прогнозирати да ће око 700 села у југоисточној Србији за две-три деценије остати празно. Ако је у осталим деловима Србије (без Косова и Метохије) 2011. пописано укупно 1034 села с мање од 100 становника, онда ће се до 2041. испразнити

скоро четвртина од укупног броја сеоских насеља у Србији. Чак и да се ове прогнозе до краја и на овај начин не остваре (а могуће је да буде и горе од наведеног), стање у великом броју села и сеоских региона с одмаклом депопулацијом у Србији већ данас је без икаквог преувеличавања катастрофално. Такво стање је и аналитички и прагматички изазовно, јер је реч о теоријском осветљавању дијаболичних друштвених процеса одумирања стратешки важних државних простора, али и о изналажењу практичног излаза из готово безизлазних ситуација. Зато ни теоријске анализе и објашњења аналитичара, као ни практични кораци и мере које би могли и требали да предузму држава, општине и сељаци сами, не могу да буду стандардни и рутински, јер ни проблеми нису уобичајени. Размера депопулације с којом се Србија суочава у више од хиљаду својих села представља велики и тежак структурни и развојни проблем, за који се може рећи да захтева „за тешку рану, љуту траву". Једна врста мера може и мора да се предузима кад у селу остаје по које самачко старачко домаћинство, с бројем становника мањим од 50, друго треба чинити у селима која су на критичној граници од 200 до 300 становника, треће с онима који су прешли ту границу и иду ка нестајању (испод 200 становника), а посебну пажњу заслужују и средње мала села с око 500 становника, као и она која су од њих нешто већа (500–1000), велика (1000–2000) средње велика (2000–3000) и врло велика (преко 3000 становника). На крају, нешто се мора учинити и с потпуно испражњеним селима и њиховим преосталим ресурсима. Поготово ако буде велики број празних села, а може се претпоставити да ће их ускоро бити и неколико стотина (2011. је забележено 551 насеље с мање од 50 становника, а 1034 насеља с мање од 100 становника).

Брзина којом се захуктавала депопулација села у Србији најбоље се може сагледати увидом у табелу *Укупан број и величина насеља 1948–2011.* (табела 1 у Прилогу), преко пораста броја насеља с мање од 50 становника. Гледано по пописним годинама, 1948. је у Србији било само 17 насеља с мање од 50 становника (два на северу, 15 на југу) и 67 насеља с бројем између 50 и 100 становника (пет на северу, 62 на југу). Пописом из 1953. и 1961. године нису забележене веће промене, а повећање броја најмањих насеља није било драматично ни 1971, кад их је било 25 (два на северу, 23 на југу). Већ 1981. забележен је знатан пораст на 71 насеље испод 50 становника (два на северу, 69 на југу), да би у наредним пописима била бележена нагла и све већа депопулација. Попис 1991. евидентира 187 најмањих насеља (четири на северу, 183 на југу), да би их 2002. било 359 (пет на северу, 354 на југу), а 2011. чак 551 (пет на северу, 546 на југу). О дубини депопулације сведочи и податак да је у истим интервалима на југу растао и број насеља величине између 50 и 100 становника, од 62 (1948) до 447 (2011), а стално се смањивао и број становника свих других сеоских насеља. Кад се упореде региони на простору означеном као Србија – југ, уочава се значајна разлика између Региона Шумадије и Западне Србије, где је најмањих насеља 2011. било 157, и Региона Јужне и Источне Србије, где их је исте године забележено 389 (2002. било их је 250). Уз мање корекције ових бројева надоле, због албанског бојкота пописа 2002. и 2011. године у општинама Бујановац и Прешево, стварно демографско стање у петини насеља Региона Јужне и Источне Србије је катастрофално, јер је највероватније да ће се она потпуно испразнити за две-три деценије. Парадоксално је закључити да је њихова будућност најизвеснија.

Сва та насеља су села која напросто немају будућност у конвенционалном смислу, него представљају један у сваком погледу, данас и у будућности, веома проблематичан простор чија се проблематичност у проблематичним временима може повећавати по геометријској прогресији. Суочени с великим структурним проблемима и суморним пројекцијама

демографског, економског и сваког другог развоја села и пољопривреде у Србији и српског друштва уопште, суочавамо се с две логичке и реалне могућности које су суштински различите у сваком погледу: културно-историјски, економски, политички и етички. Једна је *пасивна и депресивна инерција,* која механички и тупо прати већ изражене тенденције и на њих песимистички надовезује своје статистичке и све друге пројекције будућности села (и не само села) у Србији. Друга је *активистичка оријентација,* која упорно трага за реалним и пожељним алтернативама, које никад нису само резултат затечених околности, ни механички збир спољних фактора, него пресудно зависе од организованих актера и њиховог креативног деловања. Те алтернативе и начелно и стварно увек постоје, јер поред пасивних спољних околности на њих активно утичу конкретни људи, као делујући појединци и организоване групе, који имају своје потребе и интересе, своје циљеве и средства којима их остварују, своје нормативне организације и вредносне оријентације, по којима се разликују од других. По томе се феноменолошки (и социолошки) разликују две напред наведене алтернативе, као разлике између *депресивне инерције* и *организованог активизма*, које су суштинске и с далекосежно супротним последицама.

Они први, који се депресивно препусте суморним прогнозама претеће будућности наставиће да ламентирају над празним селима; да с екипама новинара таблоидних телевизија и жовијалним девојкама из града обилазе неожењене момке по забаченим селима и тако таблоидизују њихову невеселу судбину. То није само депресивна колективна психологија пораженог, остарелог и беспомоћног народа него је ситно-рачунџијска или ћифтинска тактика оних који имају подложнички менталитет. Људи таквог менталитета очекују помоћ од државе коју поткрадају и варају кад год стигну, којој плаћају порез само кад их порезници ухвате и натерају, који су пре пензионисања примали плату коју нису зарађивали, а сада гоне државу да узима скупе кредите да би им исплаћивала пензије или некакву отпремнину, коју ће, чим је добију, дати деци да потроше у кафићима, уместо да добијено уложе у неки поштени посао. Ако су млади, они актуелну српску антитезу „кафић – послић“ разрешавају радикално и модерно (или „напредно“), опредељујући се потрошачко-хедонистички за кафић, уместо, продуктивно, за какав други посао изван кафића.

Тај менталитет је много више малограђански него што је сељачки, јер сељаци никад нису примали незарађене плате, нити данас примају такве пензије или било какве отпремнине. Они који су међу сељацима у души остали домаћини данас највише жале кад им неожењени синови своју тугу заливају пивом испред сеоских продавница, кад чују да су у селу они већ пробали и дрогу, кад виде да у зору однекуда долазе кући мамурни и набусити и да спавају цео дан, у време кад су им очеви устајали и журили на њиве. Такав сељак много боље зна каква је будућност његових синова, њихових породица и села него социолози и други дежурни футуролози и аналитичари актуелног пропадања традиционалног села у Србији.

Управо зато што су села толико захваћена депопулацијом и депресивном инерцијом сасвим је сигурно да друга могућност, означена као *активистичка оријентација,* мора постати прва алтернатива. Ако у датим околностима уопште има смисла говорити о будућем руралном развоју, онда то мора бити сасвим специфичан **активистички модел** који би личио на социолошку квадратуру круга. Парадоксално је да и поред тога што се села у Региону Јужне и Источне Србије празне, не само да је најсмисленији него је и најрационалнији, па тако и реалнији од свих других видова развоја, управо рурални и аграрни развој. Специфична стратегија руралног и аграрног развоја простора којима је протутњала депопулација морала

би да буде слична стратегији доброг војсковође чији је претходник погубио главне битке, коме је остала разбијена и десеткована војска, а он верује да може да добије рат ако тактички прегрупише своје преостале снаге, ако их реорганизује, опорави и на нов начин поведе, новим путем, новим средствима, ка новим, реалнијим циљевима и победама.

Примењено на стратегију руралног и аграрног развоја Региона Јужне и Источне Србије, то би значило да би прво требало евидентирати све постојеће природне, економске и људске ресурсе за рурални и аграрни развој, плански реорганизовати мрежу сеоских насеља, прегруписати преостало становништво према његовим виталним демографским и радним капацитетима, оформити нове задруге, мала пољопривредна и друга предузећа и све то комуникацијски умрежити на локалном, регионалном и државном нивоу са суседним и комплементарним социјалним ентитетима.

Рурални и аграрни развој свих других региона у Србији могао би да се одвија на начин који је познат, који се већ практикује у нама сличним, али и у развијенијим друштвима, а заснивао би се на ***системском екстраполирању примера добре праксе*** – и код нас и код других – у којем би главна идеја водиља била „уздај се у се и у своје кљусе“. Треба, дакле, првенствено учинити сам, својим снагама и средствима, оно што се може, с онима који хоће и могу – па што буде бар ће бити по мери наших могућности и заслуга. И ако не буде најбоље, могло би да буде праведно. Уместо утопистичких прогноза (позитивне или негативне) будућности, реалистички активизам се усредсређује на прве, па тек потом на даље практичне кораке на стратешки одабраним правцима краткорочног, средњорочног и дугорочног аграрног и руралног развоја.

6.3. Модели и актери одрживог развоја села у Србији

а) Филозофија одрживог развоја села у Србији

Село и пољопривреда у Србији прате судбину глобалног српског друштва на уобичајен и теоријски очекивани начин: *село стално и у свему заостаје за градом* и просечним показатељима квалитета живота глобалног друштва – како у периодима брзог развоја, тако и у времену криза и падова, па и у времену постепеног подизања, а вероватно ће тако бити и у времену очекиваног новог развоја. С овим је повезана и парадоксална околност да село, будући да је релативно заостајало за градом, релативно лакше подноси опште друштвено заостајање и безболније преживљава кризе и падове, али се зато у условима поновног подизања спорије „буди“ и теже покреће без непосредних подстицаја државе и глобалног друштва.

Пошто је село по дефиницији друштвено маргинална средина, то суштински одређује облик и врсту његовог развоја. Реч је о тзв. *зависном развоју,* који има следећа битна обележја:

1. овај тип развоја у великој мери је одређен спољним чиниоцима;
2. покретачи зависног развоја делују из развијенијих центара, уз већи или мањи ослонац на локалне актере;
3. локални развој могућ је само ако није против интереса центра;

4. локални развојни пројекти су успешни само ако је центар из којег се на њега утиче добро организован, економски јак, политички еластичан и стратешки оријентисан;
5. локални рурални развој пак није могућ без интересно мотивисаних и добро организованих локалних сеоских актера који су у стању да буду успешни партнери онима који у село долазе споља и наступају у име и у интересу центра.

Рурални развој је у сваком случају један функционални и структурни сегмент укупног друштвеног развоја који има неке своје важне специфичности:

1. У функционалном смислу, рурални развој се у првом реду ослања на пољопривреду и у том погледу аграрни развој је његов важан аспект, али је истовремено неопходна и његова мултифункционална допуна, да би могао да се одвија као *интегрални друштвени развој села* који није само аграрни, ни само привредни, него поред тога још и комунални и културни.
2. У структурном погледу, рурални развој има *наглашено просторни карактер* и у том смислу је битан елемент *регионалног* и *локалног* развоја. То је развој сеоског простора који је и у глобалном и у регионалном погледу маргиналан, те је његов *оптимални друштвени оквир увек и у свему локални*.
3. Као развој локалне заједнице у којој је природна средина главна компаративна предност, а често и основни развојни ресурс, модеран рурални развој је *изразито еколошки оријентисан,* те је пожељно да се моделира да буде не само економски него и еколошки одржив. У најразвијенијим друштвима, с најмодернијом пољопривредом, у последње време се афирмише нови концепт руралног и аграрног развоја, који је по своме примарном смислу изразито еколошки. Заговорници „одрживог развоја“ сматрају да капацитет природе да савлада загађење услед људских активности представља лимит економском развоју. По њима, очување физичког, хемијског и биолошког интегритета природне околине представља неприкосновену вредност за људе. Наука и технологија морају се прилагодити природи и човековим потребама, али се између технички могућег и етички пожељног уочава јасна разлика и често противречје. Присталице „одрживог развоја“ истичу штетне последице тзв. генетске зелене револуције на научно-технолошким основама. Генетска зелена револуција уводи „чудотворне“ семенке и агрохемикалије које са собом доносе многе нове проблеме: новим биљкама недостаје природна отпорност на штеточине, потреба за вештачком хемијском заштитом се повећава, трошкови се увећавају, фармери постају зависнији од експерата, земљиште и површинске воде се загађују, а здравље људи угрожава.

Мисли се да обичан сељак, уз помоћ сточне запреге, може да произведе до 10 калорија енергије за једну утрошену калорију, док модеран амерички фармер за сваку калорију која се створи у његовом производном процесу утроши 10 калорија (нафте, хербицида, пестицида, вештачког ђубрива или нечег другог). Све је више хране која се добија из таквог утрошка енергије која загађује биолошке екосистеме. Да би се производња повећала, повећавају се улагања и утрошци енергије. Модерна технологија тако ствара „опасан вртлог све већег додавања енергије и све већих губитака. Производни ефекти, у односу на улагања, бивају све мањи“. Израз „одржива пољопривреда“ указује на овај опасан вртлог и представља модерну верзију алтернативне пољопривреде.

Такав је случај и с концептом „одрживог" аграрног (и руралног) развоја којег ваља схватити као један у суштини алтернативни, али по свему модеран развојно-еколошки пројекат који у себи интегрише две врсте активности у савременим системима пољопривреде: (1) штедљиво управљање ресурсима (земљиштем, водом и енергијом) и (2) примену чистије и здравије технологије (ограничена, строго контролисана и еколошки одговорна примена хемикалија, а нарочито одговоран трансфер гена и свих других еколошки ризичних средстава и поступака). Проблем се, међутим, огледа у противречној чињеници да *систем „одрживе пољопривреде", с једне стране, не може да пренебрегне потребу сталног (на дужи рок одрживог) квантитативног повећавања пољопривредне производње, али уз побољшање квалитета хране и очување (одржавање) природних ресурса, на другој страни.* Спојити једно и друго, у стварном развоју, а не само у општим формулацијама, изгледа као реално неодржив захтев и практично неостварив развојни циљ. Зато се може рећи да је пројекат алтернативног и еколошки одговорног развоја и у најразвијенијим друштвима тешко остварив, а у онима која су неразвијена или су у свом развоју зависна, као наше друштво, то је умногоме утопијски циљ. Од природних ресурса оскудица воде је најизраженија, а од ризичних технологија употреба хербицида и пестицида је најургентнији проблем који се за сада може само ублажити природном селекцијом сорти отпорних на штеточине и механичким уклањањем корова.

Одрживи рурални развој Србије представља по много чему типичан пример зависног регионалног и локалног развоја:

- Србија као држава и српско друштво као глобални оквир локалног развоја у основи су принуђени на маргинални статус европске полупериферије и то у крајњој линији утиче на услове у којима се трага за реалним моделима одрживог руралног развоја свих локалних средина у нас.
- Локални развој је увек структурно детерминисан глобалним околностима, али разлике у развоју конкретних локалних средина функционално су резултат разлика у квалитету актера и креативности модела који се у дотичним срединама остварују.
- Рурални развој Србије додатно је оптерећен дуготрајном политичком и културном маргинализацијом, као и просторно-демографском и економском девастацијом села и пољопривреде која је у многим локалним срединама прешла критичну тачку после које више реално није могуће зауставити спиралу пропадања, а поготово је тешко преокренути неповољне развојне тенденције.

Није могуће смислити, а још је мање реално планирати, некакав локални и рурални развој у условима опште друштвене стагнације и опадања, кад се не развија ни оно што је у центру, а поготово је нереално очекивање да се из центра индукује било какав развој периферије.

Први предуслов је глобално консолидовање (политичко и економско) Србије као државе и свих других глобалних институција српског друштва – без чега нема никаквог развоја, па ни руралног ни аграрног, а поготово оног који би се могао сматрати перспективним, континуираним и у том погледу одрживим.

Други предуслов се састоји у темељној промени глобалног модела развоја и развојне политике у Србији, с нагласком на регионални, локални и рурални развој. Такав би био нови и алтернативни ***модел интегралног руралног развоја*** који, поред модерне пољопривреде, у

селима подстиче оснивање малих индустријских предузећа, занатских радионица, разних типова задруга, услужних сервиса и агенција (као што су оне за сеоски туризам), све до модерно дизајниране традиционалне кућне радиности и сеоског културног (фолклорног) стваралаштва. Тај модел подразумева и у себе укључује економски, политичко-институционални и културни друштвени развој, и то на глобалном (европском), државном (националном), регионалном, локалном (општинском) и месном (сеоском) нивоу. Његова мултифункционалност и структурна вишедимензионалност огледала би се и у томе што би овај модел морао у себи да интегрише све напред наведене и различите аспекте, актере и политике друштвеног развоја.[135]

Тако би, рецимо, интегрални рурални развој увек пратиле одговарајуће мере алтернативне аграрне, популационе, социјалне и културне политике на селу. То до сада није био случај, јер су то обично биле међусобно неповезане, привремене и палијативне мере, често супротстављених секторских политика, чији су резултати довели данашње српско село и пољопривреду у веома тешко стање. Уместо тога, Србији је данас неопходна *нова аграрна и социјална реформа*, као један сложени пакет структурних промена, које би омогућиле велики развојни заокрет, не само у селу и пољопривреди него у целом српском друштву.

Српско село је данас, после свега што је преживело, економски и у сваком другом погледу постало зависније од државе много више него некадашње село, а у међувремену је увелико социјално девастирано. Као таквом, нашем селу данас недостаје више неопходних услова за развијање пољопривреде: правно и технички уређено земљиште, образована радна снага, већи сточни фонд, јефтинији капитал, па према томе, трајнији интерес и здравија мотивација младих људи да се баве пољопривредом и да остану да живе у селу. У том смислу неопходне су синхронизоване и темељне системске реформе, како на глобалном тако и на локалном (општинском и месном) нивоу друштвене организације српског села и пољопривреде.

Реформа је данас код нас често коришћена реч у јавном дискурсу, али нико не помиње реформу која је Србији најпотребнија. У условима дубоке економске кризе из које се Србија може извући само оживљавањем производних сектора реалне привреде расте релативни значај пољопривреде као привредне гране која је и иначе за Србију посебно значајна. Важност пољопривреде за Србију се не огледа само у томе што је Србија већ поодавно у прилици саму себе да храни или што у њеној претешкој историји није било времена када би људи масовно умирали само због глади. Данас је пољопривредна производња, поред свих проблема с којима се суочава, не само најжилавији него и најбитнији чинилац посрнуле српске привреде која је тек почела некако да се опоравља од шока који је доживела због распада државе и правног поретка, због међународне блокаде и домаћег транзиционог грабежа, а сада је суочена са светском економском кризом за коју је сасвим неспремна.

Српска пољопривреда је већ дуго у стању хроничне исцрпљености зато што је деценијама била принуђена да обезбеђује прехрањивање и просто преживљавање нашег становништва. Као таква, она је структурно неприлагођена за развој, а посебно за све оштрију конкуренцију на међународном тржишту. Наша аграрна структура је толико неповољна за

[135] Агроекономисти у последње време говоре о „мултифункционалној пољопривреди“ која се сасвим уклапа у социолошки адекватнији модел интегралног руралног развоја. У том смислу су значајни зборници радова са међународних научних скупова које крајем сваке године организује Институт за економику пољопривреде из Београда, у сарадњи са Задружним савезом и Привредном комором Србије, са пољопривредним факултетима и агроекономским институтима из Србије и неких других држава из региона.

модеран аграрни, рурални и укупан друштвени развој да је право чудо како се уопште забележи понеки позитиван биланс у извозу и у још понечему. Такви биланси су само релативно гледано позитивни, јер су резултат још лошијих перформанси других области српске привреде с којима се пољопривреда пореди. Или су последица уцењивачки умањиваних откупних цена пољопривредних производа неорганизованим произвођачима хране који су препуштени на милост и немилост монополиста свих врста (увозника репроматеријала, извозника пољопривредних производа и политичке менаџерије). Само мањи део позитивних биланса је економски здрав и то су изузеци за које су заслужни код нас веома ретки успешни аграрни предузетници који су продуктивно, а не шпекулативно оријентисани.

У Србији још преовладава ситно пољопривредно газдинство, с више малих парцела неправилног облика у којима је још пре неколико деценија уочен „сукоб трактора и међе“ који је данас још већи анахронизам него што је био кад је започета механизација наше пољопривреде која је, иначе, у међувремену успорена и скоро онемогућена. На техничку непогодност земљишне структуре надовезују се противречности власничких односа над пољопривредним земљиштем које, као ограничен развојни ресурс од јавног значаја, није ни минимално правно заштићено од разних злоупотреба. Разноврсним друштвеним и еколошким ризицима нарочито је изложено пољопривредно земљиште у друштвеном, државном и задружном власништву, поред аутопутева и у близини великих градова, које на сумњив начин мења титулара и намену, а често се и технички распарчава и оно мало крупних парцела (тамо где су оне раније постојале). Сасвим је разумљиво што тако запуштено земљиште није лако ни наводњавати ни штитити од поплава и ерозије, што додатно чини нерентабилним његову производну употребу, а евентуалну пољопривредну производњу доводи у сасвим подређен положај – не само у међународној размени него и на неразумно отвореном домаћем тржишту.

Ако се свему овоме додају оскудни, нередовни и несистемски креирани подстицаји нашој пољопривреди из сиромашног државног и још сиромашнијег аграрног буџета, нерегулисано аграрно тржиште и правно несигуран привредни амбијент, необразовани пољопривредници и неразвијене стручне службе, депопулација села и сенилизација пољопривреде (који се могу посматрати и као узрок и као последица наведеног стања) – онда се лако може закључити да су основне препреке за развој српског аграра системске и структурне, дубоке и трајне. Такве препреке се не могу уклонити никаквим текућим мерама аграрне политике – ове или оне српске владе и(ли) надлежног министарства.

Све су ово разлози због којих је данас у Србији неопходна ***нова аграрна реформа*** као комплексна мера алтернативне аграрне политике којом се темељно и системски мења аграрна структура – земљишни односи, правно-организациони, економски, техничко-технолошки и културни (образовни и мотивациони) оквири – и на оптималнији начин креирају и комбинују неопходни чиниоци модерне и развојно перспективне пољопривреде. Парадоксална је околност да је таква реформа одавно била потребна, те да би се неопходна (и не мала) финансијска, техничка и сва друга средства за такав подухват од националног значаја лакше нашла у боље стојећим временима, али да је данашње кризно време у једном битном смислу погодније за практично покретање оваквих пројекта: дубока економска криза је немилосрдно разоткрила све структурне противречности (не само у нашем аграру) и она гони све актере да више не одлажу неопходне реформе.

Оваква каква је данас, српска пољопривреда није у стању ни саму себе да одржава, а поготово није у стању да буде чинилац развоја (ни само руралног, а поготово ширег интегралног, глобалног, еколошки одговорног и у том смислу „одрживог“). А без развијеније пољопривреде Србија неће моћи да се извуче из актуелне кризе нити да се континуирано развија у посткризном периоду. Да имамо нешто друго као ресурс, што би компаративно било погодније од пољопривреде као једног од важних сектора укупног развоја, можда бисмо још неко време могли у Србији да одлажемо аграрну реформу. Чињеница је пак да ни краткорочно, а поготово средњорочно и дугорочно гледано, у развојном погледу немамо ништа боље и перспективније од пољопривреде. Главни доказ да је тако јесу велике наде које се полажу и у овакву пољопривреду каква је она данас, али је велика опасност да се превиди да су такве наде нереалне ако се у Србији што пре не спроведе темељна аграрна реформа.

Предстојећа аграрна реформа у Србији би утолико морала да буде нова, јер би се разликовала од свих досадашњих. Аграрна реформа после Првог светског рата усклађивала је земљишне односе у новоствореној југословенској држави чији су поједини делови имали веома различиту аграрну историју, а њом је требало пропратити и масовне ратне и послератне колонизације. Главни мотиви друге велике аграрне реформе (после Другог светског рата и социјалистичке револуције) били су, такође, превасходно политички, с тим што је она била радикалнија од прве. И ову реформу прати масовна колонизација (као ратно-послератна „размена становништва“), али као револуционарна мера она мења и својинске односе над земљом, укида средњи и крупан посед и промовише колективизацију пољопривреде. Обе претходне реформе долазиле су после великих светских турбуленција, као што би и ова трећа могла да буде. Разлика је само што ова нова аграрна реформа не би дошла тек као прост епилог распада државе, контрареволуционарне транзиције и светске економске кризе, него би омогућила структурно прилагођавање српске пољопривреде ради лакшег превазилажења свих наведених криза и могућег будућег развоја. Као таква, она не би имала превасходно политички, већ економско-развојни значај. То би значило да у новој аграрној реформи номинална промена власништва над земљом не би имала онај значај који је имала у претходној комунистичкој реформи. Политички мотивисана постсоцијалистичка транзиција је увелико већ довела до реприватизације земљишта које је ранијом „експропријацијом експропријатора“ било колективизовано. Тиме су остварени прокламовани политички циљеви, али у економском погледу није дошло до значајнијег побољшања у пољопривредној производњи (као, уосталом, и у случајевима претходне две аграрне реформе). Досадашње искуство с променама својинских и с њима повезаних свих других аграрних односа, дакле, потврђује закључак да идеолошки мотивисани и политички исфорсирани реформски пројекти не дају очекиване резултате у пољопривреди (као, уосталом ни у једној другој области у којој креативни и вредни актери само својим непрекиданим напорима могу систематично да унапређују поље свога деловања и производе нека вредна материјална или духовна добра).

Ако нам је јасно каква не би требало да буде нова аграрна реформа, остаје да се нешто више каже о томе ***ко*** *би могао* и ***како*** *би требало* да је концептуализује, организује и практично спроведе?

Сумње нема да нова аграрна реформа може да буде успешна само ако буде покренута и спровођена као ***државни развојни пројекат од националног значаја.*** То подразумева озбиљну јавну расправу и неспорну сагласност, најпре међу заинтересованим и

компетентним актерима о дубини, ширини и моделу аграрне реформе, што би се испоставило као приоритетан политички задатак надлежним и одговорним државним органима. Неопходни предуслови за успешно спровођење оваквих развојних пројекта су некорумпирана и ефикасна државна управа, одговарајућа финансијска средства и добро организовани тзв. аграрни интересенти.

Нажалост, у Србији данас ниједан од ових неопходних предуслова не постоји, а кад би неки од њих и постојао, он сам по себи и без оних других не би био довољан. Зато би логично било да „великој аграрној реформи" претходи једна нимало мања „реформа државне управе", али одлагање једне због друге у кризним временима значи блокаду и једне и друге – а то је најгора и најштетнија опција.

Стратешки гледано, нова аграрна реформа могла би по своме значају за укупан друштвени развој да се упореди с пројектом изградње модерних трансевропских саобраћајница кроз Србију или с проширењем енергетских капацитета. Додуше, за изградњу модерних аутопутева и „брзих пруга" кроз Србију странци су заинтересованији него за реформу аграрне структуре и већу конкурентност српске пољопривреде на међународном тржишту. У сектору пољопривреде странце највише занима својина над пољопривредним земљиштем и они ће на све начине настојати да дођу у посед што већих површина наше најплодније земље. А кад је реч о код нас недостајућим страним финансијским средствима, морамо знати да ће нам она увек бити доступнија за пројекте који су приоритетнији странцима. Пошто код богатих „нема бесплатног ручка", наивно је ослонити се само на очекивање озбиљних европских донација, па ни повољних кредита. Зато је за успешан развој неопходан и ослонац на своје снаге и сопствену акумулацију. Пошто кредите с високим каматама морамо враћати, треба их узимати за оно што је приоритетно нама, а не странцима и само онда кад се једино њима омогућује развој чија је вредност већа од цене кредита. Стране кредите смемо узимати само за најнужније стратешке инвестиције и само онда када смо у стању да их враћамо ефектима таквих пројеката.

Чињеница је да су веома скупи пројекти техничког уређивања (комасације, мелиорације) пољопривредног земљишта, а посебно изградња преко потребних система за наводњавање. Они нису за Србију ништа мање важни од улагања у саобраћајну или енергетску инфраструктуру, чак и у смислу посредних ефеката јавних радова у аграру на свеукупно оживљавање посрнуле српске привреде. То што су странци више заинтересовани да финансирају изградњу путева и железнице преко Србије је разумљиво, а средства за пројекте који су нама важни морамо почети сами да прикупљамо. Тешко је замислити оправданији разлог за покретање јавних радова у Србији од оних за техничко уређивање земљишта (комасације), заштиту од поплава и за наводњавање. При том би се актуелно просецање траса за нове путеве и пруге или изградња нових хидроакумулација, уз које иду обимне правне и техничке интервенције на пољопривредном земљишту, могли координирати с неопходним комасацијама и мелиорацијама преосталог земљишта у истим подручјима. На то би чак и постојеће законске одредбе које се односе на заштиту пољопривредног земљишта обавезивале потенцијалне инвеститоре или оне који би им одобрили наведене пројекте. Ако би се све ово симултано радило, било би знатно јефтиније, а добило би се и на времену – што је можда и најважније. Проблем је данас само што се тога нико не сећа, нити то помиње као реалну могућност – иако је управо текућа операционализација других инфраструктурних пројеката од националног значаја права прилика за комплементарне пројекте у аграру, коју нипошто не би ваљало пропустити.

б) Шта да се ради?

1. **Узети се у памет**. П(р)озвати све научне институције које се баве селом и пољопривредом (факултете и институте) и ставити им у приоритетни задатак да у свом домену проуче проблеме и што пре одговоре на напред постављено питање.
2. **Покренути јавну расправу**. Стручне одговоре на питање шта да се ради у српском селу и пољопривреди тематски систематизовати, ставити на увид најширој јавности и узети као основу за озбиљну јавну расправу у којој би се демократски тестирала сама идеја аграрне реформе и алтернативни начини њеног спровођења.
3. **Институционализовати пројекат.** Народна скупштина би требало да формира Национални савет за село и пољопривреду, као надстраначко, независно и компетентно радно тело за стручно концептуализовање пројекта аграрне реформе, а Влада да формира међуресорно Министарство за аграрну реформу, као свој политичко-управни орган за њену оперативну припрему и практично спровођење.
4. **Организационо повезати све заинтересоване.** Идентификовати све заинтересоване научно-стручне, економске, политичке и социјалне институције, интересне организације и удружења из области аграра, просторног планирања и социјалне заштите – на нивоу државе, региона, општина и насеља и на погодан начин институционализовати њихову активност (права и обавезе) у поступцима припреме и спровођења аграрне реформе на одређеном подручју.
5. **Укључити сва средства јавног информисања.** Позвати сва средства јавног информисања да у свим фазама и на свим нивоима будно прате и одговорно обавештавају демократску јавност Србије како се припрема и спроводи аграрна реформа, који је проблеми прате и како се решавају.

в) Шта се овде предлаже?

I. Реформа политичког система. Без политички одговорне државне управе ниједна друга реформа у српском друштву неће се моћи покренути нити ће се моћи практично спровести. У политичкој сфери реформа би обухватила:

1. Реформа изборног система *којом би се пропорционални партократски систем заменио већинским*. Тиме би оживела ***народна самоуправа*** као традиционални облик ***српске демократије*** у којој сви грађани бирају и лако смењују своје представнике на свим нивоима власти. Да би се знало ко стварно има већинску подршку грађана, *сви пунолетни грађани би имали обавезу да изађу на изборе,* која би се законски прописала као обавеза из које проистичу сва друга политичка и социјална људска права. Државна власт која би била тако изабрана имала би пун и *неокрњен демократски легитимитет* да предузме све друге друштвене (политичке, економске и културне) реформе у Србији:

– да децентрализује државну управу и развије локалну самоуправу;

– да направи радикалан заокрет од неолиберално интернационалне ка домаћинској националној економији у којој су уравнотежени механизми државног и предузетничког планирања и тржишног прилагођавања;

– да покрене и спроведе нову аграрну реформу као неопходну промену правног оквира

за национално одговорну и алтернативну аграрну политику и политику интегралног руралног и просторно-регионалног развоја Србије.

2. Децентрализација државне управе којом би, без тешко изводљиве уставне промене Устава, органским законом локална самоуправа добила много већа овлашћења. Локалне специфичности у Србији, без штетне асиметрије и ништа боље вештачке (формалистичке) симетрије, могу да уваже само различите и еластичне форме аутономног функционалног повезивања општина и градова до нивоа аутономних области. То је модел системске регулације у облику *модуларне („гроздасте")* структуре која оптимално уважава реалне односе, различите локалне и регионалне интересе, различите развојне потенцијале и пројектоване циљеве развоја (локалног – руралног или урбаног, регионалног и глобалног). Овај регулациони модел теоријски се ослања на еластичну теорију система, а практично обезбеђује максималну функционалну координацију уз минимум координатора (без нерационалне бирократизације).

Уважавајући напред изнета начела, али и политичку реалност и затечено стање у територијалној организацији власти у Србији, па и нека сумњиво стечена права, које је као велико бреме проблема оставио ранији титоистички режим каснијим властима, неопходна је поступност у отклањању асиметрије у административно-територијалној организацији власти у Србији. Постојећа уставна асиметрија Војводине би у интересу стабилног демократског уређења државе Србије морала да се *уклања демократски и поступно* – без икакве штете по грађане с дотичног подручја и у њиховом најбољем интересу. Уместо укидања било коме било којих демократски стечених права остављена би била могућност да се органским законом Србије дозволи било којем подручју у Србији аналогна *„функционална аутономија плус"*, коју би грађани с тог подручја сами организовали и финансирали. Пошто је постојећим Уставом Републике Србије допуштено, органским законом Народне скупштине би требало да буде уређено како да општине, градови и аутономне области с било којег подручја Србије, било да су с подручја данашње Војводине, централне Србије или с Косова и Метохије ако желе својеврсну *„локалну самоуправу плус"* (као заједницу својих општина) могу функционално да се повезују и међусобно да се удружују у остваривању својих заједничких интереса. У ту сврху би, по законом утврђеној процедури коју прописује Народна скупштина, на нивоу аутономних области могло да се формира одговарајуће извршно веће као својеврсно паритетно координационо тело локалних самоуправа.

Пошто тако формиране аутономне области не би имале изворну законодавну власт (која, иначе, спада у делокруг федералних јединица), њихове скуштине не би биле обавезне. У случају да се због контроле над извршним већем области ипак конституишу *делегатске скупштине*, у њиховом саставу би били сразмерно заступљени представници општина и градова дотичне области.

При том би се морали задовољити следећи услови:

– **Општине** и **градови** могли би се удруживати у аутономне области само у циљу међусобне координације развојних пројеката и заједничког вршења јавних послова који се остварују у оквиру њихових изворних надлежности. У том случају скупштине општина и градова део својих надлежности преносе на одговарајуће паритетно координационо тело (извршно веће уже или шире области) и обезбеђују финансијска и друга средства за остваривање заједничких развојних пројекта.

– Удруживање општина и градова, као административно-територијалних јединица, у веће функционалне целине са својеврсном „локалном самоуправом плус“, не сме да има парадржавну форму ни националну ексклузивност – јер и једно и друго има сецесионистички потенцијал и угрожава мултиетничност Србије. Мањинска права би се штитила спречавањем мајоризације мањинских заједница на свим нивоима власти које би непосредно обезбеђивала држава Србија.

– Регионални развојни пројекти од ширег националног интереса треба да буду организационо и финансијски потпомогнути с глобалног државног нивоа, а системску солидарну потпору имали би сви пројекти којима се уклањају или ублажавају неравномерности у друштвеном развоју, као и пројекти ширег регионалног повезивања који имају развојни карактер, подстичу економске интеграције, међусобну културну сарадњу, слободну комуникацију и дух толеранције. У исту сврху солидарне развојне и социјалне фондове морају имати све општине, градови и аутономне области, који би били функционално повезани (преко одговарајуће „функционалне мреже“) с истим таквим фондовима на националном нивоу.

Посебну државну потпору имали би *„трансрегионални“ развојни пројекти* организовани на принципу *„функционалне мреже“* у форми ***заједнице општина и градова*** које имају привремени или трајни заједнички интерес (као, на пример, заједничко коришћење река и одржавање режима вода, система за наводњавање и заштиту од поплава, изградња и одржавање одређених пруга и путева, еколошка заштита, развој брдско-планинских подручја). Такве „функционалне мреже“ би стварале и одржавале еластичну, ефикасну и јефтину модуларну („гроздасту“) структуру системски повезаних локалних и регионалних пројекта који би се међусобно разликовали (као пуцета у једном грозду) и одражавали би различите потребе, могућности и циљеве локалног и регионалног развоја.

Основне разлике између овако замишљених „функционалних мрежа“ и традиционалних територијалних структура власти јесу већа ефикасност и мањи трошкови одржавања првих у односу на друге. Србија је исувише мала и сиромашна да би могла да издржава паралелне администартивне структуре на више од два нивоа државне организације. Централна државна управа и локална (општинска и градска) самоуправа су неизбежни нивои територијалног организовања власти, а регионални (обласни) нивои требало би да буду факултативни, с њима комплементарни, али не и паралелни. У том случају обласни (регионални) органи власти требало би да се прилагоде извршној функцији координације унутар и између два основна нивоа државног организовања (локалног и републичког) без посебних финансијских трошкова и административних кадрова. Тако би се оптимално сусрела два комплементарна реформска процеса у Србији: (1) децентрализација (деконцентрација) државне управе; (2) оживљавање народне самоуправе.

2.1. ***Децентрализацију*** **државне управе** у Србији треба доследно спровести *деконцентрацијом државних органа* и преношењем функција „одозго према доле“ и оптимизовати је на два основна и једном посредујућем нивоу: на (1) централном (републичком), преко (2) обласног (регионалног) до (3) локалног (општинског, градског и месног) нивоа државне управе (од министарстава, преко обласних и локалних начелстава и секретаријата, до сеоских месних канцеларија). Основно правило било би препуштање сваком нивоу власти оне функције коју тај ниво може најквалитетније сам да обави, уз непрекинути ланац контроле виших органа над нижим, али с тенденцијом сужавања централних управних (државних) функција само на оне

од глобалног националног значаја.

2.2. ***Народну самоуправу (аутономију)*** треба организовати „одоздо према горе“, такође на три нивоа: на (1) локалном (месном и општинском), (2) регионалном (обласном) и (3) глобалном (републичком). Полазећи од зборова грађана и месних заједница, преко скупштина општина и градова, извршних већа области, до Народне скупштине и Владе, артикулисала би се слободна (аутономна) политичка воља грађана у оквиру административно-територијалних јединица – као што су насеља (села и градови), општине, аутономне области и држава Србија.

Територијално-политичке јединице у Србији као држави би, према томе, биле (1) ***општине,*** *(2)* ***градови*** *(градске општине)* и *(3)* ***аутономне области*** *(региони).* Изворна овлашћења, поред државе, имале би још само општине (сеоске и градске), док би области (региони) имали нека овлашћења која су добили „одозго“ од државе (деконцентрацијом власти) и „одоздо“ (поверавањем заједничких послова за више суседних општина од стране самих тих општина).

Уз постојеће и нове општине, формирале би се градске самоуправе за све градове који на свом ужем подручју имају више од једне општине, а обавезно за све градове преко 100 хиљада становника. Могућност за неки облик градске самоуправе треба оставити свим градовима, па и оним мањим, с тим што њена форма не мора да буде за све иста.

Свака аутономна област била би *полицентрично организована.* У сваком од градских и општинских центара дотичне области било би координационо седиште неког за ту локалну средину посебно важног друштвеног функционалног сегмента (саобраћаја, индустрије, пољопривреде, здравства, школства, културе и сл.). Полицентрично распоређене државне институције и извршно-политичка тела области (регионални секретаријати) утицали би на равномеран локални развој целог региона. Све развијенија информатичка комуникација омогућује ефикасну координацију свих заједничких функција, без пуно састанака, путовања, дневница, бирократских процедура и сувишних трошкова. Само тако би се спречило да се пожељна децентрализација нерационално централизоване Србије не заврши још нерационалнијом полуфеудалном и парохијално ретроградном централизацијом појединих њених ужих области или ширих региона.

II. Нова национална економија. Развој села и пољопривреде у огромној мери зависи од развоја неког конкретног друштва као целине. Аграрна политика је само један сегмент економске политике на националном плану. Није могуће један приступ имати у националној економској политици уопште, а други у аграрној политици, с којом је непосредно повезана политика руралног и регионално-просторног развоја. На нивоу теорија средњег обима у свакој науци, па и у економској, постоје у разним временима и приликама разне, често међусобно супротне, па и конкурентски супротстављене теорије. У замршеном клупку конкурентских теорија збуњују се сви они који изгубе здрав разум и почну да мисле туђом главом, за које мудри сељаци кажу да с њима нешто није у реду кад „свој хлеб једу, а туђу бригу воде“. Здрава сељачка филозофија живота, па и економије као и свега другог, позива свакога да се сам стара о себи и својој породици, па потом о својим рођацима и комшијама, о свом селу и својој општини, о свом крају, свом народу и својој држави.

Добра економија је по својој изворној суштини одувек била вештина доброг вођења сопственог домаћинства (грчка реч „оикос“ = домаћинство). Наша национална економија би морала прво да се врати у окриље традиционалне домаћинске пословне етике, па тек потом да заплови Моравом, Савом и Дунавом у разне европске, прекоокеанске и друге светске

интеграције. Пре него што се озбиљно одговори на питање ***шта да се ради***, морало би да се одговори на претходно питање ***шта више не би смело да се ради –*** да Србија не би даље срљала у своју економску (и сваку другу) пропаст.

III. Нова аграрна реформа. Унапређење пољопривреде и одрживи економски, социјални и културни развој села у Србији данас више није могућ без темељне промене системског правног оквира у областима које су од животног значаја за људе који се баве пољопривредом и који станују у селима – што је истовремено и стратешки национални и државни интерес. После распада државе, дугогодишњих спољних санкција, ратова, постсоцијалистичке транзиције и унутарњих блокада аграрног, руралног и свеукупног друштвеног развоја, Србија би сама морала добро изнутра да се преуреди да би могла успешно да приступи било каквим ширим, а поготово европским интеграцијама. Кад је реч о аграрном сектору и области руралног развоја, реформа би морала да уклони структурне неусклађености и развојне блокаде у (1) у земљишним односима, (2) у организацији пољопривредне производње и (3) у просторној организацији мреже насеља у Србији.

1. Земљишни односи. Новим законима о поседовању, коришћењу и располагању пољопривредним земљиштем нагласити посебан значај плодне земље као ограниченог природног добра од општедруштвеног значаја, над којим нико не може да има неограничену својину. У том смислу нове земљишне законе треба прилагодити најбољој српској и европској правној традицији у којој су уравнотежене економско-тржишне и социјално-егзистенцијалне функције пољопривредног земљишта за сељаке пољопривреднике, за аграрне предузетнике и државу Србију. Тиме се аграрна реформа у целини доводи у оквире уравнотежених тржишних и државно-планских начела привређивања и постаје стуб социјално одговорне аграрне економије и одрживог руралног развоја. Земљишни закони би требало да обезбеде економски рационално и еколошки безбедно и одрживо коришћење пољопривредног земљишта, да олакшавају и подстичу његово техничко уређивање, хидромелиорације, очување биолошког и физичко-хемијског бонитета и одговарајуће климатско и географско зонирање.

При том би требало користити правно искуство најразвијенијих европских држава, укључујући преузимање законских решења оних земаља које су ефикасно заштитиле оне који се сами баве пољопривредном производњом и живе на подручју на којем је катастарски укњижено дотично земљиште. За нас би било корисно искуство Данске, Аустрије, Немачке или Француске које би се у реформи земљишних (власничких и других) односа могло комбиновати с најбољом српском традицијом у којој својина над земљом никад није била апсолутна и неограничена.

Неопходно је да се и приликом коришћења, а нарочито при купопродајама, урачунава стварна *диференцијана рента* одговарајућих земљишних парцела. То што је нека просечна парцела постала баснословно скупа, зато што је поред ње новоизграђени систем за наводњавање, аутопут или је постала привлачна за изградњу пословних или стамбених објеката, није заслуга њеног власника, па ни приходи од продаје или закупа не могу припасти само њему. Такве парцеле би морале да буду знатно више опорезоване, а надокнада за њих у реституцији имовине би морала да буде знатно мања. Новчани фонд који би се тако оформио користио би се за подршку онима који би са својим породицама отишли у пределе који остају без сеоског становништва и тамо се бавили пољопривредом. У тим крајевима држава би

куповала или на 50 година закупљивала напуштене куће и пољопривредна газдинства и давала их на коришћење онима који би хтели и могли да их користе, а сами немају сопствена средства за пристојну егзистенцију. Организациони облик ових аранжмана биле би **сеоске задруге општег типа** у којима би се могли организационо повезати, па и интересно умрежити, стари одсељени власници и нови досељени корисници напуштених пољопривредних газдинстава у подручјима Србије у којима је изражена депопулација. Такве ***задруге-матице*** могле би се формирати и у свим другим подручјима, а могле би и да имају своје **сеоске** (произвођачке и прерађивачке) и **градске** (трговачке и потрошачке) одељке. Ако би се у Србији формирало више таквих задруга и задружних савеза на свим нивоима (општинским, регионалним, националним), српско задругарство би као систем организованих и непосредно заинтересованих задруга и задругара могло да створи реалну алтернативу мултинационалним трговачким ланцима који уцењују наше произвођаче прехрамбених производа премалим, а потрошаче хране превеликим ценама.

2. Организација пољопривредне производње. На прецизно нормираним својинским овлашћењима над пољопривредним земљиштем, као и над финансијским и друштвеним капиталом који се активира у пољопривреди, успоставили би се еластично креирани различити организациони облици пољопривредне производње, прераде и промета пољопривредних производа. На плурализму правних својинских облика заснивао би се и плурализам организованих аграрних институција у овој области, као што су:

- ***Породична пољопривредна газдинства***: мала, средња и велика.
- ***Пољопривредне задруге***: опште (матице); специјалне; локални, регионални и национални задружни савези.
- ***Пољопривредна предузећа:*** мала породична, средња акционарска, велика холдинг агро-индустријска.

У области финансијских услуга у пољопривреди, држава Србија би била обавезна да оснује ***Аграрну развојну банку*** преко које би се пласирала средства из аграрног буџета, кредитирала и субвенционисала пољопривредна производња и извоз пољопривредних производа. Ова банка би истовремено имала обавезу и право да контролише пословање штедно-кредитних одељења у пољопривредним задругама чије постојање и деловање треба поново омогућити новим законом о задругама, изменама закона о банкама и финансијским институцијама, као и одговарајућих одредби закона о облигационим односима и других за ово релевантних прописа. Тиме би било осигурано законито финансијско пословање штедно-кредитних одељења задруга и обезбеђен новац задругара који би у њих био положен.

У социјалној области аграрном реформом би сви нивои државне управе и локалне самоуправе (од републичке управе, преко регионалне, до општинске и месне сеоске самоуправе) добили прецизно разграничена права и дужности у пословима организовања и подстицања пољопривредне производње и руралног развоја.

Репрезентативни аграрни синдикати и специјализована (гранска) пословна интересна удружења пољопривредника требало би да буду системски укључена, на свим нивоима власти, у све фазе конципирања, креирања и спровођења свих оних мера аграрне политике које се тичу њихових непосредних интереса.

У области ширења и преношења неопходних стручних знања за модерну пољопривреду,

посебан системски положај и улогу би требало да добију пољопривредни факултети и научни институти, више и средње стручне школе и локални центри за трансфер знања у пољопривреди – којима би требало правно прецизирати одговарајуће задатке и овлашћења у пословима аграрног и руралног развоја и за то им приоритетно обезбедити потребна финансијска и техничка средства.

У овоме, као и у већини других реформских иновација у аграру, добри примери праксе у европским земљама, и поред знатних разлика у степену нашег и њиховог економског и друштвеног развоја, могу се користити као прототип и за наша институционална решења. У овој области имамо највише реалних изгледа да се приближимо Европи, уместо што настојимо да их „стигнемо и престигнемо“ кад безглаво срљамо у проблематичне приватизације и још проблематичнију продају државног пољопривредног земљишта – не само „мангупима у нашим редовима“ него истим таквим или још горим и још штетнијим странцима. Тако нешто се у озбиљним европским земљама није дешавало најмање у последњих сто година. И због тога они имају пољопривреду на коју се вреди угледати.

3. Просторна реорганизација мреже сеоских насеља. Сеоска насеља су код нас настајала спонтаним, а често и хаотичним, згушњавањем случајно насељених предела. У тешким историјским околностима ти предели су били погоднији за скривање од туђинске власти, од којечијих војски које су пролазиле куд им је лакше било проћи и узгредно бахато пленили, пљачкале и убијале све на које су наилазиле, него што су били места подобна за развијену пољопривреду и добар живот. Народни сељачки геније је покушавао, а понекад и успевао, да и у најтежим околностима изнађе оптимална решења, избегавајући, с једне стране, не мале друштвене опасности, а бирајући, на другој страни, природне погодности и слободне сеоске просторе где је било добрих извора здраве пијаће воде и плоднијег пољопривредног земљишта које се могло крчењем претворити у обрадиве њиве.

Све друго је морало да се претрпи. А у трпљењу, сељаци су најиздржљивији, па су и трпели све док су морали. Тако су наши сељаци средином XX века дочекали револуционарни талас убрзане и хаотичне модернизације која се манифестовала као масовно напуштање пољопривреде (деаграризација), као бег са села (пресељавање у градове или демографска урбанизација) и као пражњење сеоских насеља од млађег виталног становништва (сенилизација и депопулација).

Кад су се друштвене околности измениле, очигледне опасности прошле, а нове могућности другачијег и бољег живота у граду отвориле се и за сељаке, они су масовно нагрнули у градове, остављајући у својим забаченим селима своје њиве мученице, старе куће и остареле родитеље. Депресивно ламентирање над овим неповратним процесима ником ништа добро не доноси, а понајмање онима који су се још задржали у селима која се у Србији убрзано празне и нестају. Од тога никакве користи нема ни Србија као држава ни српско друштво у целини, те према томе мора и прилагодити своју нову аграрну политику која би омогућила алтернативни аграрни и рурални развој и оних ширих сеоских подручја у којима се села празне и нестају. У њима још има живих људи, који имају људско право да достојанствено проживе своје старе дане, иако су сељаци. У тим подручјима су још увек извори здраве пијаће воде, бујне шуме и пространи пашњаци, а ни све њиве нису дефинитивно зарасле у коров. Чист ваздух, лепе реке и сеоски предели повремено привлаче градске туристе, од којих би преостали сељаци могли имати и некакве користи.

Није на крају, а није ни најмање важно, оно што само по себи не вреди истицати као једино, а то је ***стратешки национални интерес*** да широки југоисточни и погранични, углавном брдско-планински простори државе Србије не остану сасвим празни и да могу да живе својим цивилизованим животом у модерним и постмодерним временима наступајућег информатичког друштва. Алтернативна аграрна политика могла би и морала би да буде главна подлога алтернативне политике руралног развоја ових подручја, под условом да се овај њен аспект узме у обзир у предстојећим аграрним и свим другим текућим секторским реформама и политикама.

Прво што се мора учинити било би *аналитичко идентификовање различитих типова села* у Србији, јер би за сваки тип села требало операционализовати посебан модел аграрног и руралног развоја. На основу увида до којих је аутор дошао претходним разматрањем статистичких и других података о променама аграрне и руралне структуре у Србији, у погледу могућности за одрживи развој могу се разликовати следећи типови села којима се морају посебно прилагођавати разне мере секторских политика:

3.1. **Угашена села.** Поједностављено гледано, то су сва насеља у којима је пописано мање од десетак становника и које бирократска управа третира само као катастарске јединице. Добра је, хумана и одговорна она управа која успева да преостале становнике угашених села на погодан начин збрине, макар као социјалне случајеве. О таквим селима би што пре требало написати монографију, да се не заборави кад је село насељено, ко га је населио, одакле је дошао, како су људи у њему живели, зашто су из села отишли, куда су отишли и где се сада налазе они који су некад отишли или њихови данашњи потомци. Ако би неко млађи међу потомцима одсељених становника дотичног села, на свом фејсбук профилу или на посебно отвореном сајту с именом села, окупио *завичајну групу* рођака, комшија и њихових стварних или „електронских пријатеља“, осевапио би се као кад потомак своме претку подигне камени белег – да се не заборави да је некад постојао, иако га данас више нема.

3.2. **Нестајућа села.** То су села у којима је пописано мање од 100 становника, којих је 2011. у Србији било 1034. Овом типу би се могла придружити и многа села која имају испод 200 становника, ако су остала без деце и младих жена које још могу и хоће да рађају, ако су инфраструктурно запуштена, економски девастирана и прекомерно остарела. Кад се заједно посматрају угашена и нестајућа село види се да усуд нестајања вреба више од ¼ од 4709 насеља у Србији. Да би се нашао „излаз из безизлазне ситуације“ и очувала нада да се неко од ових села може одржати у животу или да бар природни ресурси могу на неки начин да буду сачувани и како-тако буду стављени у службу преосталог локалног становништва, сва таква села на нивоу конкретне општине треба комуникативно умрежити и створити ***виртуелне сеоске општине*** које би функционисале на савременим друштвеним мрежама. Као што у традиционалној претхришанској религији постоји веровање да је реална заједница живих и мртвих, у којој живи поштују мртве, а мртви чувају и помажу живе, тако се у постмодерном „друштву комуникативног деловања“ (Јирген Хабермас) посредством електронских медија може створити виртуелна заједница оних који су остали у селу и оних који су из њега отишли, али нису дефинитивно прекинули своје старе реалне везе него данас стварају и нове виртуелне. У временима кад се не само комуницира него и делује посредством друштвених мрежа, реално је могуће да се на једној електронској адреси (сајту неког конкретног села или

сеоске општине) створи и да практично делује виртуелна комуникативна заједница данашњих и бивших становника дотичног села. Ако не могу да се из Новог Зеланда, Аустралије, Америке или из Београда, па и Ниша, стварно и дефинитивно врате сељаци који су напустили село Мачју Стену у општини Куршумлија, којих је 1948. пописано 208, а 2011. само осам душа, њихове одсељене душе би могле, макар уз помоћ њихових унука који сатима сурфују по интернету, да „сврате“ на сајт општине Куршумлија. А кад "сврате", унуци ће видети одакле су им дедови отишли и шта су оставили у завичају у којем се у катастру на њиховим именима још воде неке парцеле. Могли би да виде гејзире вруће воде у Куршумлијској и Луковској Бањи, не тако велике као онај у Јелоустонском парку, али много више мањих и лепших. Можда се на мрежу пријатеља запуштене Куршумлијске Бање „закачи“ неко чији је деда некад давно отишао из Мачје Стене, сам се заинтересује или анимира неког радозналог и предузимљивог (а што да не и богатог) свог „електронског пословног пријатеља“ да у Куршумлији покрене неки посао или да бар дође као туриста у срећену Луковску Бању

Виртуелна сеоска општина била би, као ***завичајна комуникативна мрежа***, попут својеврсне виртуелне невладине организације, функционална допуна више или мање бирократизоване локалне општинске самоуправе. Тако би они који су отишли, заједно с онима који су остали и још су витални, водили рачуна о рођацима и комшијама којима је потребна социјална помоћ, као и о постојећим природним и културним добрима у њиховом завичају. Подразумева се да би у најсиромашнијим општинама, у којима се села брзо празне, држава разноврсним мерама своје социјалне политике морала финансијски и организационо да оснажи локалне општинске самоуправе и повећа капацитет њихових установа социјалне помоћи.

3.3. Одржива села. Тешко је, ако не и немогуће, статистички поуздано утврдити које је село одрживо, а које није. Ипак, много је већа вероватноћа да се дуже одржи у животу и да се развија село с више од 500 становника него оно испод 200. На сву срећу, у ову категорију (преко 500 становника) спада највећи број села, којих је у Србији 2011. било 2832. У Војводини су села највећа по броју становника и она су скоро сва одржива (само је 12 села 2011. имало мање од 100 становника). Треба навести да се овде термин одрживост не схвата у изворном еколошком смислу. Одржива су у социо-економском и демографско-статистичком смислу сва већа села, иако нека од њих могу да буду еколошки угрожена и у том погледу да не задовољавају критеријуме еколошке одрживости. Најодрживија су не само највећа него и најразвијенија села. У овај тип се пак сврставају само средње развијена села, а она која су развијенија од просека или су најразвијенија сврстана су у перспективна или у угледна села. Одрживост постоји на разним нивоима развијености неке конкретне аграрне и руралне структуре. Овом типу села одговара средњи ниво економске и социо-културне развијености.

3.4. Перспективна села. Према степену развијености своје аграрне и руралне структуре и своје комуналне инфраструктуре ово је тип натпросечно развијених села у Србији. Ово су села која имају неке своје компаративне предности у руралном развоју у односу на друга околна села и те предности и локалне ресурсе мерама аграрне политике и других политика у моделу интегралног руралног развоја треба валоризовати и подстицати онако како се то ради у сличним селима у развијенијим европским друштвима. Парадоксално је да се неко село може означити као перспективно у глобалном друштву

које се као целина налази у тешкој економској ситуацији, којом је блокиран његов развој, а није ни у нимало бољој политичкој ситуацији, у којој је стратешки дезоријентисано. Сељачка самодовољност на ниском нивоу задовољавања елементарних потреба помаже селу и сељацима да се лакше одрже и у тешким околностима, јер на боље нису ни навикли. То је перспектива одрживости, али за перспективу развоја села и пољопривреде, без блокада и дезоријентације, потребно је много више, а тога је данас у Србији заиста мало. Отуда су данас у Србији перспективна само она села која сама својим аутохтоним снагама (природним околностима и људским капиталом) без ичије спољне помоћи могу да до краја изнесу неки развојни пројекат, који покреће неки предузимљиви појединац с визијом, а прихвати и несебично и озбиљно подржи група његових рођака и комшија. Неопходан услов за успешно завршавање неког посла у селу је каква било подршка локалне власти, па макар она била и декларативна (само да не смета и да се криминално „не уграђује“ питањем „а где сам ту ја“?). Овај модел скраћене и ограничене перспективне и оних који би се могли боље и брже развијати кад би се глобални системски контекст променио тиче се не само сеоских него и многих других актера могућег развоја у Србији. Зато су Србији и неопходне системске реформе, макар такве да се превише не ометају они који би се сами могли развијати – кад већ изостају промене којима би се систематски подстицали и помагали у развоју они који то сами својим снагама и средствима нису у стању. А у селу и у пољопривреди Србије много је више ових других – којима је системска подршка за аграрни и рурални развој неопходна. Проблем је што њено изостајање представља не само блокаду развоја него чинилац који многе мале и слабе води у пропаст и нестајање.

3.5. **Угледна села**. Ово су села која другима могу да послуже као добар пример у неком важном аспекту сеоског живота, рада, становања, комуналне срећености насеља, пословне предузимљивости, културне или спортске традиције или било чега другог што подиже квалитет живота у селу. У нечем тако важном да буду угледна могу и мала и забачена, па и неразвијена села. Битно је да су у нечему добром и људском изузетна и да се у томе истичу у односу на своју околину, којој могу да служе као добар пример. Таква села су драгоцена као прототип за концептуализовање и димензионирање конкретних мера аграрне или неке друге политике у моделу интегралног руралног развоја које би биле примерене конкретним околностима на које треба да се утиче.

***

Спољне и унутарње околности су такве да ће и због њих српско друштво још дуго остати неразвијена европска периферија. Такви простори су осуђени на зависан развој докле год се сами препуштају спољним актерима (страним „инвеститорима“, „партнерима“, „пријатељима“) и другим спољним чиниоцима. Такав развој, логично је, увек ће највише бити у спољњем интересу. Он ће за нас бити мање штетан само ако домаћа памет (знање, наука) и људи (кадрови) буду макар равноправни, ако не и изнад нивоа богатијих и организованијих страних актера. У времену новог империјализма и неоколонијализма преживеће само она мала друштва која буду имала своје знање и кадрове, аутономну организацију и аутентично здраву мотивацију да озбиљно и приљежно раде (сељаци би рекли домаћински, а Доситеј „на ползу рода свога“). А то значи да пре свега раде за своје породично домаћинство, пољопривредно газдинство, предузеће, задругу, село, општину и државу.

Када би више уважавали страна искуства наших људи, наши данашњи радикални транзиционисти и реформисти пре би се уверили да је рационално не само прихватити неке цивилизацијске тековине и са Запада и с Истока, него је исто тако разумно сачувати неке цивилизацијски вредне националне и социјалне традиције као што су ***локална самоуправа, задружна солидарност, народна демократија*** – и уградити их у политички и правни систем, у социјално радно и породично законодавство. Да бисмо опстали, а нарочито да бисмо се развијали, као мало и сиромашно друштво морамо чувати и штитити своју највреднију традицију и своје највредније људе, а пречесто их се и олако одричемо.

Парадоксална је спирала неразвијености у којој мали и сиромашни своје најспособније стручњаке извозе у најразвијеније земље (где они стварају најмодернију технологију) а из развијених земаља увозе застареле и прљаве технологије и ислужене кадрове. Ни ми не можемо да за свој развој увеземо врхунске стручњаке (инжењере, лекаре, правнике) као што не можемо да купимо ни врхунске спортисте. Морамо сами за себе да их ишколујемо и селекционишемо и зато нам требају квалитетне школе, болнице, судови, клубови и све друге институције.

Упркос реално отежаним околностима, стратегија развоја Србије мора се у односу на те околности поставити проактивно, с циљем да их мења, а не само да им се пасивно прилагођава. Боља времена и повољније околности не вреди чекати, њима се промишљено и храбро мора поћи у сусрет и мењати их низом структурних реформи. Ниједан структурни проблем нити било која развојна блокада неће сами по себи престати да постоје, нити ће их било ко осим нас самих уклонити – јер то је само наш аутентични интерес, за чије остварење треба створити аутономну мотивацију. Стратегија развоја у таквим околностима је у ствари ***стратегија опстанка***, којој је примарни циљ да прво заустави пропадање, да потом стабилизује виталне функције и подстакне оздрављење, па тек онда да осигура какав-такав раст и пожељан развој.

До тада, преостаје нам само ***модуларни („гроздасти“)*** тип аграрног, руралног и сваког другог друштвеног развоја у Србији, који је, теоријски и емпиријски гледано, једини који је истовремено рационалан и реалан. Народски речено: ***уздај се у се и у своје кључе!*** То значи да је неопходно што пре *активирати оно што се има – да би се прибавило оно што недостаје*. Главни развојни ресурси – као што су новац, природна добра (клима, земљиште, воде, географски положај) и људи – код нас су више-мање оскудни, али су неискоришћени и они који постоје или се тако нерационално троше да понекад изгледа да се бахато разбацују. У том смислу би било реално и рационално *учинити оно што се може; с оним што се има; тамо где је могуће; с онима који знају, хоће и могу – јер су заинтересовани и мотивисани*.

За почетак, неопходно је у свакој нашој општини организовати институционализовану мрежу оних који *знају шта и како, с онима који хоће и могу – сад и овде,* да учине нешто добро и корисно за своје село, за своју општину и државу Србију. Савремена средства електронске комуникације омогућују да се у такву мрежу укључи велики број стручних и успешних људи из ***српске дијаспоре*** којима би се поверили важни (а понекад и најважнији) задаци у стратегијама, плановима и пројектима локалног, регионалног и националног развоја. Уместо празних апела „остајте овде“ (без посла и перспективе) и проблематичних калкулација с новчаним дознакама старих и нових „гастарбајтера“, крајње је време да се у обостраном интересу институционализују везе и односи држављана Србије који су грађани

других држава у ближем или даљем иностранству, с државом Србијом тако да они буду укључени у све развојне процесе и пројекте српског друштва. Много би било боље за српски народ и државу да они уопште не одлазе из Србије, али је за многе од њих одлазак био боља опција. Ако већ одлазе из земље Србије, нова средства кумуникације омогућују и Србији да њих сасвим не изгуби и њима да не изгубе Србију.

Овоме је потпуно аналоган однос оних који одлазе из села у градове, а данашња судбина напуштених села велика је опомена за државу Србију коју напуштају (као и села) најмлађи, најобразованији и највиталнији. Као и српска дијаспора, и ***завичајне мреже*** наших села могле би да активирају онај обично скривени људски капитал, који је раније из села отишао у ближе или даље градове. Ти људи су, са својим потомцима, у датим околностима, највише мотивисани да обједине и покрену све друге реалне потенцијале за аграрни и рурални развој својих напуштених и запуштених села. Неки од њих знају како, други могу и имају с чим, а трећи хоће да учине све што треба, па ако се добро умреже и домаћински обједине, могу да ураде за своје село што нико други не би могао. Ако пак они који су напустили своја села, своје куће и њиве, не учине ништа за оживљавање онога што је пре свега њихово, онда ће то морати да пропадне пре него што га неко други будзашто не узме, А то што (њихово) село пропада, треба да знају да никада оно што пропада није морало сасвим да пропадне, изузев кад „нико није мрднуо ни малим прстом“ да на време пропадање спречи.

7. ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић, Михаило (1910): *Држава и задругарство,* Београд.

Arensberg, Conrad, Kimball, S. (1965): *Culture and Comunity*, New York.

Балканско село у променама, Зборник (ур. Ђ. Стевановић), Београд.

Будућност села и сељака, Зборник САНУ (уред. Р. Лукић), Београд, 1985.

Благојевић, Марина (1997): *Фертилитет и родитељство – Србија деведесетих,* Београд.

Бобић, Мирјана (2003): *Брак или/и партнерство,* Београд.

Богданов, Наталија, Бабовић, Марија (2014): *Радна снага и активности пољопривредних газдинстава*, РЗС, Београд.

Бродел, Фернан (1992): *Списи о историји*, Београд.

Васиљевић, Зорица, Поповић, Весна (2014): Економско-финансијска компонента развоја села и пољопривреде, Зборник *Перспективе развоја села* (ур. Д. Шкорић), Одбор САНУ за село, Београд, с. 163–185.

Васић, Љиљана и др. (1998): *Задружна својина и враћање имовине задругарима*, Нови Сад

Веселинов, Драган (1981): *Аграрно питање у Југославији*, Београд.

Веселинов, Драган (1987): *Сумрак сељаштва*, Београд.

Влајинац, Милан, *Сељак и земља у току векова*, Београд, 1923.

Вујатовић-Закић, Зорка, *Аграрна економија*, Београд, 1995.

Вујатовић-Закић, Зорка (2000): *Кооп менаџмент, Основни задружни принципи и савремена пракса*, Београд.

Вукосављевић, Сретен (1953): *Организација сељачке земљишне својине*, Београд.

Вукосављевић, Сретен (1962): *Писма са села*, Београд.

Вукосављевић, Сретен (1965): *Социологија становања*, Београд.

Вукосављевић, Сретен (1983): *Социологија сељачких радова*, Београд

Вукосављевић, Сретен (2012): *Историја сељачког друштва*, *Сабрана дела*, књ. 1–6 , Службени гласник, Београд.

Гаћеша, Никола (1984): *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, Нови Сад.

Голубовић, Загорка (1981): *Породица као људска заједница*, Загреб.

Гостовић, Марко (1989): *Уређивање сеоске територије*, Београд.

Грбић, Владимир (1997): *Теорија сељачке економије и нова аграрна политика*, Београд.

Два века развоја Србије – статистички преглед, РЗС, Београд, 2008.

Димитријевић, Лаза, *Како живи наш народ, Белешке једног окружног лекара*, Београд, 1893.

Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: Свакодневница Србије на почетку трећег миленијума (2004): (ур. А. Милић), Београд.

Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих, (1995): ур. С. Болчић, Београд.

Дубић, Славољуб, *Социологија села*, Сплит, 1941.

Ђорђевић, Тихомир, *Наш народни живот*, том 1–4, Београд, 1984.

Ђурић, Војислав, *Иновације у друштву*, Ниш, 1975.

Ерић, Миливоје, *Аграрна реформа у Југославији 1918–1941*, Сарајево, 1958.

Ерлих, Вера, *Југославенска породица у трансформацији*, Загреб, 1971.

Жуљић, Станко, *Урбанизација на подручју Југославије*, Загреб, 1973.

Задругарство у процесу транзиције, Услови, законодавна регулатива и перспективе развоја, тематски зборник часописа Друштва економиста Београда *Економски видици,* 2002, бр 1.

Исић, Момчило, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995.

Јовановић, Драгољуб (1930): *Аграрна политика*, Београд.

Јовановић, Драгољуб (1997): *Сељак – свој човек*, Избор текстова, Београд.

Југословенска социологија села, Зборник Одбора САНУ за село (ур. Р. Лукић), Београд.

Koeter, Herbert (1958): *Landbevoelkerung im sozialen Wandel. Ein Beitrag zur laendlichen Soziologie*, Duesseldorf– Koeln.

Кесеровић, Зоран и др (20014): *Воћарство*, РЗС, Београд.

Којић, Бранислав (1958): *Сеоска архитектура и руризам*, Београд.

Којић, Бранислав, Симоновић Ђорђе, *Сеоска насеља Србије*, Београд, 1974.

Coop H. James (ed) (1964): *Our Changing Rural Society: Perspectives and Trends*,

Ames, I.S.U. Press

Костић, Цветко (1955): *Сељаци индустријски радници*, Београд.

Костић, Цветко (1961): *Бор и околина*, Београд.

Костић, Цветко (1975): *Социологија села*, Београд, 1975.

Крстић, Бранислав (1994): *Косово, између историјског и етничког права*, Београд.

Крстић, Војислав (2007): *Становништво југоисточне Србије – Компаративна студија демографског развитка,* Завод за урбанизам, Ниш.

Landis, H. Paul (1948): *Rural Life in Proces*, New York.

Ливада, Светозар (1965): *Пољопривредна производња и социјална обиљежја старачких пољопривредних домаћинстава Југославије,* Загреб.

Ливада, Светозар (1997): *Етничко чишћење – злочин столећа*, Загреб.

Loomis P. Charles, Beegle J. Alan (1963): *Rural Sociology*, Englewood Cliffs, New Jersey.

Лукић, Радомир (1997): *Друштво и сељаштво*, Београд.

Маричић, Бранко (2006): *Задругарство у времену транзиције*, Београд.

Марковић, Петар (1974): *Миграције и промене аграрне структуре*, Загреб.

Марковић, Петар (1993–1994): *Пољопривредни атлас Србије*, I–III, Београд.

Мендрас, Анри (1986): *Сељачка друштва*, Загреб.

Милић, Анђелка (1994): *Жене, политика, породица*, Институт за политичке студије, Београд.

Милић, Анђелка (2001): *Социологија породице, Критике и изазови,* Чигоја, Београд.

Милићевић, Милан (1894): *Живот Срба сељака*, Београд.

Мијатовић, Бошко (2003): Социо-економски положај старих у Србији, *Социолошки преглед,* бр. 2–3.

Мирковић, Мијо (1968): *Економска хисторија Југославије,* Загреб.

Мирковић, Мијо (1979): *Пољопривреда и сељаштво у Југославији,* Загреб.

Митровић, Милован (1982): *Југословенска предратна социологија*, Београд.

Митровић, Милован (1989): *Наше село, између прошлости и будућности*, Београд.

Митровић, Милован (1998): *Социологија села*, Социолошко друштво Србије, Београд.

Митровић, Милован (1999): *Српско село, Прилог социологији традиционалног српског друштва,* Матица српска, Нови Сад.

Митровић, Милован (2002): Српско село и пољопривреда између преживљавања и развоја, зборник *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, прир. С. Болчић и А. Милић, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (ИСИФФ) Београд, 2002, с. 195–213.

Митровић, Милован (2004): Српско село и сељаци на прелазу векова. Између стратегија преживљавања и модернизације, зборник *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневница Србије на почетку трећег миленијума* (уред. А. Милић), ИСИФФ, Београд, с. 195–218.

Митровић, Милован (2005): *Социологија*, *Основни појмови и проблеми*, Београд.

Митровић, Милован (2006): Задруга као извор и утока социјалног капитала, зборник *Социјални капитал и друштвена интеграција,* ур. М. Трипковић, Филозофски факултет, Нови Сад, с. 243–256.

Митровић, Милован (2008): Одрживи локални и рурални развој брдско-планинског подручја Србије, зборник *Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића",* ур. П. Влаховић, том XIII, изд. Дом културе, Пријепоље, с. 31–46.

М. Митровић, Милован (2009): Структура политичког деловања и криминалитет у српском

друштву, зборник *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања,* III део, ур. Ђ. Игњатовић, Правни факултет у Београду, Београд, 2009, с. 74–88.

Митровић, Милован (2010):, Разарање друштва и нове српске елите*, Национални интерес,* бр. 3, с. 147–170.

Митровић, Милован (2011): Кампањска приватизација у Србији. Удружени пљачкашки подухват, *Казнена реакција у Србији* (ур. Ђ. Игњатовић) Београд, с. 126–138.

Митровић, Милован (2012): Демографска репродукција, популациона политика и одрживи рурални развој у Србији, зборник *Становништво југоисточне Србије,* Ниш, с. 47–62.

Митровић, Милован (2012): *Српско клатно, Прилози за феноменологију српског друштва*, Београд.

Митровић, Милован (2014): Проблеми, модели и актери одрживог руралног развоја у Србији, Зборник *Перспективе развоја села* (ур. Д. Шкорић), Одбор САНУ за село, Београд, с. 25–38.

Мултифункционална пољопривреда и рурални развој (уред. Д. Цвијановић и др), том I и II (2007), том III (2008), зборници Института за економику пољопривреде Београд.

Николић, Марија (2009): *Еволуција задружног законодавства*, Београд.

Новаковић, Стојан (1965): *Село*, Српска књ. Задруга, Београд.

Основни скупови становништва, Републички завод за статистику, Београд, 2014.

Оживљавање села (1992): Зборник Одбора САНУ за село (ур. Радомир Лукић), Београд.

Обнављање становништва и заштита репродуктивног здравља (1999): зборник. Београд.

Пантић, Драган (1990): *Промене вредносних оријентација младих у Србији*, Београд.

Пенев, Горан (1999): Природно кретање сеоског становништва Југославије са посебним освртом на фертилитет почетком 1990-тих*, Становништво*, бр. 1.4, с. 45–72.

Перспективе развоја села (2014): Зборник Одбора САНУ за село (ур. Д. Шкорић) Београд.

Петровић, Ружа, Благојевић, Марина (1989) *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, Београд.

Пољопривреда Србије 1947–1996, РЗС, Београд, 1998.

Пољопривреда у Републици Србији, Попис пољопривреде 2012, књига I и II, РЗС, Београд, 2013.

Пописни атлас 2011, РЗС, Београд, 2014.

Поповић, Раде (2014): *Сточарство у Републици Србији*, РЗС, Београд.

Природно кретање становништва у Републици Србији, 1961–2010, РЗС, Београд, 2012.

Просторни план Републике Србије (1994): Београд.

Пуљиз, Владо (1977): *Ексодус пољопривредника*, Загреб.

Поповић, Раде (2014): *Сточарство у Републици Србији*, РЗС, Београд

Радивојевић, Душан (2014): *Пољопривредна механизација, опрема и објекти*, РЗС, Београд

Радовановић, Светлана (1999): Основне тенденције у демографском развитку сеоског становништва и неки проблеми његове ревитализације, *Становништво*, бр. 1.4, с. 8–24.

Радомировић, Војин (1979): *Репродукција сељачког газдинства, Прилози социологији села и пољопривреде*, Нови Сад.

Рађање модерне породице (1988): приредила Анђелка Милић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Развој агроиндустријске производње Југославије (1995): књ. 1–3, зборник IV Конгреса о храни, Београд.

Развој села и агробизниса. Шта после санкција? (2000) Тематски зборник Института за економику пољопривреде (уред. Д. Томић) Београд.

Рашевић, Мирјана (2006): Фертилитет женског становништва, у: *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд, с. 53–69.

Redfield, Robert (1956): *The Little Comunity; Peasant Society and Culture*, Chicago.

Симоновић Драгољуб (1971): *Трансфер југословенских сељака у раднике – послератни рурални ексодус*, Београд.

Симоновић, Ђорђе (1970): *Центри заједница села у Србији, Сеоске варошице и сеоске чаршије*, Београд.

Симоновић, Ђорђе (1980): *Уређење сеоских територија и насеља*, Београд.

Smith T., Lyhn (1953): *Sociology of Rural Life*, New York.

Sorokin A., Pitirim, Zimmerman C. Carle (1929): *Principles of Rural-Urban Sociology*, New York.

Sorokin A., Pitirim, Zimmerman C. Carle, Galpin J. Charles (1932): *A Sistematic Source Book in Rural Sociology*, Mineapolis.

Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот (2002): Зборник радова (уредници С. Болчић, А. Милић), ИСИ ФФ, Београд.

Стевановић, Радослав (2006): Мигрантско становништво Србије, у: *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*, Београд, с. 71–105.

Стојанов, Младен (1976): *Професионализација рада у пољопривреди и положај пољопривредника*, Нови Сад.

Томић, Данило, Вуксановић, Гордана (2014): Кретање становништва и улога локалне самоуправе у развоју села Србије, Зборник *Перспективе развоја села* (ур. Д. Шкорић), Одбор САНУ за село, Београд, с. 187–199.

Трипковић, Гордана (1997): *Материнство, Културни образац Срба*, Матица српска, Нови Сад.

Трнавац, Недељко (1992): *Мале сеоске школе – шансе за опстанак и даљи развој,* Београд.

Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1991, 2002. и 2011. Подаци по насељима, РЗС, Београд, 2014.

Упоредни преглед броја домаћинстава и станова 1971, 1991–2011. Подаци по насељима, РЗС, Београд, 2014.

Фирст-Дилић, Ружа (1981): *Сеоска породица данас, Континуитет или промјене,* Загреб.

Цвејић, Слободан, Бабовић, Марија, Петровић, Мина, Богданов, Наталија, Вуковић, Оливера (2010): *Социјална искљученост у руралним областима*, Београд.

Цвијановић, Драго, Субић, Јонел, Параушић, Весна (2014): *Пољопривредна газдинства према економској величини и типу производње у Републици Србији*, РЗС, Београд.

Цвијић, Јован (1987): *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, *Сабрана дела*, књ. 1–3, Београд.

Chayanov, Alexander (1966): *Theory of Peasant Economy*, Irwin.

Чајкановић, Веселин (1994): *Сабрана дела из српске религије и митологије у пет књига*, Београд.

Чукановић, Саво (1978): *Село и сељаштво у аграрној политици Југославије*, Београд.

Shanin, Teodor (ed.) (1971): *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Education.

Шанин, Тиодор (1981): Дефинисање сељака (Концептуализација и деконцептуализација старог и новог у марксистичкој расправи), *Марксистичка мисао*, бр. 1.

Шеварлић, Миладин (2002): Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији, Зборник *Перспективе развоја села* (ур. Д. Шкорић), Одбор САНУ за село, Београд, с. 201–218.

Шкорић, Драган (2014): Наука и струка у функцији развоја пољопривреде и села у Србији, Зборник *Перспективе развоја села* (ур. Д. Шкорић), Одбор САНУ за село, Београд, с. 13–24.

Шљукић, Срђан (2009): *Сељак и задруга у равници*, Нови Сад.

Шувар, Стипе (1988): *Социологија села*, I и II, Загреб.

ПРИЛОГ

Табела 1. **Становништво Републике Србије по старости,**

	Тип насеља	Становништво по великим старосним групама			
		укупно	испод 15 година	15–64	65 и више година
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**7186862**	**1025278**	**4911268**	**1250316**
	Градска	**4366102**	**633771**	**3053093**	**679238**
	Мешовита	**593871**	**91847**	**414417**	**87607**
	Сеоска	**2226889**	**299660**	**1443758**	**483471**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	3591249	510200	2492749	588300
	Градска	2538056	357667	1769593	410796
	Мешовита	446654	68220	311743	66691
	Сеоска	606539	84313	411413	110813
Београдски регион	**Свега**	**1659440**	**232730**	**1154948**	**271762**
	Градска	**1369656**	**189566**	**954332**	**225758**
	Мешовита	**139967**	**21935**	**99154**	**18878**
	Сеоска	**149817**	**21229**	**101462**	**27126**
Регион Војводине	**Свега**	**1931809**	**277470**	**1337801**	**316538**
	Градска	**1168400**	**168101**	**815261**	**185038**
	Мешовита	**306687**	**46285**	**212589**	**47813**
	Сеоска	**456722**	**63084**	**309951**	**83687**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	3595613	515078	2418519	662016
	Градска	1828046	276104	1283500	268442
	Мешовита	147217	23627	102674	20916
	Сеоска	1620350	215347	1032345	372658
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**2031697**	**298485**	**1374202**	**359010**
	Градска	**996605**	**152626**	**700228**	**143751**
	Мешовита	**101132**	**16788**	**70344**	**14000**
	Сеоска	**933960**	**129071**	**603630**	**201259**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**1563916**	**216593**	**1044317**	**303006**
	Градска	**831441**	**123478**	**583272**	**124691**
	Мешовита	**46085**	**6839**	**32330**	**6916**
	Сеоска	**686390**	**86276**	**428715**	**171399**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**

типу насеља и регионима, Попис 2011.

Удео великих старосних група у укупном становништву (%)				Тип насеља	
укупно	испод 15 година	15–64	65 и више година		
100	**14,27**	**68,34**	**17,40**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	**14,52**	**69,93**	**15,56**	**Градска**	
100	**15,47**	**69,78**	**14,75**	**Мешовита**	
100	**13,46**	**64,83**	**21,71**	**Сеоска**	
100	14,21	69,41	16,38	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	14,09	69,72	16,19	Градска	
100	15,27	69,80	14,93	Мешовита	
100	13,90	67,83	18,27	Сеоска	
100	**14,02**	**69,60**	**16,38**	**Свега**	**Београдски регион**
100	**13,84**	**69,68**	**16,48**	**Градска**	
100	**15,67**	**70,84**	**13,49**	**Мешовита**	
100	**14,17**	**67,72**	**18,11**	**Сеоска**	
100	**14,36**	**69,25**	**16,39**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**14,39**	**69,78**	**15,84**	**Градска**	
100	**15,09**	**69,32**	**15,59**	**Мешовита**	
100	**13,81**	**67,86**	**18,32**	**Сеоска**	
100	14,33	67,26	18,41	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	15,10	70,21	14,68	Градска	
100	16,05	69,74	14,21	Мешовита	
100	13,29	63,71	23,00	Сеоска	
100	**14,69**	**67,64**	**17,67**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
100	**15,31**	**70,26**	**14,42**	**Градска**	
100	**16,60**	**69,56**	**13,84**	**Мешовита**	
100	**13,82**	**64,63**	**21,55**	**Сеоска**	
100	**13,85**	**66,78**	**19,37**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
100	**14,85**	**70,15**	**15,00**	**Градска**	
100	**14,84**	**70,15**	**15,01**	**Мешовита**	
100	**12,57**	**62,46**	**24,97**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 2. **Становништво старо 15 и више година према највишој завршеној школи,**

	Тип насеља	Укупно	Највиша завршена школа						
			без школе	непо-тпуна основна школа	основна школа (8 ра-зреда)	средња школа	виша школа	висока школа, факултет, акаде-мија	непо-знато
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**6161584**	**164884**	**677499**	**1279116**	**3015092**	**348335**	**652234**	**24424**
	Градска	**3732331**	**56003**	**208262**	**603208**	**1993735**	**279141**	**578112**	**13870**
	Мешовита	**502024**	**15356**	**51247**	**116993**	**271138**	**20710**	**24882**	**1698**
	Сеоска	**1927229**	**93525**	**417990**	**558915**	**750219**	**48484**	**49240**	**8856**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	3081049	55226	234997	558603	1591221	198167	431486	11349
	Градска	2180389	26516	107527	321070	1151979	168152	396462	8683
	Мешовита	378434	11311	39043	88099	204656	15351	18695	1279
	Сеоска	522226	17399	88427	149434	234586	14664	16329	1387
Београдски регион	**Свега**	**1426710**	**16751**	**58259**	**198842**	**749079**	**117137**	**279642**	**7000**
	Градска	**1180090**	**10777**	**33922**	**141005**	**613275**	**106633**	**268682**	**5796**
	Мешовита	**118032**	**2377**	**7154**	**24534**	**70444**	**6171**	**6650**	**702**
	Сеоска	**128588**	**3597**	**17183**	**33303**	**65360**	**4333**	**4310**	**502**
Регион Војводине	**Свега**	**1654339**	**38475**	**176738**	**359761**	**842142**	**81030**	**151844**	**4349**
	Градска	**1000299**	**15739**	**73605**	**180065**	**538704**	**61519**	**127780**	**2887**
	Мешовита	**260402**	**8934**	**31889**	**63565**	**134212**	**9180**	**12045**	**577**
	Сеоска	**393638**	**13802**	**71244**	**116131**	**169226**	**10331**	**12019**	**885**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	3080535	109658	442502	720513	1423871	150168	220748	13075
	Градска	1551942	29487	100735	282138	841756	110989	181650	5187
	Мешовита	123590	4045	12204	28894	66482	5359	6187	419
	Сеоска	1405003	76126	329563	409481	515633	33820	32911	7469
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**1733212**	**58835**	**240810**	**406000**	**818188**	**81728**	**121276**	**6375**
	Градска	**843979**	**14133**	**49726**	**152499**	**469150**	**58815**	**96893**	**2763**
	Мешовита	**84344**	**2973**	**8699**	**20786**	**44508**	**3288**	**3777**	**313**
	Сеоска	**804889**	**41729**	**182385**	**232715**	**304530**	**19625**	**20606**	**3299**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**1347323**	**50823**	**201692**	**314513**	**605683**	**68440**	**99472**	**6700**
	Градска	**707963**	**15354**	**51009**	**129639**	**372606**	**52174**	**84757**	**2424**
	Мешовита	**39246**	**1072**	**3505**	**8108**	**21974**	**2071**	**2410**	**106**
	Сеоска	**600114**	**34397**	**147178**	**176766**	**211103**	**14195**	**12305**	**4170**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011.

Укупно	Највиша завршена школа (%)							Тип насеља	
	без школе	непо-тпуна основна школа	основна школа (8 ра-зреда)	средња школа	виша школа	висока школа, факултет, акаде-мија	непо-знато		
100	**2,68**	**11,00**	**20,76**	**48,93**	**5,65**	**10,59**	**0,40**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	**1,50**	**5,58**	**16,16**	**53,42**	**7,48**	**15,49**	**0,37**	**Градска**	
100	**3,06**	**10,21**	**23,30**	**54,01**	**4,13**	**4,96**	**0,34**	**Мешовита**	
100	**4,85**	**21,69**	**29,00**	**38,93**	**2,52**	**2,55**	**0,46**	**Сеоска**	
100	1,79	7,63	18,13	51,65	6,43	14,00	0,37	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	1,22	4,93	14,73	52,83	7,71	18,18	0,40	Градска	
100	2,99	10,32	23,28	54,08	4,06	4,94	0,34	Мешовита	
100	3,33	16,93	28,61	44,92	2,81	3,13	0,27	Сеоска	
100	**1,17**	**4,08**	**13,94**	**52,50**	**8,21**	**19,60**	**0,49**	**Свега**	**Београдски регион**
100	**0,91**	**2,87**	**11,95**	**51,97**	**9,04**	**22,77**	**0,49**	**Градска**	
100	**2,01**	**6,06**	**20,79**	**59,68**	**5,23**	**5,63**	**0,59**	**Мешовита**	
100	**2,80**	**13,36**	**25,90**	**50,83**	**3,37**	**3,35**	**0,39**	**Сеоска**	
100	**2,33**	**10,68**	**21,75**	**50,91**	**4,90**	**9,18**	**0,26**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**1,57**	**7,36**	**18,00**	**53,85**	**6,15**	**12,77**	**0,29**	**Градска**	
100	**3,43**	**12,25**	**24,41**	**51,54**	**3,53**	**4,63**	**0,22**	**Мешовита**	
100	**3,51**	**18,10**	**29,50**	**42,99**	**2,62**	**3,05**	**0,22**	**Сеоска**	
100	3,56	14,36	23,39	46,22	4,87	7,17	0,42	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	1,90	6,49	18,18	54,24	7,15	11,70	0,33	Градска	
100	3,27	9,87	23,38	53,79	4,34	5,01	0,34	Мешовита	
100	5,42	23,46	29,14	36,70	2,41	2,34	0,53	Сеоска	
100	**3,39**	**13,89**	**23,42**	**47,21**	**4,72**	**7,00**	**0,37**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
100	**1,67**	**5,89**	**18,07**	**55,59**	**6,97**	**11,48**	**0,33**	**Градска**	
100	**3,52**	**10,31**	**24,64**	**52,77**	**3,90**	**4,48**	**0,37**	**Мешовита**	
100	**5,18**	**22,66**	**28,91**	**37,84**	**2,44**	**2,56**	**0,41**	**Сеоска**	
100	**3,77**	**14,97**	**23,34**	**44,95**	**5,08**	**7,38**	**0,50**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
100	**2,17**	**7,21**	**18,31**	**52,63**	**7,37**	**11,97**	**0,34**	**Градска**	
100	**2,73**	**8,93**	**20,66**	**55,99**	**5,28**	**6,14**	**0,27**	**Мешовита**	
100	**5,73**	**24,53**	**29,46**	**35,18**	**2,37**	**2,05**	**0,69**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 3. **Жене старе 15 и више година према броју живорођене деце,**

	Тип насеља	Укупно	Број живорођене деце					
			0	1	2	3	4	5 и више
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**3189716**	**819822**	**629117**	**1361775**	**283259**	**62397**	**33346**
	Градска	**1972891**	**565090**	**420512**	**802138**	**142221**	**28517**	**14413**
	Мешовита	**253971**	**61574**	**42274**	**112904**	**27495**	**6203**	**3521**
	Сеоска	**962854**	**193158**	**166331**	**446733**	**113543**	**27677**	**15412**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1617634	459072	337024	652332	128049	26673	14484
	Градска	1163683	354598	260223	449266	77165	14690	7741
	Мешовита	191740	46872	32366	84621	20719	4627	2535
	Сеоска	262211	57602	44435	118445	30165	7356	4208
Београдски регион	**Свега**	**760395**	**239697**	**166043**	**288586**	**51760**	**9685**	**4624**
	Градска	**636268**	**209790**	**144624**	**233485**	**38195**	**6857**	**3317**
	Мешовита	**59735**	**15379**	**10606**	**26106**	**5932**	**1134**	**578**
	Сеоска	**64392**	**14528**	**10813**	**28995**	**7633**	**1694**	**729**
Регион Војводине	**Свега**	**857239**	**219375**	**170981**	**363746**	**76289**	**16988**	**9860**
	Градска	**527415**	**144808**	**115599**	**215781**	**38970**	**7833**	**4424**
	Мешовита	**132005**	**31493**	**21760**	**58515**	**14787**	**3493**	**1957**
	Сеоска	**197819**	**43074**	**33622**	**89450**	**22532**	**5662**	**3479**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1572082	360750	292093	709443	155210	35724	18862
	Градска	809208	210492	160289	352872	65056	13827	6672
	Мешовита	62231	14702	9908	28283	6776	1576	986
	Сеоска	700643	135556	121896	328288	83378	20321	11204
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**886010**	**208656**	**156165**	**391066**	**94784**	**22696**	**12643**
	Градска	**442430**	**117935**	**86516**	**188531**	**37477**	**8074**	**3897**
	Мешовита	**42562**	**10043**	**6458**	**18735**	**5203**	**1299**	**824**
	Сеоска	**401018**	**80678**	**63191**	**183800**	**52104**	**13323**	**7922**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**686072**	**152094**	**135928**	**318377**	**60426**	**13028**	**6219**
	Градска	**366778**	**92557**	**73773**	**164341**	**27579**	**5753**	**2775**
	Мешовита	**19669**	**4659**	**3450**	**9548**	**1573**	**277**	**162**
	Сеоска	**299625**	**54878**	**58705**	**144488**	**31274**	**6998**	**3282**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011.

укупно	Број живорођене деце (%)						Тип насеља	
	0	1	2	3	4	5 и више		
100	**25,70**	**19,72**	**42,69**	**8,88**	**1,96**	**1,05**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	**28,64**	**21,31**	**40,66**	**7,21**	**1,45**	**0,73**	**Градска**	
100	**24,24**	**16,65**	**44,46**	**10,83**	**2,44**	**1,39**	**Мешовита**	
100	**20,06**	**17,27**	**46,40**	**11,79**	**2,87**	**1,60**	**Сеоска**	
100	28,38	20,83	40,33	7,92	1,65	0,90	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	30,47	22,36	38,61	6,63	1,26	0,67	Градска	
100	24,45	16,88	44,13	10,81	2,41	1,32	Мешовита	
100	21,97	16,95	45,17	11,50	2,81	1,60	Сеоска	
100	**31,52**	**21,84**	**37,95**	**6,81**	**1,27**	**0,61**	**Свега**	**Београдски регион**
100	**32,97**	**22,73**	**36,70**	**6,00**	**1,08**	**0,52**	**Градска**	
100	**25,75**	**17,76**	**43,70**	**9,93**	**1,90**	**0,97**	**Мешовита**	
100	**22,56**	**16,79**	**45,03**	**11,85**	**2,63**	**1,13**	**Сеоска**	
100	**25,59**	**19,95**	**42,43**	**8,90**	**1,98**	**1,15**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**27,46**	**21,92**	**40,91**	**7,39**	**1,49**	**0,84**	**Градска**	
100	**23,86**	**16,48**	**44,33**	**11,20**	**2,65**	**1,48**	**Мешовита**	
100	**21,77**	**17,00**	**45,22**	**11,39**	**2,86**	**1,76**	**Сеоска**	
100	22,95	18,58	45,13	9,87	2,27	1,20	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	26,01	19,81	43,61	8,04	1,71	0,82	Градска	
100	23,62	15,92	45,45	10,89	2,53	1,58	Мешовита	
100	19,35	17,40	46,86	11,90	2,90	1,60	Сеоска	
100	**23,55**	**17,63**	**44,14**	**10,70**	**2,56**	**1,43**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
100	**26,66**	**19,55**	**42,61**	**8,47**	**1,82**	**0,88**	**Градска**	
100	**23,60**	**15,17**	**44,02**	**12,22**	**3,05**	**1,94**	**Мешовита**	
100	**20,12**	**15,76**	**45,83**	**12,99**	**3,32**	**1,98**	**Сеоска**	
100	**22,17**	**19,81**	**46,41**	**8,81**	**1,90**	**0,91**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
100	**25,24**	**20,11**	**44,81**	**7,52**	**1,57**	**0,76**	**Градска**	
100	**23,69**	**17,54**	**48,54**	**8,00**	**1,41**	**0,82**	**Мешовита**	
100	**18,32**	**19,59**	**48,22**	**10,44**	**2,34**	**1,10**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 4. **Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја**

	Тип насеља	Стопа наталитета					Стопа		
		1971	1981	1991	2002	2011	1971	1981	1991
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**14,4**	**13,3**	**11,6**	**10,4**	**9,1**	**9,1**	**10,1**	**11,4**
	Градска	**16,3**	**15,6**	**12,3**	**11,4**	**10,6**	**7,7**	**8,1**	**9,7**
	Мешовита	**13,8**	**14,2**	**11,4**	**9,1**	**7,5**	**8,9**	**9,5**	**10,5**
	Сеоска	**12,6**	**10,2**	**10,5**	**9,0**	**6,6**	**10,5**	**12,6**	**14,1**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	14,0	14,0	11,0	10,1	9,8	9,1	10,0	11,4
	Градска	15,2	14,7	11,1	10,9	10,9	8,2	9,0	10,7
	Мешовита	13,2	14,1	11,1	8,8	7,5	9,4	10,2	11,3
	Сеоска	11,1	11,6	10,6	8,1	6,7	11,0	13,3	14,1
Београдски регион	**Свега**	**15,3**	**14,7**	**10,6**	**10,4**	**10,7**	**7,3**	**8,1**	**9,3**
	Градска	**15,9**	**15,0**	**10,6**	**11,1**	**12,0**	**6,6**	**7,6**	**9,0**
	Мешовита	**15,0**	**16,8**	**10,8**	**7,2**	**5,2**	**8,3**	**7,4**	**7,6**
Регион Војводине	**Свега**	**13,1**	**13,4**	**11,4**	**9,9**	**9,0**	**10,2**	**11,5**	**13,2**
	Градска	**14,6**	**14,3**	**11,8**	**10,6**	**9,7**	**9,8**	**10,5**	**12,7**
	Мешовита	**12,8**	**13,4**	**11,3**	**9,4**	**8,5**	**9,7**	**11,0**	**12,5**
	Сеоска	**10,9**	**11,6**	**10,6**	**8,5**	**7,5**	**11,0**	**13,5**	**14,6**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	14,7	12,7	12,0	10,7	8,4	9,2	10,1	11,3
	Градска	18,2	17,0	13,9	12,1	10,1	6,8	6,9	8,2
	Мешовита	16,0	14,3	12,1	10,2	7,3	6,9	7,3	8,0
	Сеоска	13,1	9,8	10,4	9,4	6,5	10,4	12,4	14,1
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**14,8**	**13,4**	**12,1**	**10,7**	**8,6**	**8,7**	**9,5**	**10,8**
	Градска	**18,0**	**17,5**	**13,9**	**12,2**	**10,2**	**6,2**	**6,4**	**7,8**
	Мешовита	**15,5**	**14,7**	**11,3**	**9,9**	**7,7**	**7,2**	**7,5**	**8,1**
	Сеоска	**13,4**	**10,6**	**10,6**	**9,3**	**6,9**	**9,8**	**11,7**	**13,4**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**14,5**	**12,0**	**11,9**	**10,8**	**8,1**	**9,7**	**10,8**	**12,0**
	Градска	**18,3**	**16,5**	**13,9**	**12,1**	**9,9**	**7,3**	**7,4**	**8,7**
	Мешовита	**17,0**	**13,5**	**13,7**	**11,0**	**6,5**	**6,4**	**6,7**	**7,8**
	Сеоска	**12,7**	**8,9**	**10,2**	**9,5**	**6,1**	**10,9**	**13,2**	**14,9**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године

морталитета		Стопа природног прираштаја					Тип насеља	
2002	2011	1971	1981	1991	2002	2011		
13,7	**14,3**	**5,2**	**3,2**	**0,2**	**-3,3**	**-5,2**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
12,2	**12,7**	**8,7**	**7,5**	**2,7**	**-0,8**	**-2,1**	**Градска**	
11,5	**11,8**	**4,9**	**4,7**	**0,9**	**-2,4**	**-4,3**	**Мешовита**	
16,7	**18,2**	**2,1**	**-2,3**	**-3,7**	**-7,7**	**-11,6**	**Сеоска**	
13,6	13,4	4,9	3,9	-0,4	-3,5	-3,6	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
13,2	13,0	7,0	5,7	0,4	-2,4	-2,0	Градска	
12,1	12,2	3,7	4,0	-0,1	-3,3	-4,7	Мешовита	
16,1	16,2	0,1	-1,7	-3,5	-8,0	-9,6	Сеоска	
12,4	**12,2**	**8,0**	**6,6**	**1,3**	**-2,1**	**-1,5**	**Свега**	**Београдски регион**
12,5	**12,3**	**9,3**	**7,4**	**1,6**	**-1,3**	**-0,4**	**Градска**	
9,3	**8,7**	**6,7**	**9,4**	**3,2**	**-2,0**	**-3,5**	**Мешовита**	
14,5	**14,5**	**2,9**	**1,9**	**-1,8**	**-4,7**	**-5,5**	**Свега**	**Регион Војводине**
14,1	**13,7**	**4,7**	**3,8**	**-0,9**	**-3,5**	**-4,0**	**Градска**	
13,2	**13,7**	**3,1**	**2,4**	**-1,3**	**-3,8**	**-5,3**	**Мешовита**	
16,4	**16,9**	**-0,1**	**-1,9**	**-4,0**	**-7,9**	**-9,4**	**Сеоска**	
13,8	15,0	5,5	2,6	0,7	-3,1	-6,7	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
10,9	12,2	11,4	10,1	5,7	1,3	-2,1	Градска	
9,8	10,2	9,1	7,0	4,0	0,4	-2,9	Мешовита	
17,0	18,7	2,7	-2,5	-3,7	-7,6	-12,1	Сеоска	
13,1	**14,3**	**6,2**	**3,9**	**1,3**	**-2,4**	**-5,8**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
10,3	**11,8**	**11,8**	**11,1**	**6,1**	**1,9**	**-1,6**	**Градска**	
10,1	**9,8**	**8,3**	**7,1**	**3,2**	**-0,3**	**-2,0**	**Мешовита**	
16,0	**17,6**	**3,5**	**-1,0**	**-2,8**	**-6,7**	**-10,7**	**Сеоска**	
14,6	**15,9**	**4,8**	**1,2**	**-0,1**	**-3,8**	**-7,8**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
11,6	**12,6**	**11,0**	**9,0**	**5,2**	**0,5**	**-2,7**	**Градска**	
9,1	**11,1**	**10,6**	**6,8**	**5,9**	**1,9**	**-4,6**	**Мешовита**	
18,1	**20,1**	**1,8**	**-4,2**	**-4,7**	**-8,6**	**-14,0**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 5. **Становништво старо 15 и више година према економској активности,**

	Тип насеља	Укупно	Економска активност					
			активни који обављају занимање	незапослени	пензионери и лица са приходима од имовине	ученици и студенти стари 15 и више година	домаћице/ лица која обављају само кућне послове	остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**6161584**	**2304628**	**666592**	**1660562**	**567016**	**599371**	**363415**
	Градска	**3732331**	**1444380**	**430948**	**1011616**	**390352**	**251075**	**203960**
	Мешовита	**502024**	**173692**	**62140**	**122384**	**43401**	**65394**	**35013**
	Сеоска	**1927229**	**686556**	**173504**	**526562**	**133263**	**282902**	**124442**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	3081049	1200355	307713	834357	289524	266798	182302
	Градска	2180389	887638	217438	607801	220334	129109	118069
	Мешовита	378434	134776	43028	93317	31816	49102	26395
	Сеоска	522226	177941	47247	133239	37374	88587	37838
Београдски регион	**Свега**	**1426710**	**593021**	**129087**	**396546**	**141959**	**86568**	**79529**
	Градска	**1180090**	**501739**	**105871**	**331560**	**122557**	**55590**	**62773**
	Мешовита	**118032**	**46512**	**11873**	**28651**	**10305**	**12126**	**8565**
	Сеоска	**128588**	**44770**	**11343**	**36335**	**9097**	**18852**	**8191**
Регион Војводине	**Свега**	**1654339**	**607334**	**178626**	**437811**	**147565**	**180230**	**102773**
	Градска	**1000299**	**385899**	**111567**	**276241**	**97777**	**73519**	**55296**
	Мешовита	**260402**	**88264**	**31155**	**64666**	**21511**	**36976**	**17830**
	Сеоска	**393638**	**133171**	**35904**	**96904**	**28277**	**69735**	**29647**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	3080535	1104273	358879	826205	277492	332573	181113
	Градска	1551942	556742	213510	403815	170018	121966	85891
	Мешовита	123590	38916	19112	29067	11585	16292	8618
	Сеоска	1405003	508615	126257	393323	95889	194315	86604
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**1733212**	**646710**	**186950**	**447298**	**160101**	**191052**	**101101**
	Градска	**843979**	**305435**	**109197**	**218082**	**94235**	**68442**	**48588**
	Мешовита	**84344**	**26366**	**12345**	**19527**	**7781**	**12253**	**6072**
	Сеоска	**804889**	**314909**	**65408**	**209689**	**58085**	**110357**	**46441**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**1347323**	**457563**	**171929**	**378907**	**117391**	**141521**	**80012**
	Градска	**707963**	**251307**	**104313**	**185733**	**75783**	**53524**	**37303**
	Мешовита	**39246**	**12550**	**6767**	**9540**	**3804**	**4039**	**2546**
	Сеоска	**600114**	**193706**	**60849**	**183634**	**37804**	**83958**	**40163**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011.

Укупно	Економска активност (%)						Тип насеља	
	активни који обављају занимање	незапослени	пензионери и лица са приходима од имовине	ученици и студенти стари 15 и више година	домаћице/ лица која обављају само кућне послове	остало		
100	**37,40**	**10,82**	**26,95**	**9,20**	**9,73**	**5,90**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	**38,70**	**11,55**	**27,10**	**10,46**	**6,73**	**5,46**	**Градска**	
100	**34,60**	**12,38**	**24,38**	**8,65**	**13,03**	**6,97**	**Мешовита**	
100	**35,62**	**9,00**	**27,32**	**6,91**	**14,68**	**6,46**	**Сеоска**	
100	38,96	9,99	27,08	9,40	8,66	5,92	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	40,71	9,97	27,88	10,11	5,92	5,42	Градска	
100	35,61	11,37	24,66	8,41	12,98	6,97	Мешовита	
100	34,07	9,05	25,51	7,16	16,96	7,25	Сеоска	
100	**41,57**	**9,05**	**27,79**	**9,95**	**6,07**	**5,57**	**Свега**	**Београдски регион**
100	**42,52**	**8,97**	**28,10**	**10,39**	**4,71**	**5,32**	**Градска**	
100	**39,41**	**10,06**	**24,27**	**8,73**	**10,27**	**7,26**	**Мешовита**	
100	**34,82**	**8,82**	**28,26**	**7,07**	**14,66**	**6,37**	**Сеоска**	
100	**36,71**	**10,80**	**26,46**	**8,92**	**10,89**	**6,21**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**38,58**	**11,15**	**27,62**	**9,77**	**7,35**	**5,53**	**Градска**	
100	**33,90**	**11,96**	**24,83**	**8,26**	**14,20**	**6,85**	**Мешовита**	
100	**33,83**	**9,12**	**24,62**	**7,18**	**17,72**	**7,53**	**Сеоска**	
100	35,85	11,65	26,82	9,01	10,80	5,88	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	35,87	13,76	26,02	10,96	7,86	5,53	Градска	
100	31,49	15,46	23,52	9,37	13,18	6,97	Мешовита	
100	36,20	8,99	27,99	6,82	13,83	6,16	Сеоска	
100	**37,31**	**10,79**	**25,81**	**9,24**	**11,02**	**5,83**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
100	**36,19**	**12,94**	**25,84**	**11,17**	**8,11**	**5,76**	**Градска**	
100	**31,26**	**14,64**	**23,15**	**9,23**	**14,53**	**7,20**	**Мешовита**	
100	**39,12**	**8,13**	**26,05**	**7,22**	**13,71**	**5,77**	**Сеоска**	
100	**33,96**	**12,76**	**28,12**	**8,71**	**10,50**	**5,94**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
100	**35,50**	**14,73**	**26,23**	**10,70**	**7,56**	**5,27**	**Градска**	
100	**31,98**	**17,24**	**24,31**	**9,69**	**10,29**	**6,49**	**Мешовита**	
100	**32,28**	**10,14**	**30,60**	**6,30**	**13,99**	**6,69**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 6. **Економски активно становништво које обавља занимање, према типу насеља, по регионима, Попис 2011.**

Регион	Укупно становништво старо 15 и више година	Економски активно становништво које обавља занимање		Удео економски активног становништва које обавља занимање ван пољопривреде у укупном становништву старом 15 и више година (%)	Удео економски активног становништва које обавља занимање ван пољопривреде у укупном економски активном становништву које обавља занимање (%)
		свега	економски активно становништво које обавља занимање ван пољопривреде		
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**6161584**	**2304628**	**2033261**	**33,00**	**88,23**
Градска	**3652252**	**1415201**	**1400895**	**38,36**	**98,99**
Остала	**2509332**	**889427**	**632366**	**25,20**	**71,10**
СРБИЈА – СЕВЕР	3081049	1200355	1150883	37,35	95,88
Градска	2140733	873265	865198	40,42	99,08
Остала	940316	327090	285685	30,38	87,34
Београдски регион	**1426710**	**593021**	**587875**	**41,20**	**99,13**
Градска	**1159454**	**493647**	**492939**	**42,51**	**99,86**
Остала	**267256**	**99374**	**94936**	**35,52**	**95,53**
Регион Војводине	**1654339**	**607334**	**563008**	**34,03**	**92,70**
Градска	**981279**	**379618**	**372259**	**37,94**	**98,06**
Остала	**673060**	**227716**	**190749**	**28,34**	**83,77**
СРБИЈА – ЈУГ	3080535	1104273	882378	28,64	79,91
Градска	1511519	541936	535697	35,44	98,85
Остала	1569016	562337	346681	22,10	61,65
Регион Шумадије и Западне Србије	**1733212**	**646710**	**501611**	**28,94**	**77,56**
Градска	**815901**	**294928**	**292118**	**35,80**	**99,05**
Остала	**917311**	**351782**	**209493**	**22,84**	**59,55**
Регион Јужне и Источне Србије	**1347323**	**457563**	**380767**	**28,26**	**83,22**
Градска	**695618**	**247008**	**243579**	**35,02**	**98,61**
Остала	**651705**	**210555**	**137188**	**21,05**	**65,16**
Регион Косово и Метохија	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

[1] Подаци се односе само на пописано становништво.

Табела 7. **Број и величина насеља по регионима**

Регион	Укупно	Број становника					Укупно	Број становника				
		0–50	51–100	101–500	501–1000	преко 1000		0–50	51–100	101–500	501–1000	преко 1000
	1948						1953					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**4721***	**17**	**67**	**1626**	**1514**	**1497**	**4721**	**15**	**59**	**1558**	**1512**	**1577**
СРБИЈА – СЕВЕР	633	5	5	57	106	460	633	2	2	56	102	471
Београдски регион	**166**	**2**		**16**	**40**	**108**	**166**			**17**	**38**	**111**
Регион Војводине	**467**	**3**	**5**	**41**	**66**	**352**	**467**	**2**	**2**	**39**	**64**	**360**
СРБИЈА – ЈУГ	4088	12	62	1569	1408	1037	4088	13	57	1502	1410	1106
Регион Шумадије и Западне Србије	**2112**	**9**	**41**	**794**	**729**	**539**	**2112**	**9**	**37**	**750**	**728**	**588**
Регион Јужне и Источне Србије	**1976**	**3**	**21**	**775**	**679**	**498**	**1976**	**4**	**20**	**752**	**682**	**518**
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
	1961						1971					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**4721**	**14**	**60**	**1633**	**1480**	**1534**	**4721**	**25**	**109**	**1776**	**1435**	**1376**
СРБИЈА – СЕВЕР	633	2	1	54	94	482	633	2	1	67	97	466
Београдски регион	**166**			**16**	**34**	**116**	**166**			**18**	**35**	**113**
Регион Војводине	**467**	**2**	**1**	**38**	**60**	**366**	**467**	**2**	**1**	**49**	**62**	**353**
СРБИЈА – ЈУГ	4088	12	59	1579	1386	1052	4088	23	108	1709	1338	910
Регион Шумадије и Западне Србије	**2112**	**8**	**35**	**762**	**744**	**563**	**2112**	**9**	**49**	**816**	**750**	**488**
Регион Јужне и Источне Србије	**1976**	**4**	**24**	**817**	**642**	**489**	**1976**	**14**	**59**	**893**	**588**	**422**
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
	1981						1991					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**4721**	**71**	**213**	**1896**	**1250**	**1291**	**4721**	**187**	**301**	**1940**	**1090**	**1203**
СРБИЈА – СЕВЕР	633	2	3	73	95	460	633	4	2	76	101	450
Београдски регион	**166**			**15**	**40**	**111**	**166**	**1**		**15**	**38**	**112**
Регион Војводине	**467**	**2**	**3**	**58**	**55**	**349**	**467**	**3**	**2**	**61**	**63**	**338**
СРБИЈА – ЈУГ	4088	69	210	1823	1155	831	4088	183	299	1864	989	753
Регион Шумадије и Западне Србије	**2112**	**16**	**81**	**900**	**673**	**442**	**2112**	**49**	**110**	**956**	**590**	**407**
Регион Јужне и Источне Србије	**1976**	**53**	**129**	**923**	**482**	**389**	**1976**	**134**	**189**	**908**	**399**	**346**
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
	2002						2011					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**4721**	**359**	**363**	**2000**	**951**	**1048**	**4683**	**551**	**455**	**1912**	**847**	**918**
СРБИЈА – СЕВЕР	633	5	4	83	101	440	632	5	8	96	114	409
Београдски регион	**166**	**1**		**18**	**41**	**106**	**165**			**22**	**42**	**101**
Регион Војводине	**467**	**4**	**4**	**65**	**60**	**334**	**467**	**5**	**8**	**74**	**72**	**308**
СРБИЈА – ЈУГ	4088	354	359	1917	850	608	4051	546	447	1816	733	509
Регион Шумадије и Западне Србије	**2112**	**104**	**137**	**1032**	**500**	**339**	**2112**	**157**	**174**	**1045**	**449**	**287**
Регион Јужне и Источне Србије	**1976**	**250**	**222**	**885**	**350**	**269**	**1939**	**389**	**273**	**771**	**284**	**222**
Регион Косово и Метохија	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

* У укупан број насеља укључени су и делови градских општина Београда и Ниша, те је укупан број насеља већи за 12 од стварног (4709).
На пример: комплетна општина Нови Београд налази се на територији насеља Београд и представља само један део од десет делова насеља Београд.
У табели је приказан тај део насеља – Нови Београд има једно насеље са преко 1000 становника.

Табела 8. **Пољопривредно становништво**

Регион Област	Тип насеља	Укупно становништво	Укупно пољо-привредно становни-штво	Активно пољопривредно становништво које обавља занимање		Издржавано пољопри-вредно становни-штво
				свега	од тога: индивиду-ални пољопри-вредници	
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**7186862**	**491488**	**271367**	**211737**	**220121**
	Градска	**4271872**	**35535**	**14306**	**12258**	**21229**
	Остала	**2914990**	**455953**	**257061**	**199479**	**198892**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	3591249	126266	49472	42190	76794
	Градска	2491575	22952	8067	6946	14885
	Остала	1099674	103314	41405	35244	61909
Београдски регион	**Свега**	**1659440**	**13587**	**5146**	**4217**	**8441**
	Градска	**1344844**	**2668**	**708**	**561**	**1960**
	Остала	**314596**	**10919**	**4438**	**3656**	**6481**
Регион Војводине	**Свега**	**1931809**	**112679**	**44326**	**37973**	**68353**
	Градска	**1146731**	**20284**	**7359**	**6385**	**12925**
	Остала	**785078**	**92395**	**36967**	**31588**	**55428**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	3595613	365222	221895	169547	143327
	Градска	1780297	12583	6239	5312	6344
	Остала	1815316	352639	215656	164235	136983
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**2031697**	**241575**	**145099**	**110695**	**96476**
	Градска	**963548**	**6436**	**2810**	**2427**	**3626**
	Остала	**1068149**	**235139**	**142289**	**108268**	**92850**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**1563916**	**123647**	**76796**	**58852**	**46851**
	Градска	**816749**	**6147**	**3429**	**2885**	**2718**
	Остала	**747167**	**117500**	**73367**	**55967**	**44133**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011.

Удео пољопривредног становништва у укупном становништву (%)	Удео активног пољопривредног становништва у укупном пољ. становништву (%)	Удео индивидуалних пољопривредника у укупном активном пољопривредном становништву (%)	Удео издржаваног пољопривредног становништва у укупном пољ. становништву (%)	Тип насеља	**Регион** Област
6,84	**55,21**	**78,03**	**44,79**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
0,83	**40,26**	**85,68**	**59,74**	**Градска**	
15,64	**56,38**	**77,60**	**43,62**	**Остала**	
3,52	39,18	85,28	60,82	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
0,92	35,15	86,10	64,85	Градска	
9,39	40,08	85,12	59,92	Остала	
0,82	**37,87**	**81,95**	**62,13**	**Свега**	**Београдски регион**
0,20	**26,54**	**79,24**	**73,46**	**Градска**	
3,47	**40,64**	**82,38**	**59,36**	**Остала**	
5,83	**39,34**	**85,67**	**60,66**	**Свега**	**Регион Војводине**
1,77	**36,28**	**86,76**	**63,72**	**Градска**	
11,77	**40,01**	**85,45**	**59,99**	**Остала**	
10,16	60,76	76,41	39,24	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
0,71	49,58	85,14	50,42	Градска	
19,43	61,15	76,16	38,85	Остала	
11,89	**60,06**	**76,29**	**39,94**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
0,67	**43,66**	**86,37**	**56,34**	**Градска**	
22,01	**60,51**	**76,09**	**39,49**	**Остала**	
7,91	**62,11**	**76,63**	**37,89**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
0,75	**55,78**	**84,14**	**44,22**	**Градска**	
15,73	**62,44**	**76,28**	**37,56**	**Остала**	
...	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 9. **Домаћинства према броју чланова,**

	Тип насеља	Укупно	Број чланова				
			1	2	3	4	5 и више
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**2487886**	**555467**	**638091**	**476642**	**454127**	**363559**
	Градска	**1566431**	**357358**	**404470**	**324391**	**302368**	**177844**
	Мешовита	**191033**	**34312**	**45965**	**36877**	**39592**	**34287**
	Сеоска	**730422**	**163797**	**187656**	**115374**	**112167**	**151428**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1302590	313319	340372	260703	237576	150620
	Градска	948289	238218	250669	196177	172038	91187
	Мешовита	145666	27086	35377	28400	29762	25041
	Сеоска	208635	48015	54326	36126	35776	34392
Београдски регион	**Свега**	**606433**	**148973**	**156006**	**123973**	**110341**	**67140**
	Градска	**514841**	**132346**	**134241**	**107169**	**92361**	**48724**
	Мешовита	**44305**	**7119**	**10428**	**9063**	**9708**	**7987**
	Сеоска	**47287**	**9508**	**11337**	**7741**	**8272**	**10429**
Регион Војводине	**Свега**	**696157**	**164346**	**184366**	**136730**	**127235**	**83480**
	Градска	**433448**	**105872**	**116428**	**89008**	**79677**	**42463**
	Мешовита	**101361**	**19967**	**24949**	**19337**	**20054**	**17054**
	Сеоска	**161348**	**38507**	**42989**	**28385**	**27504**	**23963**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1185296	242148	297719	215939	216551	212939
	Градска	618142	119140	153801	128214	130330	86657
	Мешовита	45367	7226	10588	8477	9830	9246
	Сеоска	521787	115782	133330	79248	76391	117036
Регион Шумадије	**Свега**	**662769**	**133533**	**162845**	**120331**	**123016**	**123044**
и Западне Србије	**Градска**	**334826**	**64084**	**82250**	**69156**	**71059**	**48277**
	Мешовита	**31074**	**5077**	**7147**	**5658**	**6583**	**6609**
	Сеоска	**296869**	**64372**	**73448**	**45517**	**45374**	**68158**
Регион Јужне	**Свега**	**522527**	**108615**	**134874**	**95608**	**93535**	**89895**
и Источне Србије	**Градска**	**283316**	**55056**	**71551**	**59058**	**59271**	**38380**
	Мешовита	**14293**	**2149**	**3441**	**2819**	**3247**	**2637**
	Сеоска	**224918**	**51410**	**59882**	**33731**	**31017**	**48878**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011.

укупно	Број чланова (%)					Тип насеља	
	1	2	3	4	5 и више		
100	**22,33**	**25,65**	**19,16**	**18,25**	**14,61**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	**22,81**	**25,82**	**20,71**	**19,30**	**11,35**	**Градска**	
100	**17,96**	**24,06**	**19,30**	**20,73**	**17,95**	**Мешовита**	
100	**22,42**	**25,69**	**15,80**	**15,36**	**20,73**	**Сеоска**	
100	24,05	26,13	20,01	18,24	11,56	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	25,12	26,43	20,69	18,14	9,62	Градска	
100	18,59	24,29	19,50	20,43	17,19	Мешовита	
100	23,01	26,04	17,32	17,15	16,48	Сеоска	
100	**24,57**	**25,73**	**20,44**	**18,20**	**11,07**	**Свега**	**Београдски регион**
100	**25,71**	**26,07**	**20,82**	**17,94**	**9,46**	**Градска**	
100	**16,07**	**23,54**	**20,46**	**21,91**	**18,03**	**Мешовита**	
100	**20,11**	**23,97**	**16,37**	**17,49**	**22,05**	**Сеоска**	
100	**23,61**	**26,48**	**19,64**	**18,28**	**11,99**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**24,43**	**26,86**	**20,53**	**18,38**	**9,80**	**Градска**	
100	**19,70**	**24,61**	**19,08**	**19,78**	**16,83**	**Мешовита**	
100	**23,87**	**26,64**	**17,59**	**17,05**	**14,85**	**Сеоска**	
100	20,43	25,12	18,22	18,27	17,97	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	19,27	24,88	20,74	21,08	14,02	Градска	
100	15,93	23,34	18,69	21,67	20,38	Мешовита	
100	22,19	25,55	15,19	14,64	22,43	Сеоска	
100	**20,15**	**24,57**	**18,16**	**18,56**	**18,57**	**Свега**	**Регион Шумадије**
100	**19,14**	**24,56**	**20,65**	**21,22**	**14,42**	**Градска**	**и Западне Србије**
100	**16,34**	**23,00**	**18,21**	**21,18**	**21,27**	**Мешовита**	
100	**21,68**	**24,74**	**15,33**	**15,28**	**22,96**	**Сеоска**	
100	**20,79**	**25,81**	**18,30**	**17,90**	**17,20**	**Свега**	**Регион Јужне**
100	**19,43**	**25,25**	**20,85**	**20,92**	**13,55**	**Градска**	**и Источне Србије**
100	**15,04**	**24,07**	**19,72**	**22,72**	**18,45**	**Мешовита**	
100	**22,86**	**26,62**	**15,00**	**13,79**	**21,73**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 10. **Домаћинства према изворима средстава за живот,**

	Нови тип насеља	Укупно	Зарада из пољо-привре-де	Зарада из непољо-привреде	Пензија	Мешо-вити извори	Без при-хода	Соци-јална помоћ	Друга врста прихода
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	2487886	68242	745388	716779	734206	68042	47227	108002
	Градска	1566431	6433	575269	445101	408724	43896	25060	61948
	Мешовита	191033	3829	56398	51300	59534	4806	4361	10805
	Сеоска	730422	57980	113721	220378	265948	19340	17806	35249
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1302590	23016	446915	366035	352146	37002	21223	56253
	Градска	948289	4703	360470	267588	240788	27953	11289	35498
	Мешовита	145666	3407	43215	38959	45247	3545	3235	8058
	Сеоска	208635	14906	43230	59488	66111	5504	6699	12697
Београдски регион	**Свега**	**606433**	**1738**	**233424**	**163796**	**163516**	**18914**	**4378**	**20667**
	Градска	**514841**	**519**	**205554**	**139234**	**132904**	**16535**	**3314**	**16781**
	Мешовита	**44305**	**174**	**16085**	**10807**	**13847**	**1117**	**431**	**1844**
	Сеоска	**47287**	**1045**	**11785**	**13755**	**16765**	**1262**	**633**	**2042**
Регион Војводине	**Свега**	**696157**	**21278**	**213491**	**202239**	**188630**	**18088**	**16845**	**35586**
	Градска	**433448**	**4184**	**154916**	**128354**	**107884**	**11418**	**7975**	**18717**
	Мешовита	**101361**	**3233**	**27130**	**28152**	**31400**	**2428**	**2804**	**6214**
	Сеоска	**161348**	**13861**	**31445**	**45733**	**49346**	**4242**	**6066**	**10655**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1185296	45226	298473	350744	382060	31040	26004	51749
	Градска	618142	1730	214799	177513	167936	15943	13771	26450
	Мешовита	45367	422	13183	12341	14287	1261	1126	2747
	Сеоска	521787	43074	70491	160890	199837	13836	11107	22552
Регион Шумадије	**Свега**	**662769**	**31017**	**167349**	**186027**	**220061**	**16612**	**13545**	**28158**
и Западне Србије	**Градска**	**334826**	**921**	**116787**	**94746**	**93121**	**8247**	**6836**	**14168**
	Мешовита	**31074**	**351**	**8703**	**8269**	**9860**	**943**	**897**	**2051**
	Сеоска	**296869**	**29745**	**41859**	**83012**	**117080**	**7422**	**5812**	**11939**
Регион Јужне и	**Свега**	**522527**	**14209**	**131124**	**164717**	**161999**	**14428**	**12459**	**23591**
Источне Србије	**Градска**	**283316**	**809**	**98012**	**82767**	**74815**	**7696**	**6935**	**12282**
	Мешовита	**14293**	**71**	**4480**	**4072**	**4427**	**318**	**229**	**696,00**
	Сеоска	**224918**	**13329**	**28632**	**77878**	**82757**	**6414**	**5295**	**10613**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис 2011

Укупно	Зарада из пољо-привреде	Зарада из непољо-привреде	Пензија	Мешо-вити извори	Без при-хода	Соци-јална помоћ	Друга врста прихода	Нови тип насеља	
100	2,74	29,96	28,81	29,51	2,73	1,90	4,34	Укупно	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100	0,41	36,72	28,41	26,09	2,80	1,60	3,95	Градска	
100	2,00	29,52	26,85	31,16	2,52	2,28	5,66	Мешовита	
100	7,94	15,57	30,17	36,41	2,65	2,44	4,83	Сеоска	
100	1,77	34,31	28,10	27,03	2,84	1,63	4,32	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100	0,50	38,01	28,22	25,39	2,95	1,19	3,74	Градска	
100	2,34	29,67	26,75	31,06	2,43	2,22	5,53	Мешовита	
100	7,14	20,72	28,51	31,69	2,64	3,21	6,09	Сеоска	
100	**0,29**	**38,49**	**27,01**	**26,96**	**3,12**	**0,72**	**3,41**	**Свега**	**Београдски**
100	**0,10**	**39,93**	**27,04**	**25,81**	**3,21**	**0,64**	**3,26**	**Градска**	**регион**
100	**0,39**	**36,31**	**24,39**	**31,25**	**2,52**	**0,97**	**4,16**	**Мешовита**	
100	**2,21**	**24,92**	**29,09**	**35,45**	**2,67**	**1,34**	**4,32**	**Сеоска**	
100	**3,06**	**30,67**	**29,05**	**27,10**	**2,60**	**2,42**	**5,11**	**Свега**	**Регион Војводине**
100	**0,97**	**35,74**	**29,61**	**24,89**	**2,63**	**1,84**	**4,32**	**Градска**	
100	**3,19**	**26,77**	**27,77**	**30,98**	**2,40**	**2,77**	**6,13**	**Мешовита**	
100	**8,59**	**19,49**	**28,34**	**30,58**	**2,63**	**3,76**	**6,60**	**Сеоска**	
100	3,82	25,18	29,59	32,23	2,62	2,19	4,37	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100	0,28	34,75	28,72	27,17	2,58	2,23	4,28	Градска	
100	0,93	29,06	27,20	31,49	2,78	2,48	6,06	Мешовита	
100	8,26	13,51	30,83	38,30	2,65	2,13	4,32	Сеоска	
100	**4,68**	**25,25**	**28,07**	**33,20**	**2,51**	**2,04**	**4,25**	**Свега**	**Регион Шумадије**
100	**0,28**	**34,88**	**28,30**	**27,81**	**2,46**	**2,04**	**4,23**	**Градска**	**и Западне Србије**
100	**1,13**	**28,01**	**26,61**	**31,73**	**3,03**	**2,89**	**6,60**	**Мешовита**	
100	**10,02**	**14,10**	**27,96**	**39,44**	**2,50**	**1,96**	**4,02**	**Сеоска**	
100	**2,72**	**25,09**	**31,52**	**31,00**	**2,76**	**2,38**	**4,51**	**Свега**	**Регион Јужне и**
100	**0,29**	**34,59**	**29,21**	**26,41**	**2,72**	**2,45**	**4,34**	**Градска**	**Источне Србије**
100	**0,50**	**31,34**	**28,49**	**30,97**	**2,22**	**1,60**	**4,87**	**Мешовита**	
100	**5,93**	**12,73**	**34,63**	**36,79**	**2,85**	**2,35**	**4,72**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 11. **Газдинства према величини коришћеног пољопривредног земљишта,**

	Тип насеља	ПГ, број	Газдинства,				
			без земљи-шта	<1	≥1 <2	≥2 <5	≥5 <10
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**631552**	**10107**	**167940**	**125830**	**185090**	**90273**
	Градска	**68087**	**3142**	**25804**	**12602**	**13489**	**5947**
	Мешовита	**47858**	**1950**	**18640**	**8646**	**9132**	**4390**
	Сеоска	**515607**	**5015**	**123496**	**104582**	**162469**	**79936**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	180868	6493	56685	28853	38377	22879
	Градска	41947	2383	14905	6657	7649	4108
	Мешовита	36550	1695	12953	6212	7040	3781
	Сеоска	102371	2415	28827	15984	23688	14990
Београдски регион	**Свега**	**33244**	**439**	**10519**	**7113**	**9712**	**3877**
	Градска	**5254**	**120**	**2684**	**970**	**913**	**304**
	Мешовита	**5880**	**135**	**2387**	**1331**	**1425**	**404**
	Сеоска	**22110**	**184**	**5448**	**4812**	**7374**	**3169**
Регион Војводине	**Свега**	**147624**	**6054**	**46166**	**21740**	**28665**	**19002**
	Градска	**36693**	**2263**	**12221**	**5687**	**6736**	**3804**
	Мешовита	**30670**	**1560**	**10566**	**4881**	**5615**	**3377**
	Сеоска	**80261**	**2231**	**23379**	**11172**	**16314**	**11821**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	450684	3614	111255	96977	146713	67394
	Градска	26140	759	10899	5945	5840	1839
	Мешовита	11308	255	5687	2434	2092	609
	Сеоска	413236	2600	94669	88598	138781	64946
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**262940**	**1862**	**60554**	**53808**	**87505**	**43256**
	Градска	**13190**	**330**	**5001**	**3039**	**3242**	**1104**
	Мешовита	**8119**	**207**	**3750**	**1778**	**1674**	**513**
	Сеоска	**241631**	**1325**	**51803**	**48991**	**82589**	**41639**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**187744**	**1752**	**50701**	**43169**	**59208**	**24138**
	Градска	**12950**	**429**	**5898**	**2906**	**2598**	**735**
	Мешовита	**3189**	**48**	**1937**	**656**	**418**	**96**
	Сеоска	**171605**	**1275**	**42866**	**39607**	**56192**	**23307**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регионима, Попис пољопривреде 2012.

број					Просечно КПЗ по газдинству, ha	Тип насеља	
≥10 <20	≥20 <30	≥30 <50	≥50 <100	≥100			
32878	**7722**	**5411**	**4386**	**1915**	**5,4**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
3269	**1140**	**1036**	**1022**	**636**	**10,5**	**Градска**	
2340	**894**	**827**	**726**	**313**	**6,9**	**Мешовита**	
27269	**5688**	**3548**	**2638**	**966**	**4,6**	**Сеоска**	
12899	4754	4236	3963	1729	9,6	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
2719	1032	977	983	534	12,8	Градска	
2159	874	807	719	310	8,4	Мешовита	
8021	2848	2452	2261	885	8,8	Сеоска	
1120	**240**	**123**	**57**	**44**	**4,1**	**Свега**	**Београдски регион**
144	**43**	**32**	**19**	**25**	**6,3**	**Градска**	
115	**36**	**27**	**11**	**9**	**4,0**	**Мешовита**	
861	**161**	**64**	**27**	**10**	**3,6**	**Сеоска**	
11779	**4514**	**4113**	**3906**	**1685**	**10,9**	**Свега**	**Регион Војводине**
2575	**989**	**945**	**964**	**509**	**13,7**	**Градска**	
2044	**838**	**780**	**708**	**301**	**9,3**	**Мешовита**	
7160	**2687**	**2388**	**2234**	**875**	**10,2**	**Сеоска**	
19979	2968	1175	423	186	3,8	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
550	108	59	39	102	6,8	Градска	
181	20	20	7	3	1,9	Мешовита	
19248	2840	1096	377	81	3,6	Сеоска	
13155	**1878**	**641**	**210**	**71**	**3,9**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
323	**57**	**28**	**23**	**43**	**6,2**	**Градска**	
156	**16**	**17**	**6**	**2**	**2,0**	**Мешовита**	
12676	**1805**	**596**	**181**	**26**	**3,8**	**Сеоска**	
6824	**1090**	**534**	**213**	**115**	**3,6**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
227	**51**	**31**	**16**	**59**	**7,5**	**Градска**	
25	**4**	**3**	**1**	**1**	**1,5**	**Мешовита**	
6572	**1035**	**500**	**196**	**55**	**3,4**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 12. **Типови производње пољопривредних газдинстава**

	Тип насеља	Газдинства укупно	Газдинства специјализо-вана за биљну производњу	Газдинства специјализована за сточарску производњу и пчеларство	Газдинства са мешовитом биљном и сточарском производњом
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**631552**	**238672**	**196948**	**195932**
	Градска	**68087**	**35316**	**18393**	**14378**
	Мешовита	**47858**	**21162**	**15220**	**11476**
	Сеоска	**515607**	**182194**	**163335**	**170078**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	180868	85751	49406	45711
	Градска	41947	23202	10843	7902
	Мешовита	36550	16775	11191	8584
	Сеоска	102371	45774	27372	29225
Београдски регион	**Свега**	**33244**	**13619**	**8412**	**11213**
	Градска	**5254**	**2906**	**1234**	**1114**
	Мешовита	**5880**	**2387**	**1781**	**1712**
	Сеоска	**22110**	**8326**	**5397**	**8387**
Регион Војводине	**Свега**	**147624**	**72132**	**40994**	**34498**
	Градска	**36693**	**20296**	**9609**	**6788**
	Мешовита	**30670**	**14388**	**9410**	**6872**
	Сеоска	**80261**	**37448**	**21975**	**20838**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	450684	152921	147542	150221
	Градска	26140	12114	7550	6476
	Мешовита	11308	4387	4029	2892
	Сеоска	413236	136420	135963	140853
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**262940**	**82106**	**94932**	**85902**
	Градска	**13190**	**5542**	**4331**	**3317**
	Мешовита	**8119**	**2640**	**3385**	**2094**
	Сеоска	**241631**	**73924**	**87216**	**80491**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**187744**	**70815**	**52610**	**64319**
	Градска	**12950**	**6572**	**3219**	**3159**
	Мешовита	**3189**	**1747**	**644**	**798**
	Сеоска	**171605**	**62496**	**48747**	**60362**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**

по типу насеља и регонима, Попис пољопривреде 2012.

Учешће газдинстава различитих типова производње у укупном броју газдинстава, %				Тип насеља	
укупно	биљна производња	сточарска производња и пчеларство	мешовита производња		
100,0	**37,8**	**31,2**	**31,0**	**Укупно**	**РЕПУБЛИКА СРБИЈА**
100,0	**51,9**	**27,0**	**21,1**	**Градска**	
100,0	**44,2**	**31,8**	**24,0**	**Мешовита**	
100,0	**35,3**	**31,7**	**33,0**	**Сеоска**	
100,0	47,4	27,3	25,3	Свега	СРБИЈА – СЕВЕР
100,0	55,3	25,8	18,8	Градска	
100,0	45,9	30,6	23,5	Мешовита	
100,0	44,7	26,7	28,5	Сеоска	
100,0	**41,0**	**25,3**	**33,7**	**Свега**	**Београдски регион**
100,0	**55,3**	**23,5**	**21,2**	**Градска**	
100,0	**40,6**	**30,3**	**29,1**	**Мешовита**	
100,0	**37,7**	**24,4**	**37,9**	**Сеоска**	
100,0	**48,9**	**27,8**	**23,4**	**Свега**	**Регион Војводине**
100,0	**55,3**	**26,2**	**18,5**	**Градска**	
100,0	**46,9**	**30,7**	**22,4**	**Мешовита**	
100,0	**46,7**	**27,4**	**26,0**	**Сеоска**	
100,0	33,9	32,7	33,3	Свега	СРБИЈА – ЈУГ
100,0	46,3	28,9	24,8	Градска	
100,0	38,8	35,6	25,6	Мешовита	
100,0	33,0	32,9	34,1	Сеоска	
100,0	**31,2**	**36,1**	**32,7**	**Свега**	**Регион Шумадије и Западне Србије**
100,0	**42,0**	**32,8**	**25,1**	**Градска**	
100,0	**32,5**	**41,7**	**25,8**	**Мешовита**	
100,0	**30,6**	**36,1**	**33,3**	**Сеоска**	
100,0	**37,7**	**28,0**	**34,3**	**Свега**	**Регион Јужне и Источне Србије**
100,0	**50,7**	**24,9**	**24,4**	**Градска**	
100,0	**54,8**	**20,2**	**25,0**	**Мешовита**	
100,0	**36,4**	**28,4**	**35,2**	**Сеоска**	
...	**...**	**...**	**...**	**Свега**	**Регион Косово и Метохија**

Табела 13. **Коришћено пољопривредно земљиште (КПЗ) према власничкој структури, типу насеља и регионима**

	Тип насеља	КПЗ – укупно, ha	Властито КПЗ, ha	КПЗ узето у закуп, ha
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**3437423,5**	**2418416,0**	**1019007,5**
	Градска	**715309,6**	**491943,7**	**223366,0**
	Мешовита	**329663,1**	**185235,4**	**144427,7**
	Сеоска	**2392450,8**	**1741236,9**	**651213,9**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1745285,3	998421,1	746864,2
	Градска	536884,5	331767,3	205117,2
	Мешовита	308377,4	168000,3	140377,2
	Сеоска	900023,4	498653,6	401369,9
Београдски регион	**Свега**	**136389,2**	**108279,2**	**28110,0**
	Градска	**33207,9**	**26729,1**	**6478,7**
	Мешовита	**23575,4**	**18503,2**	**5072,2**
	Сеоска	**79606,0**	**63046,9**	**16559,1**
Регион Војводине	**Свега**	**1608896,2**	**890141,9**	**718754,2**
	Градска	**503676,7**	**305038,2**	**198638,4**
	Мешовита	**284802,0**	**149497,1**	**135305,0**
	Сеоска	**820417,5**	**435606,7**	**384810,8**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1692138,2	1419994,9	272143,3
	Градска	178425,1	160176,4	18248,8
	Мешовита	21285,6	17235,1	4050,5
	Сеоска	1492427,4	1242583,4	249844,0
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**1014209,7**	**848521,6**	**165688,2**
	Градска	**81366,3**	**73108,2**	**8258,1**
	Мешовита	**16482,2**	**13361,8**	**3120,4**
	Сеоска	**916361,2**	**762051,6**	**154309,6**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**677928,4**	**571473,3**	**106455,1**
	Градска	**97058,8**	**87068,2**	**9990,7**
	Мешовита	**4803,4**	**3873,3**	**930,1**
	Сеоска	**576066,2**	**480531,8**	**95534,4**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**

Табела 14. **Просечна величина парцела коришћеног пољопривредног земљишта по типу насеља и регионима, Попис пољопривреде 2012.**

	Тип насеља	Коришћено пољопривредно земљиште, ha	Одвојени делови земљишта, број	Просечна величина парцеле, ha
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**3437423**	**3496662**	**1,0**
	Градска	**715310**	**276624**	**2,6**
	Мешовита	**329663**	**198534**	**1,7**
	Сеоска	**2392451**	**3021504**	**0,8**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1745285	843496	2,1
	Градска	536885	164766	3,3
	Мешовита	308377	157837	2,0
	Сеоска	900023	520893	1,7
Београдски регион	**Свега**	**136389**	**136221**	**1,0**
	Градска	**33208**	**15345**	**2,2**
	Мешовита	**23575**	**21766**	**1,1**
	Сеоска	**79606**	**99110**	**0,8**
Регион Војводине	**Свега**	**1608896**	**707275**	**2,3**
	Градска	**503677**	**149421**	**3,4**
	Мешовита	**284802**	**136071**	**2,1**
	Сеоска	**820417**	**421783**	**1,9**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1692138	2653166	0,6
	Градска	178425	111858	1,6
	Мешовита	21286	40697	0,5
	Сеоска	1492427	2500611	0,6
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**1014210**	**1314043**	**0,8**
	Градска	**81366**	**48991**	**1,7**
	Мешовита	**16482**	**26879**	**0,6**
	Сеоска	**916361**	**1238173**	**0,7**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**677928**	**1339123**	**0,5**
	Градска	**97059**	**62867**	**1,5**
	Мешовита	**4803**	**13818**	**0,3**
	Сеоска	**576066**	**1262438**	**0,5**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**

Табела 15. **Наводњавана површина коришћеног пољопривредног земљишта пољопривредних газдинстава по типу насеља и регионима, Попис пољопривреде 2012.**

	Тип насеља	Коришћено пољопривредно земљиште, ha	Наводњавана површина, ha	Учешће наводњаване у укупној површини коришћеног пољопривредног земљишта, %
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**3437423**	**99765**	**2,90**
	Градска	**715309**	**31989**	**4,47**
	Мешовита	**329663**	**12838**	**3,89**
	Сеоска	**2392449**	**54937**	**2,30**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	1745284	64360	3,69
	Градска	536884	29847	5,56
	Мешовита	308378	11974	3,88
	Сеоска	900023	22538	2,50
Београдски регион	**Свега**	**136389**	**6109**	**4,48**
	Градска	**33208**	**2582**	**7,78**
	Мешовита	**23575**	**1980**	**8,40**
	Сеоска	**79606**	**1546**	**1,94**
Регион Војводине	**Свега**	**1608895**	**58251**	**3,62**
	Градска	**503676**	**27265**	**5,41**
	Мешовита	**284803**	**9994**	**3,51**
	Сеоска	**820417**	**20992**	**2,56**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	1692139	35405	2,09
	Градска	178425	2142	1,20
	Мешовита	21285	864	4,06
	Сеоска	1492426	32399	2,17
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**1014209**	**21164**	**2,09**
	Градска	**81367**	**1065**	**1,31**
	Мешовита	**16483**	**561**	**3,40**
	Сеоска	**916361**	**19537**	**2,13**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**677930**	**14241**	**2,10**
	Градска	**97058**	**1077**	**1,11**
	Мешовита	**4802**	**303**	**6,31**
	Сеоска	**576065**	**12862**	**2,23**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**

Табела 16. **Насеља према учешћу коришћеног земљишту у укупном пољопривредном земљишту, по типу насеља и регионима**

	Тип насеља	Број насеља према интервалима учешћа коришћеног земљишта у укупном пољопривредном земљишту			
		≤ 50%	> 50% ≤ 70%	>70% ≤ 80%	> 80% ≤100%
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	**Укупно**	**132**	**320**	**378**	**3853**
	Градска	**33**	**32**	**20**	**100**
	Мешовита	**4**	**4**	**9**	**122**
	Сеоска	**95**	**284**	**349**	**3631**
СРБИЈА – СЕВЕР	Свега	4	9	14	594
	Градска	2	7	6	58
	Мешовита	2	0	2	76
	Сеоска	0	2	6	460
Београдски регион	**Свега**	**2**	**3**	**9**	**141**
	Градска	**0**	**2**	**2**	**9**
	Мешовита	**2**	**0**	**2**	**19**
	Сеоска	**0**	**1**	**5**	**113**
Регион Војводине	**Свега**	**2**	**6**	**5**	**453**
	Градска	**2**	**5**	**4**	**49**
	Мешовита	**0**	**0**	**0**	**57**
	Сеоска	**0**	**1**	**1**	**347**
СРБИЈА – ЈУГ	Свега	128	311	364	3259
	Градска	31	25	14	42
	Мешовита	2	4	7	46
	Сеоска	95	282	343	3171
Регион Шумадије и Западне Србије	**Свега**	**18**	**56**	**106**	**1926**
	Градска	**12**	**14**	**5**	**28**
	Мешовита	**2**	**2**	**4**	**31**
	Сеоска	**4**	**40**	**97**	**1867**
Регион Јужне и Источне Србије	**Свега**	**110**	**255**	**258**	**1333**
	Градска	**19**	**11**	**9**	**14**
	Мешовита	**0**	**2**	**3**	**15**
	Сеоска	**91**	**242**	**246**	**1304**
Регион Косово и Метохија	**Свега**	**...**	**...**	**...**	**...**

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011.
Попис пољопривреде 2012.
СЕЛА У СРБИЈИ - Промене структуре и проблеми одрживог развоја

Аутор: Милован Митровић

Рецензенти:
Др Милош Немањић
Проф. др Живојин Петровић
Проф. др Срђан Шљукић

Редакција
Руководилац: Зоран Јанчић
Чланови: мр Андра Милојић, мр Љиљана Ђорђевић, Снежана Лакчевић и Драгана Марковић

Лектура: Емилија Видановић
Графички дизајн: Лидија Луканић
Техничко уређивање: Милан Шормаз, Ирена Димић, Драгана Стељић, Сузана Јовановић, Александра Вучковић

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.55(497.11)"1948/2011"(083.41)
314.117(497.11)"1948/2011"(083.41)

МИТРОВИЋ, Милован М., 1948-
Села у Србији : промене структуре и проблеми одрживог развоја / Милован М. Митровић. - Београд : Републички завод за статистику, 2015 (Београд : Републички завод за статистику). - 257 стр. : илустр. ; 27 cm. - (Попис становништва, домаћинстава и станова 2011.) (Попис пољопривреде 2012.)

Тираж 1.000. - Прилог: стр. 231-257. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 225-230.

ISBN 978-86-6161-150-6

a) Села - Развој - Србија - 1948-2011 - Статистика b) Србија - Становништво - 1948-2011 - Статистика COBISS.SR-ID 218876684

www. stat.gov.rs

Издаје и штампа
Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5
Телефон: 011 2412-922; Телефакс: 011 2411-260
Број страна: 257 ● Тираж: 1000

Изводи из рецензија

Студија „Села у Србији“ проф. Милована Митровића спада у ред малобројних студија које се систематски баве социолошком анализом села и пољопривреде Србије. Српско савремено друштво је по многим темељним културолошким и другим обележјима и даље рурално друштво у коме је село у прошлости имало и још задуго ће имати битну друштвену и привредну функцију. У својим анализама аутор користи обиље статистичких података и других секундарних извора евиденције. Али најважнија одлика ове студије састоји се у томе што је аутор успешно и на стваралачки начин повезао анализе парцијалних проблема са једним ширим теоријским социолошким приступом. Осим тога, ова студија је карактеристична и по томе што је аутор у тумачењу нашег села и пољопривреде увек настојао да парцијалне анализе захвати у временској димензији и у томе је имао успеха. Стога „Села у Србији“ представљају образац социолошког истраживања нашег села и пољоривреде и могу бити подстицај социолозима млађе генерације за даља истраживања.

Проф. др Живојин Петровић

Студија „Села у Србији“ представља целовит стваралачки напор да се у једној књизи обухвате готово сва најважнија питања и проблеми данашњег српског села те да се понуди алтернатива његовом пропадању. Аутор вешто користи право „море“ статистичких података (од којих су посебно важни они који се не налазе у званичним статистичким публикацијама), увезујући их са теоријским ставовима и претходним сазнањима. Тиме се избегава (ограничени) дескриптивни карактер великог броја радова који „баратају“ резултатима статистике. Кохерентности и утемељености студије много доприноси и ауторово настојање да сваку појаву сагледа и у историјској перспективи, чиме се омогућава ваљано разумевање и објашњење актуелних стања, уместо да се, пренебрегавањем историјске димензије, „залута“ у површност и тривијалност. Ван сваке сумње, ова ће књига бити незаобилазно штиво за све оне који желе да сазнају више о данашњем стању српског села, али и за оне који имају воље и снаге да се ухвате у коштац са друштвеним проблемима на селу.

Проф. др Срђан Шљукић

Овај синтетички рад, настао на резултатима Пописа становништва, домаћинстава и станова 2011. године, настојање је да се одговори на, како сам аутор каже, често постављано питање – шта да се ради и како да се делује, када Србија према типу насеља и броју становника у њима показује више него забрињавајући дисбаланс – од укупно 4542 остала насеља (читај као раније сеоска), у 2950 или 64,95 % има мање од 500 становника и у њима живи 557.690 или 19,13%. У овом настојању познатог социолога да дође до одговора о одрживом развоју села, за мене као социолога културе најзначајније је поглавље Социјална структура и култура села, јер оно, као што и сам аутор наглашава, представља социолошко-теоријску синтезу претходних анализа, претежно заснованих на добро искоришћеним подацима последњег пописа. Из уводне реченице овог поглавља треба издвојити став да групе, установе и организације, које чине морфолошку подлогу социјалне структуре, усмеравају и уређују особени културни обрасци типични за сеоску културу. Најбоље странице ове студије проф. др Милован М. Митровић исписује управо разматрајући контроверзе културног обрасца, који је у великој мери наслеђен, али у једном периоду и наметнут као израз једног страног идеолошког концепта, па онда поново редефинисан уношењем такође страних елемената, али из друге матрице. Све се то преламало и у породичним односима, и у питањима власништва и наслеђивања, и у традиционалној српској пословној етици, и у политичком менталитету српског сељака и много чему другом. Дубинска социологија, ако тако може да се каже, у разматрању овако сложених питања понајвише кореспондира са најбољим књижевним делима са мотивом села, сељаштва и сеоског живота...

Др Милош Немањић